www.menzil.biz

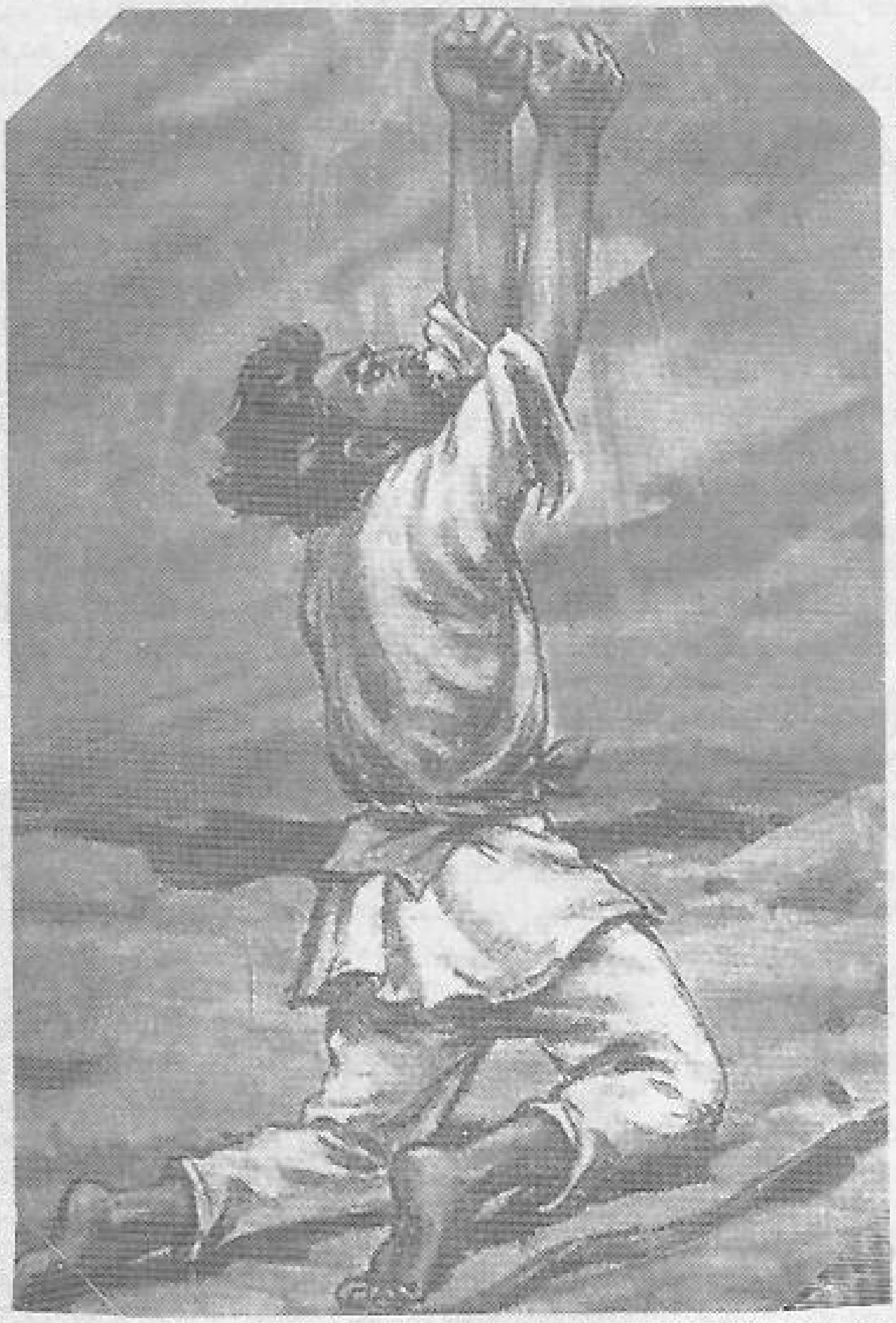

مەركىزىي ئاسىيانىڭ روھىيەت دىئالېكتىكىسى

— ئۇيغۇر مەدەنىيەت پسىخىكىسى ئۈستىدە سېلىشتۇرما تەتقىقات

ئەسەت سۇلايمان

1

يېڭى ئېرانىڭ بوسۇغىسىدا تۇرۇۋاتىمىز. كەينىمىزدە ئۇزاق تارىخنىڭ سىرلىق

مۇقەددىمە

مۇساپىسى، ئالدىمىزدا يېڭى ئەسىرنىڭ سىناقلىرى بىزنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. ئەمدى ئەلمىساقتىن بۇيان كۆنۈككەن تۇرمۇش ئۇسۇلىمىز، تەپەككۇر ئەندىزىمىز ۋە روھىيەت قۇرۇلمىمىز بىر مەيدان كەسكىن رىقابەتكە دۇچ كېلىدىغاندەك تۇرىدۇ. مۇشۇ بىر ئەسىردىن بۇيان، بولۇپمۇ 30-يىللاردىكى بوران-چاپقۇنلۇق مەدەنىي ئاقارتىش ھەرىكىتىدىن بۇيان، سوۋېتچە مەدەنىيەت ئەندىزىسى ۋە يېقىنقى يىللاردىكى تىنچ ئوكيان قىرغاقلىرىدىن ئېقىپ كىرگەن غەربچە

www.menzil.biz

ئەندىزە ئارقىلىق ئۆزىمىزنى سەگىتىپ كەلگەن روھىيەت تۈزۈلمىمىز يېڭى ئىرانىڭ كەسكىن سىناقلىرىغا بەرداشلىق بېرەلەمدۇ-يوق؟ ئېغىر يوقىتىشلار بەدىلىگە ئېرىشكەن ھازىرقى زامان ئېڭىمىز كۇنساناپ ئۆزگىرىش ياساۋاتقان ئىنسانىيەتنىڭ يېڭىچە تەپەككۇر ئەندىزىسىگە ماسلىشالامدۇ-يوق؟ ئىزدىنىش ۋە رىقابەتكە تولغان 21-ئەسىرنى قانداق روھىي تەييارلىقىمىز بىلەن كۈتىۋالىمىز! ؟ . . .

دەرۋەقە، بىزلا ئەمەس، بەلكى باشقا نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ ئەسىر ھالقىش ھارپىسىدا بۇنداق سوئاللارنى ئۆز-ئۆزىدىن تالاي قېتىم سورىغانلىقى تەبىئىي. قايتا تەپەككۇر ياكى قايتا ئويلىنىش بىز ئۈچۈن تېخى بىر پۈتۈن مىللەت سۈپىتىدىكى ئومۇمىي تەپەككۇر خاھىشىغا ئايلانغىنى يوق. بىز نۇرغۇن يىللار ئۆتكەندىن كېيىن تالاي يوقىتىشلار ئىچىدە ئۆز-ئۆزىمىز ھەققىدىكى قايتا ئويلىنىشنىڭ قانچىلىك زۆرۈرلىكىنى، روھىيەت قۇرۇلمىمىزنى ئوپېراتسىيە قىلىپ كۆرۈشنىڭ قانچىلىك مۇھىملىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدۇق. چۈنكى بىزدە ئۇزاق ئاسىيادىكى شەرق تېرىمچىلىرى بىلەن ئويغاق ياۋروپادىكى غەرب تەۋەككۇلچىلىرىنىڭ تەپەككۇر ئەندىزىسىگە تامامەن ئوخشىمىغان ھالدا ، مەركىزىي ئاسىياغا خاس چاڭقاق ۋە قۇرغاق پىسخىكا شەكىللەنگەنىدى. يەنە كېلىپ ھەم شەرقچە سۇكۇناتىمۇ ھەم غەربچە تەمكىنلىككىمۇ ماس كەلمەيدىغان بۇنداق مۇرەككەپ روھىي ئەندىزىنى شەرھىيلەش ئاسان ئەمەس ئىدى.

پۈتكۈل دۇنيا مىقياسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ياۋروپا ئويغىنىشىدىن كېيىنكى500 يىللىق ھەل قىلغۇچ تارىخىي جەريان ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ پار ماشىنىسىنىڭ گۇدىكىدىن ئىلھام ئېلىپ ئۆز-ئۆزىنى تاكامۇللاشتۇرىدىغان ، ئوتتۇرا ئەسىردىن بۇيانقى روھىي چاڭقاقلىقنى يېڭى دەۋرنىڭ تەپەككۇر ئىنقىلابى ئارقىلىق سۇغۇرىدىغان بىر جەريان بولدى. «ۋەھالەنكى، بىۋاستە ياكى ۋاستىلىق ھالدا ياۋروپا بىلەن ئۇچرىشىشنى ئۈزۈپ قويغان ئوتتۇرا ئاسىيا بۇ يېڭىلىقلاردىن پۈتۈنلەي خەۋەرسىز ھالدا بۇرۇنقى ھالىتىدە تۇرۇۋېرىپ، يېقىنقى زامان مەدەنىيەت چەمبىرىكىدىن تولىمۇ يىراقلاپ كەتتى» (1) . جۇغراپىيىلىك يېتىملىك ۋە ئىچكى ئاسىيانىڭ يېقىنقى زامان روھىي مەھكۇملۇقى بۇ يەرگە دېڭىز يېڭى مەدەنىيىتىنىڭ شاۋقۇنلىرىنى ئېلىپ كېلەلمىدى. تاكى 20-ئەسىرنىڭ پەردىسى كۆتۈرۈلگەنگە قەدەر، قاتمۇ-قات تاغلار بىلەن پايانسىز قۇملۇقلارنىڭ قورشاۋى ئىچىدە تۇرغان بۇ رايوننىڭ مەنىۋى تۇرغۇنلۇقىنى بۇزۇپ تاشلىغۇدەك سىرتقى تەسىر ۋە غىدىقلىغۇچى كۈچ مەيدانغا كېلەلمىدى. ئۇلار ئاسىيانىڭ كىندىكىدە تۇرۇپ، قېرىپ تىنىپ كەتكەن بۇ قۇرۇقلۇقنىڭ يا بېشىنى يا ئايغىنى كۆرەلمىدى. ئىچكى ئۆلكىلەردە يۈز بەرگەن زور ۋەقەلەرنىڭ ئۇچۇرلىرى بۇ يەرگە كەمدىنكەم تەسىر قىلدى. ھىندىستاندىكى دەۋر بۆلگۈچ مىللىي ئويغىنىش ھەرىكەتلىرىنىڭ سادالىرى ھىمالايا تاغلىرىنىڭ شىمالىغا ئاڭلانمىدى، بەلكى ھىندى ۋە گانگ دەريالىرىنىڭ شاۋقۇنىغا قوشۇلۇپ يىراق دېڭىز تەرەپكە ئۈزاپ كەتتى. ئۇلار شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ زىلزىلىسىنى، 4-ماي ھەرىكىتىنىڭ شاۋقۇن-سۈرەنلىرىنى، ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ توپ ئاۋازلىرىنى سىياسىي سېھىرگەرلەرنىڭ سىرلىق ئەپسۇنلىرىدىن پۈتكەن قورغان-سېپىللار ئىچىدە تۇرۇپ يىراقتىن ئاڭلىدى، خالاس. 30-يىللاردا كۆتۈرۈلگەن مەدەنىي ئاقارتىش ھەرىكىتى گەرچە ئۇلارنى بىر مەزگىللىك سەگەكلىك پۇرسىتىگە ئىگە قىلغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ نەتىجىسى پاجىئە بىلەن تۈگەلەندى . شۇنىڭدىن كېيىنكى سابىق سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىياسى ئارقىلىق ئۆزلەشكەن مائارىپ ۋە مەدەنىيەت ئەندىزىسى شۇنداقلا ستالىنچە سىياسىي فورما مىللىتىمىزنىڭ يېقىنقى يىللارغىچە چوقۇنغان ئىجتىمائىي غايىسىنى ھاسىل قىلدى. 80-يىللاردىن باشلاپ، ئىسلاھات دولقۇنلىرى ئىچىدە تىنچ ئوكيان قىرغاقلىرىدىن چايقىلىپ كىرگەن غەرب مەدەنىيىتى مىللىتىمىزنىڭ سولغۇن روھىيىتىدە يەنە بىر قېتىم چوڭ داۋالغۇش پەيدا قىلدى. قىسقىسى، نەچچە ئەسىردىن بۇيان، يىپەك يولىنىڭ خارابلىشىشى نەتىجىسىدە سىرتقى مەدەنىيەتلەر بىلەن ئۇچرىشىش پۇرسىتىدىن مەھرۇم قالغان مەركىزىي ئاسىيا ئۆزىدە تۇراقلىشىپ قالغان روھىيەت ئەندىزىسىنى ئۆزۈلكىسىز يېڭىلىغۇدەك ئىمكانىيەتكە زادىلا ئىگە بولالمىدى. كۇنساناپ ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىۋاتقان دۇنيا ۋەزىيىتى ئۇلارنى ئارتۇقى بىلەن بەدەل تۆلەشكە قىستاۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە ئۇلار ئاخىرى ئۆز ۋۇجۇدىدىكى روھىي ئېنېرگىيىنىڭ يېتىشسىزلىكىنى، ھەقىقىي مەنىدىكى ھازىرقى زامان مىللىتىگە ئۆتۈش ئۈچۈن بىر پۈتۈن مىللەت سۈپىتى بىلەن ئۆزۈلكىسىز تەپەككۇر ئىنقىلابىغا تەييارلىنىشنىڭ زۆرۈرلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلىشتى. يەر شارىنىڭ بىر ئۇچۇر تورىدىن شەكىللەنگەن كىچىككىنە كەنتكە ئايلىنىشى مەركىزىي ئاسىيانىڭ كەلگۈسى تەقدىرىگە كۈچلۈك ئاگاھلاندۇرۇش بەردى. شۇنداق، دۇنيا مەدەنىيىتىگە قاتنىشىش ناھايىتى زۆرۈر بولۇپ قالدى. ئاتاقلىق تۈركولوگ بارتولد ئۆز دەۋرىدىلا ناھايىتى ئېنىق ئېيتقانىدى: «ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ كەلگۈسى تەقدىرى باشقا نۇرغۇن مىللەتلەرگە ئوخشاشلا ناھايىتى زور دەرىجىدە دۇنيا مەدەنىيىتىگە قانچىلىك قاتنىشىشى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ» (2) .

2

«ئوتتۇرا ئاسىيا» ، «مەركىزىي ئاسىيا» ، «ئىچكى ئاسىيا» دېگەن بۇ جۇغراپىيىلىك ناملار پەقەت يېقىنقى بىر - ئىككى يۈز يىلدىن بۇيان ئىلىم ساھەسىدە كۆرۈلۈشكە باشلىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ جۇغراپىيىلىك نامىلارنىڭ كونكرېت كۆرسىتىدىغان دائىرىسى ئۈستىدىكى تالاش-تارتىشلار تا ھازىرغىچە ئىلىم ساھەسىدە بىرلىككە كەلمىدى. ئومۇمەن ئوتتۇرا ياكى مەركىزىي ئاسىيا دېگەندە ئاسىيا قىتئەسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى ، يەنى دەريالىرى

www.menzil.biz

ئۇچۇق دېڭىزغا ئېقىپ بارالمايدىغان كەڭ رايونلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن. مانا مۇشۇ تۆت ئەتراپى دېڭىز-ئوكيانلاردىن يىراق، ئىقلىمى قۇرغاق، ھۆل-يېغىن مىقدارى ئاز، ئېگىز تاغ، پايانسىز چۆل، ئىچكى دەريا ۋە ئۇنى ئەگەشكەن بوستانلىقلار ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن سىرلىق رايوندا قەدىمكى زاماننىڭ بۈيۈك كەشپىياتى - ئاتلىقلار مەدەنىيىتى يارىتىلغانىدى. ئات تۇياقلىرى ئارقىلىق يارىتىلغان بۇ كۆچمەنلەر مەدەنىيىتى ئۆزىنىڭ قەھرىمانلىق جاسارىتى ئارقىلىق شەرقتىكى تېرىم مەدەنىيىتى بىلەن غەربتىكى دېڭىز مەدەنىيىتىنى تىنىمسىز غىدىقلاپ، قوزغاپ ۋە زەرەتلەپ كەلگەنىدى. ۋەھالەنكى، ئوتتۇرا ئەسىردىن كېيىنكى كونساناپ ئۆزگىرىش قۇرۇقلۇقنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى بۇ چەۋەنداز مىللەتلەرنىڭ قەھرىمانلىق دەۋرىنى كەلمەسكە ئېلىپ كەتتى. قەدىمكى دۇنيا تارىخىنىڭ قىزىق نۇقتىسىغا ئايلانغان بۇ زونا يېقىنقى زامانغا كەلگەندە دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ تاشلاندۇق بەلبېغىغا ئايلىنىپ قالدى. دۇنيانىڭ بۇ رايونغا بولغان تونۇشى بارغانسېرى سۇسلاپ باردى. خۇددى تاجىك ئالىمى غاپۇروف ئېيتقاندەك يېقىنقى زامانغا كەلگەندە «دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى كىشىلەرنىڭ ئافرىقىنىڭ ئەڭ ئىچكى قىسمى ياكى بېرىش تەس بولغان شىمالىي قۇتۇپقا ئوخشاش رايونلارنى بىلگىنىگە ئۇزاق بولمىغىنىدەك، ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى رايونلارنى بىلگىنىگىمۇ ئانچە ئۇزۇن بولمىدى» (3). چۈنكى دۇنيا تارىخىنىڭ ئاساسىي مېلودىيىسىنىڭ قۇرۇقلۇقتىن دېڭىز بويلىرىغا يۆتكىلىشى بۇ رايوننىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدىكى ھەل قىلغۇچ ئورنىنى يوقاتتى. تۈركولوگ ۋامبېرى قاتتىق ئەپسۇسلىنىش ئىچىدە مۇنداق قۇرلارنى يازدى: «يۈز نەچچە يىللاردىن بۇيان بىزنىڭ ئاسىيادىكى باشقا دۆلەتلەرنىڭ ئەھۋالىغا بولغان چۈشەنچىمىز بارغانسېرى تەپسىلىي ۋە ئېنىقچىلىك بولۇپ باردى. ۋەھالەنكى ماۋەرەئۇننەھىر ۋادىسى شۇنداقلا كەڭ مەنىدىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا بولغان تونۇشىمىز بۇنىڭ ئەكسىچە ئىدى. بىز يېقىنقى زامانغا قانچە يېقىنلاشقانسېرى بۇ رايوننىڭ ئاتموسفېراسىنى قاپلاپ تۇرغان تۇمانلارنىڭ شۇنچە قويۇقلىشىپ بارىدىغانلىقىنى ھېس قىلىمىز...» (4).

شەرقتە جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكى، جەنۇبتا ھىندىستان، غەربتە پېرسىيە ۋە ئۇنىڭ نېرىسىدىكى غەرب ئەللىرىنىڭ قورشاۋى ئىچىدە تۇرغان ئوتتۇرا ئاسىيانى مەدەنىيەت تىپى جەھەتتىن ھەم بىر پۈتۈن گەۋدە ھەم ئايرىم بۆلەكلەرگە بۆلۈپ تەتقىق قىلىش مۇمكىن. بۇنداق بولۇشى، بىپايان ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ چوڭ جەھەتتىن ئورتاق مەدەنىيەت بىرلىكىگە ئىگە ئىكەنلىكى، كىچىك جەھەتتىن چوڭ بوستانلىقلارنى مەركەز قىلغان رايونلارنىڭ ئايرىم پەرقلەرگىمۇ ئىگە ئىكەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ياپونىيە ئالىمى يۇتيەنخېڭ بۇ ھەقتە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «جۇغراپىيىلىك مۇھىت، ئىرق ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردىن قارىغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنى كەم دېگەندە تەخمىنەن ئۈچ بۆلەككە ئايرىش مۇمكىن. يەنى، تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى بىرىنچى بۆلەككە، پامىرنىڭ غەربىنى، سىر ۋە ئامۇ دەريالىرىنىڭ ئوتتۇرىسىنى مەركەز قىلغان جايلارنى ئىككىنچى بۆلەككە، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە يەتتە سۇ قاتارلىق جايلارنى ئۈچىنچى بۆلەككە ئايرىش مۇمكىن. بۇ بۆلەكلەر ئېگىز تاغلار ۋە كاتتا دەريالار بىلەن بىر-بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. بۇ يەرلەردە ياشاپ كەلگەن ئىرقلارمۇ دەۋرنىڭ ئوخشىماسلىقى بىلەن بىر-بىرىدىن پەرقلەنگەچكە، بۇ يەرلەر مەدەنىيەت جەھەتتىمۇ بىر-بىرىدىن روشەن پەرقلىنىدۇ. مۇشۇ جەھەتلەردىن ئېيتقاندا، بۇ يەرلەرگە پەرقلىق مۇئامىلە قىلىش كېرەك. شۇڭا بۇ بۆلەكلەرنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنى بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە تەتقىق قىلساق ئانچە مۇۋاپىق بولمايدىغاندەك تۇرىدۇ. ئەمما يەنە بىر جەھەتتىن ئېيتقاندا، بۇ جايلار سىياسىي جەھەتتە قەدىمدىن تارتىپ بىر-بىرى بىلەن ناھايىتى قويۇق مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن. گاھىدا كۆپ قىسمى، گاھىدا ھەممىسى مەلۇم بىر تەسىر كۈچ ئاستىدا بىرلىككە كەلگەن. بۇنداق بولمىغاندىمۇ، ھەرقايسى جايلار ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولۇش تۈپەيلىدىن بىر-بىرىگە تاجاۋۇز قىلىشقان ياكى بىر-بىرى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشكەن چاغلاردا تاغ-دەريالاردىن ئىبارەت تەبىئىي توساقلارمۇ بۇلار ئارىسىدىكى قويۇق مۇناسىۋەتنى ئۈزۈۋېتەلمىگەن. شۇنىڭ بىلەن، ئەسلىدىكى خىلمۇ خىل ئىرقلار ۋە مەدەنىيەت ئوتتۇرىسىدا تەبىئىي ھالدا ئۆزئاراقوشۇلۇش پەيدا بولغان. تۈركلەرنىڭ غەربتە پېرسىيىگە بېسىپ كىرىپ كىچىك ئاسىيانى ئىشغال قىلغان، ئاندىن ياۋروپاغا بېسىپ كىرگەن قىسمىدىن باشقىلىرىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئولتۇراقلىشىپ قالغان مىللەتلەرنى بىر پۈتۈن گەۋدە قىلىپ تەكشۈرمەي بولمايدۇ. شۇڭا بۇ جايلار ئوتتۇرىسىدا تۈرلۈك پەرقلەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى بىر پۈتۈن گەۋدە - ئوتتۇرا ئاسىيا گەۋدىسى سۈپىتىدە تەتقىق قىلىش مۇمكىن بولۇپلا قالماستىن، بەلكى تولۇق ئاساسقا ئىگە. پەقەت ئۇنىڭ جۇڭگو، پېرسىيە، ھىندىستان قاتارلىق چوڭ دۆلەتلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقانلىقىدىن ئىبارەت مۇشۇ ئورنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ، ئۇنى ئاددىي ھالدا جۇغراپىيىۋى چۈشەنچە دەپ بېپەرۋالىق قىلىشقا بولمايدۇ» (5).

ئومۇمەن، ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا مەيلى جۇغراپىيىلىك جەھەتتىن ياكى سىياسىي جەھەتتىن بولسۇن نىسبەتەن بىر مۇرەككەپ رايون. بۇ جاينى ئاددىي ھالدا بىر تۇراقلىق مەدەنىيەت تىپىغا ياكى مۇقىم ئەندىزىگە يىغىنچاقلىغىلى ۋە قېلىپلاشتۇرغىلى بولمايدۇ. ناھايىتى كۆپ مەدەنىيەت تىپلىرىنىڭ بۇ يەردە ئۇچراشقانلىقى ۋە ئۆتۈشكەنلىكى، ئوخشىمىغان ئىرق ۋە مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا قوشۇلغانلىقى، چارۋىچىلىق بىلەن بوستانلىقلارنى مەركەز قىلغان دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ تەڭ مەۋجۇد بولغانلىقى بۇ رايوننىڭ دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىغا زادىلا ئوخشىمايدىغان مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىنى ھاسىل

قىلغان. مەركىزىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى تارىختىن بۇيان ئاسىيادىكى بىر قانچە چوڭ دۆلەتلەر ۋە ئۇلار ياراتقان جاھىل خاراكتېرلىق قەدىمكى مەدەنىيەت رايونلىرىنى بىر-بىرىگە باغلىغۇچى ۋە تەڭشىگۈچى بەلباغ بولغان. بۇنداق تۆت كوچا ئېغىزىغا ئوخشايدىغان ئۆتۈشمە مۇھىت بۇ يەردە بىرلا خىل جاھىل خاراكتېرلىق مەدەنىيەتنىڭ يەرلىشىشىگە ئورۇن بەرمىگەن. شۇنداق بولغاچقا مەركىزىي ئاسىيالىقلارنىڭ مەدەنىيەت پسىخىكىسىنى ھەرگىزمۇ ئۆز ئەتراپىدىكى ئاللىقاچان قېلىپلاشقان چوڭ مەدەنىيەت ئەندىزىلىرى بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ. ئۆز ئەتراپىدىكى ئەنئەنىۋى چوڭ مەدەنىيەتلەر، جۈملىدىن خەن - تاڭ مەدەنىيىتى، ھىندى مەدەنىيىتى ۋە ئىران مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى كۈچ سېلىشتۇرمىسىنى تەڭشەپ تۇرۇش، سىرتقى ئۇچۇرلارنى يەرلىك تەركىبلەر ئارقىلىق بېيىتىش، تىنىمسىز غىدىقلىنىشنى ئۆز گۈللىنىشىنىڭ پىلتىسى قىلىش بۇ رايوننىڭ مەدەنىيەتتىكى تۈپ ئالاھىدىلىكى ئىدى. قىسقىسى بۇ رايوننىڭ مەدەنىيەت ئېكولوگىيىسىدىكى خاراكتېرى تۇراقسىزلىق، ئۆزگىرىش ۋە تىنىمسىز يېڭىلىنىپ تۇرۇش ئارقىلىق يېڭى مەزمۇن تاپاتتى. ئەتراپىدىكى دۆلەتلەر ۋە چوڭ مىللەتلەرنىڭ كۈچىيىشى ۋە ئاجىزلىشىشىغا ئەگىشىپ ئۆزىنىڭ سىياسىي كونتېرتىپىنى بەلگىلەش، تىنىمسىز سۈركىلىش ۋە غىدىقلىنىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت مۇۋازىنىتىنى تەڭشەپ تۇرۇش ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخ دىئالېكتىكىسى ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يەرلىك مەدەنىيىتى ئەزەلدىن ئۆزىنىڭ ئومۇمىي خاھىشىنى ئۆزى بەلگىلەپ باققان ئەمەس بەلكى سىرتقى مەدەنىيەتلەرنىڭ توسۇۋالغىلى بولمايدىغان ئېقىمى يا ئۇنىڭ كەيپىياتىنى ئەۋجىگە كۆتۈرەتتى يا پەسكويغا چۈشۈرەتتى. ھېچ بولمىغاندىمۇ بۇنداق ئەھۋال يېڭى دېڭىز يولى ئېچىلىپ، ئىچكى قۇرۇقلۇق سودىسى زەئىپلەشكىچە بولغان دەۋرلەردىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئومۇمىي كەيپىياتىغا ۋەكىللىك قىلاتتى. شۇنداق بولغاچقا، شەرقتىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك، جەنۇبتىكى ھىندى-گانگ ھاۋزىسى، غەربتىكى ئىران ئېگىزلىكى ۋە ئۇنىڭ نېرىسىدىكى يۇنان - رۇم ساھىللىرىغا تامامەن ئوخشىمىغان ھالدا، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىگە ئىچكى قانۇنىيەت ۋە نىسبەتەن تۇراقلاشقان ئەندىزە بېكىتىش تەس ئىدى. سىرتقى مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۇچۇر ۋە رادىئاتسىيىسى ئارقىلىق غىدىقلىنىپ تۇرۇشقا كۆنۈككەن شۇنداقلا ئۇنى ئۆز گۈللىنىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى قىلىدىغان بۇنداق خاراكتېر 15-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغىچە بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكى ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن خۇددى ياپونىيە ئالىمى يۇتيەنخېڭ ئېيتقاندەك، بىر قانچە چوڭ دۆلەتلەر ياكى شىمالدىكى كۆچمەنچى جەسۇر مىللەتلەرنىڭ «ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بۇ رايوندا كۈچلۈك سىياسىي كۈچ بارلىققا كېلىدىغان تەبىئىي شەرت - شارائىت زادىلا ھازىر ئەمەس. قەدىمدىن بۇيانمۇ بۇ رايوننى تايانچ قىلغان قۇدرەتلىك بىرەر تەسىر كۈچ باش كۆتۈرۈپ چىققان ئەمەس. 14-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا بارلىققا كەلگەن قۇدرەتلىك تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسىنى تارىختىكى مۇستەسنالىق دېگەن تۈزۈك. چۈنكى ئەينى چاغدىكى ئاسىيا ئەللىرىنىڭ زەئىپ ئەھۋالى ئۇنى پەقەت بىر مەھەل زومىگەر بولۇۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىپ قويغان، خالاس. شۇڭا بۇ رايون تارىختا ھامان ئۆز ئەتراپىدىكى تەسىر كۈچلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچراپ تۇرىدىغان، ھەممىيلەن تەڭ تالىشىدىغان نىشان بولۇپ قالغان. . . ھەتتا بۇ خىل ئەھۋال گويا قۇتۇلغىلى بولمايدىغان تەقدىرگە ئايلىنىپ قالغان. بىر تەرەپتىن ، ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆز ئەتراپىدىكى كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ توقۇنۇشىنى پەسەيتىدىغان ئارىلىق رايون بولغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئاسىيادىكى بىر- بىرىدىن يىراق ئايرىلىپ تۇرىدىغان كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ بۇ جاي ئارقىلىق ئۆزئارا تۇتىشىپ تۇرۇشىغا ۋە يېقىن مۇناسىۋەت ئورنىتىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەنىدى» (6) . ۋەھالەنكى، يېقىنقى زامانغا كەلگەندە، ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئىبارەت بۇ مەدەنىيەتتىكى سەزگۈر زونا ئۆز ئۆتمۈشىگە تامامەن ئوخشىمىغان ھالدا تۇرغۇنلۇق ۋە چۈشكۈنلۈك پاتقىقىغا پېتىپ قالدى. يەنە كېلىپ بۇنداق تارىخىي قىسمەت ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆزىدىكى بارلىق مىللىي پەرقلەرنى ئېزىپ، ئومۇمىي «تۈركىي» ئېتنىك تەركىبكە سىڭدۈرۈپ تاشلىغان، غەربتە يېڭى دەۋرنىڭ تاڭ نۇرى پارلىغان بىر تارىخىي دەۋردە يۈز بەردى.

3

مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشى ۋە ئۆزئارا قوشۇلۇشى ، تىنىمسىز ئۇرۇشلار ۋە كېڭەيمىچىلىك يۈرۈشلىرى شۇنداقلا ھەر قايسى يات مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۇچرىشىشى ياۋرو-ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ ئەلمىساقتىن بۇيانقى تارىخ مېلودىيىسى بولۇپ كەلدى. ئەگەر دۇنيا يەر شەكلى خەرىتىسىنى ئېچىپ ياۋرو-ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىغا نەزەر تاشلايدىغان بولساق ، شەرقتە چوڭ-كىچىك ھىنگان تاغلىرىدىن غەربتە قارا دېڭىز ساھىللىرىغىچە ، شىمالدا يېنىسەي ۋە سىبىرىيە داللىرىدىن جەنۇبتا قۇرۇم تاغلىرىغىچە بولغان چەكسىز ئۇزاق بەلباغنى كۆرىمىز. مانا مۇشۇ بىپايان ۋادىدا - ئوچۇق دېڭىزلارنىڭ نەم ئېقىمى يېتىپ كېلەلمەيدىغان ، دەريالىرىنىڭ ئايىغى چىقمايدىغان، ئادەملىرى پايانسىز چۆل، ئېگىز تاغ ۋە قۇرغاق يايلاقلار ئارىلىقىدا مەڭگۈ يەتكىلى بولمايدىغان يىراقتىكى ئۇپۇق سىزىقىنى قوغلاپ ياشايدىغان سىرلىق زونىدا - ئىنسانىيەت ئۆتمۈشىنىڭ شانلىق بىر قىسمى يارىتىلدى. مانا مۇشۇ ئۇزاققا سوزۇلغان ئىچكى قۇرۇقلۇقتا رەھىمسىز تەبىئەتنىڭ رىيازەتلىرىگە كۆنۈككەن بۇ جەسۇر ئادەملەر ئاتتىن ئىبارەت جەڭگىۋار ھايۋاننى كۆندۈرۈش ۋە ئۇنىڭغا مىنىش تېخنىكىسىنى ياراتتى. ئاتنىڭ كۆندۈرۈلۈشى ۋە جەڭدە ئىشلىتىلىشى ئىنسانىيەتنى يېڭى بىر تارىخىي دەۋرگە ئېلىپ كىردى. ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا ئۆزىنىڭ ئۇچقۇر ئاتلىرى بىلەن شەرق ۋە

غەرب مەدەنىيەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچكە ئايلاندى. شۇندىن تارتىپ كونا قۇرۇقلۇقنىڭ مەدەنىيەت تارىخى شەرق تېرىمچىلىرى، غەربتىكى خرىستىيان ياۋروپاسى ۋە ئىچكى ئاسىيادىكى يايلاق مىللەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى توختاۋسىز كۈچ سېلىشتۇرمىسى جەريانىدا مەزمۇن تاپتى. ئات يايلاق مىللەتلىرىنىڭ قەھرىمانلىق دەۋرىنى ئاچتى. ئات قەدىمكى زامان مەدەنىيىتى ۋە تەپەككۇرىنىڭ بەدىئىي كارتىنىسى بولغان ئېپوسچىلىق ئىراسىنى مەيدانغا كەلتۈردى. ئات تۇياقلىرىنىڭ شىددەتلىك دۈپۈرلەشلىرى ئىنسانىيەت تەپەككۇرى ۋە ئىجادىيەت سېزىمىنى قاناتلاندۇردى.

شۇندىن ئېتىبارەن يىراق قەدىمكى دەۋرنىڭ ئىمتاسلىقى بۇزۇلۇپ تاشلاندى. ئوتتۇرا ۋە شىمالىي ئاسىيادىكى چەۋەنداز مىللەتلەرنىڭ قويۇندەك ئۇچقۇر ئاتلىرى شەرق تېرىمچىلىرىنى تۈگىمەس ۋەھىملەرگە سالسا، غەربتىكى قۇياش پاتىدىغان ئەللەرنى دەككە-دۈككىچىلىككە بەند قىلدى. يىراق مۇساپە ۋە تاغ-دەريالاردىن ئىبارەت تەبىئىي توساقلارمۇ ئاتلىقلارنىڭ ھەيۋىسىنى توسۇپ قالالمىدى. ھونلارنىڭ قويۇندەك ئۇچقۇر ئاتلىرى ئالدىدا ئامالسىز قالغان خەنۋۇدى چاڭئەندىكى ھەيۋەتلىك ئوردا-قەسرىدە شەرق گۈزەللىرىنىڭ ناز - كەرەشمىگە تولغان ناخشا-ئۇسسۇللىرىنى كۆرۈۋېتىپمۇ سەمەرقەنتنىڭ ئارغىماقلىرىنى چۈشەيدىغان بولۇپ قالدى. ھەرخىل ۋاستىلەر ئارقىلىق پەۋقۇلئاددە يۇقىرى باھادا سېتىۋېلىنغان پەرغانە ئارغىماقلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن بۇ يەردىكى نەم ئىسسىق كېلىماتتا تېز جەڭگىۋارلىقىنى يوقاتتى. خۇددى ياپونىيە ئالىمى جياڭشاڭبوفۇ ئېيتقاندەك: «نوپۇسى خەن سۇلالىسىنىڭ بىر ئايمىقىچىلىك كېلىدىغان ھونلارنىڭ خەن خاندانلىقىغا تۈگىمەس بالايى-ئاپەت بولغانلىقى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئاھالىلىرىنىڭ ۋەھىمە ئىچىدە ئاھ ئۇرۇشلىرى دەل شۇنىڭ سەۋەبىدىندۇر» (7).

شەرقتىكى تېرىم مىللەتلىرىنىڭ ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ ھۇجۇمىغا ئات ئارقىلىق تاقابىل تۇرۇش خىيالى بەربات بولغاندىن كېيىن ئۇلار ئۈنۈملۈك مۇداپىئە يوللىرى ئۈستىدە ئىزدەندى. شۇنداق قىلىپ، شەرق تېرىمچىلىرىنىڭ ئىشىكىنى تاقىۋېلىپ جىمجىت ياشاش، قورغان -سېپىللارنى ئېگىز سېلىپ سىرتقى مۇداخىلىلەرنى توسۇشتەك سەۋرچان روھى ۋە بىكىك مەدەنىيەت پسىخىكىسى شەكىللىنىشكە باشلىدى. سەددىچىن سېپىلىدىن ئىبارەت بۇ غايەت زور مۇداپىئە لىنىيىسى تاكى مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە قەدەر قايتا-قايتا ياسالدى. ئوتتۇرا ۋە شىمالىي ئاسىيادىكى كۆچمەنچى ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ تىنىمسىز يۈرۈشلىرى غەربتىكى ئەللەرگىمۇ غايەت زور خاتىرجەمسىزلىك ئېلىپ كەلدى. غەرب ئەللىرىدىكى نۇرغۇنلىغان تارىخچىلار، جۈملىدىن ساسانىي ۋە ۋىزانتىيەئوردىلىرىدىكى پۈتۈكچى مىرزىلار تىترەپ تۇرغان پەي قەلەملىرى بىلەن كۈن چىقىش تەرەپتىن كېلىدىغان ئاتلىق «يەجۇجى-مەجۇجى» لەر ھەققىدە قورقۇنچلۇق خاتىرىلەرنى قالدۇردى. قوش مۈڭگۈزلۈك ئىسكەندەرنىڭ ئاشۇ قورقۇنچلۇق مەخلۇقلارنى توسۇش ئۈچۈن كافكاز تاغلىرىغا سېپىل سالدۇرغانلىقى ھەققىدىكى رىۋايەتلەر يىپەك يولى بويلاپ يىراقلارغىچە تارقالدى. مىلادى445-يىلى ھون ئىمپېراتورى ئاتتىلا بىلەن بىللە غىزالىنىش شەرىپىگە مۇيەسسەر بولغان شەرقىي رىم ئەلچىسى پرىكس ئۆز خاتىرىسىگە «تەڭرىنىڭ قامچىسى» دەپ نام ئالغان بۇ شەخس ھەققىدىكى ۋەھىملىك تەسۋىرلەرنى قالدۇردى (8).

دەرۋەقە ئات مەدەنىيىتى دۇنيا تارىخىغا دەۋر بۆلگۈچ ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كەلدى. ئاتلىق يۈرۈشلەر ۋە مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشلىرى ئىنسانىيەت پىكىر تارىخىدا قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىدىن ئىبارەت ئالاھىدە بەدىئىي تەپەككۇر ئەندىزىسىنى ياراتتى. دۇنياۋى خاراكتېرلىق چوڭ ھەربىي يۈرۈشلەر - ئالېكساندىرنىڭ شەرققە يۈرۈشى، ھونلارنىڭ ياۋروپاغا باستۇرۇپ بېرىشى، تۈركىي قەۋملەرنىڭ ئاسىيادا باش كۆتۈرۈشى، ئەرەبلەرنىڭ كېڭەيمىچىلىكى، چىڭگىزخاننىڭ رەھىمسىز ئىستېلاسى، ئوسمان تۈركلىرى ئىمپېرىيىسىنىڭ ھەيۋىسى، ياۋروپالىقلارنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىنى ئېچىشى قاتارلىق زور تارىخىي ۋەقەلەر پەقەت ئات بولغانلىقى ئۈچۈنلا ئەمەلگە ئاشتى. ياپونىيە ئالىمى جياڭشاڭ بوفۇ: «ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ دۆلەتلىرى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازدى: «شۇنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇكى، ئەگەردە ئاتقا مىنىپ جەڭ قىلىش تېخنىكىسى مەيدانغا كەلمىگەن بولسا، ئىنسانىيەت تارىخى پۈتۈنلەي باشقىچە بولغان بولاتتى. ئاتنىڭ ھەربىي يۈرۈشلەردىكى ئۈستۈنلۈك ئورنى تەخمىنەن ئۈچ مىڭ يىلغا يېقىن داۋام قىلدى. پەقەت بىرىنچى جاھان ئۇرۇشى پارتلاپ، ئايروپىلان ۋە تانكىلار بارلىققا كەلگەندىن كېيىنلا ئاتنىڭ ئۇرۇشتىكى ھەل قىلغۇچ ئورنىدا ئۆزگىرىش يۈز بەردى» (9).

مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، موڭغۇل ئېگىزلىكىدىن تاكى ئورال ۋە كافكاز تاغلىرىغىچە سوزۇلغان بىپايان ئىچكى ئاسىيا رايونى ياۋروپا ئەدەبىي ئويغىنىشىغىچە بولغان چەكسىز ئۇزۇن تارىخىي مۇساپىدە ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ھەر قېتىملىق قوشۇلۇشى ۋە كۆتۈرۈلۈشىگە غايەت زور قوزغاتقۇچى بولدى. دۇنيا تارىخىدىكى ھەر قېتىملىق زور ۋەقەلەر، ئىجتىمائىي فورماتسىيەلەرنىڭ ئالمىشىشى، ئوخشاشمىغان ئىرق ۋە مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇشى مانا مۇشۇ كاتالىزاتورلۇق رولىغا ئىگە سەزگۈر بەلباغنىڭ تۈرتكىسىدە ئەمەلگە ئاشتى. ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا مۇشۇ تارىخىي جەرياندا شەرق تېرىمچىلىرىنىڭ جاھىل، بىكىك ۋە ئەنئەنىگە ھېرىسمەن پسىخىك قىياپىتى، غەرب ئەللىرىنىڭ دېڭىز-ئوكيانلارنىڭ مەۋجلىرىدىن ئىلھام ئېلىپ پىكىر تاكامۇللۇقى ئىزدەيدىغان، تەۋەككۈلچىلىك روھىغا باي روھىي ھالىتىنى يارىتىشىغا سىرتقى يوشۇرۇن ئېنېرگىيىسىلىك كۈچ بېغىشلىدى. ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ ئەجدادلىرى شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئات تۇياقلىرىنىڭ دۈپۈرلەشلىرى ئىچىدە

www.menzil.biz

ئۆزىنىڭ روھىيەت قۇرۇلمىسىنىڭ دەسلەپكى خېمىر تۈرۈچلىرىنى شەكىللەندۈردى.

4

قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى قەدىمكى دۇنيا مەدەنىيىتى ۋە بەدىئىي تەپەككۇرىنىڭ ئەڭ جانلىق كارتىنىسىنى ھاسىل قىلدى. گىلگامىشنىڭ ئۆلمەسلىكنىڭ دورىسىنى ئىزدەپ سەپەرگە ئاتلىنىشى، يۇنان سەركەردىسى ئاگامېنوننىڭ دېڭىزدىكى رىيازەتلىرى، «رامايانا» ئېپوسىدىكى رامانىڭ ئايالى شېدونى ئىزدەپ كۆلپەت چېكىشى، ئوغۇزخاننىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى، سەككىز ئەۋلاد ماناسنىڭ تراگېدىيىلىك پاجىئەسى، جاڭغىر ۋە گېسارلارنىڭ قەھرىمانلىق ئىش-ئىزلىرى قەدىمكى ئىنسانىيەت بەدىئىي تەپەككۇرىغا ئەبەدىيلىك ئۆلگە تەقدىم قىلدى.

شۇنىسى روشەنكى، ئىنسانىيەتنىڭ بەدىئىي ئىجادىيىتىدە قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئىچكى ئاسىيا رايونىدىكى ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ تارىخ سەھنىسىگە چىقىشىنى ئۆزىگە مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى قىلدى. ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىن ئىبارەت بۇ سەزگۈر زونا ئارقىلىق يۈز بېرىدىغان ھەر قېتىملىق چوڭ كۆچۈشلەر، ئىرق ۋە ئىنسان تۈركۈملىرىنىڭ يۇتكىلىشلىرى، كېڭەيمىچىلىك يۈرۈشلىرى ۋە مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇشى چوڭ تىپتىكى ئېپوسلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە مۇھىت ھازىرلىدى. قەھرىمانلارنىڭ ئىش-ئىزلىرى پۈتكۈل مىللەتنىڭ كوللېكتىپ ئىجادى داۋامىدا يۈرۈشلەشتۈرۈلدى ۋە ئېپوس ھالىتىگە كەلتۈرۈلۈپ ئىلاھلاشتۇرۇلدى. ئېپوسلارنىڭ كېيىنى كەينىدىن مەيدانغا كېلىشى ھەرقايسى ئىنسان تۈركۈملىرىدە مىللىي ئاڭنىڭ ئاستا-ئاستا ئويغىنىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بەردى. بېلىنىسكىينىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، ئېپوسلار بىر مىللەتنىڭ بالىلىق دەۋرىدە، يەنى «مىللىي ئاڭ ئەمدىلا ئويغىنىشقا باشلىغان چاغدا، شېئىرىيەت ساھەسىدە قولغا كەلگەن تۇنجى پىششىق مېۋە» (10) ئىدى.

ئۇنىڭ ئۈستىگە قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى يارىتىلىش، ئارقىلىش ۋە تەرەققىي قىلىش جەريانىدا بىر مىللەت روھىي قىياپىتىنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرى ۋە پىسخىك تىندۇرمىلىرىنى ئۆزىگە جۇغلىۋالغان بولىدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئېپوسلار ناھايىتى زور دەرىجىدە ئۆزلىرى تەۋە بولغان مەدەنىيەت تىپىنىڭ خاراكتېرى ۋە ئېستېتىك ئەندىزىسىنى نامايان قىلىدۇ. يۇنانلىقلارنىڭ «ئودىسا» ئېپوسىدىكى ساھىبجامال خېلېن ئۈچۈن ئون يىللاپ قانلىق ئۇرۇش ئېلىپ بېرىش ۋەقەلىرى شەرقتىكى تېرىم مىللەتلىرى ئۈچۈن ئۆتۈپ كەتكەن بىمەنىلىك ھېسابلانسا، مېڭجياڭنۈنىڭ يىراقلاپكەتكەن ئېرىنى ئىزدەپ سەددىچىن سېپىلىدا يىغلىشى ۋە ھىندى ئېپوسلىرىدىكى ساداقەت تېمىلىرى بىلەن سۇغۇرۇلغان تەپسىلاتلار شەخسنىڭ قىممىتى ۋە ئەركىنلىكىنى كىشىلىك ھاياتنىڭ ئەڭ يۇقىرى مىزانى قىلىدىغان غەربلىكلەر ئۈچۈن چۈشىنىكسىز

ھادىسە ھېسابلىناتتى. شۇڭلاشقا گېگېلنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى «قەھرىمانلىق دەۋرىدە تۇرغان خەلقنىڭ ساپ ئىپتىدائىي ھاياتىي كۈچىنى ۋە مىللىي روھنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى تولۇق نامايان قىلىپ بېرەلەيدۇ» (11). تېخىمۇ توغرىسى، بىر مۇنەۋۋەر مىللىي ئېپوس «بىر مىللەت روھىي ماھىيىتىنىڭ كۆرگەزمىخانىسى» (12) بولالايدۇ.

ئېپوسچىلىق دەۋرىنىڭ يېتىپ كېلىشى ھەرقايسى مەدەنىيەت سىستېمىلىرىدا ماھىيەتلىك ئىچكى پەرقلەر ۋە ئېستېتىك ئەندىزىنىڭ ئاستا-ئاستا گەۋدىلىنىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بەردى. ھەرقايسى ئىرقلار ۋە ئېتنىك تۈركۈملەرنىڭ چوڭ تىپتىكى كۆچۈشلىرى ۋە مىللەتلەرنىڭ بۈيۈك قوشۇلۇشى ئۇزاقتىن بۇيان ۋائۇكۇم ھالەتتىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن رايونلارنىڭ ئومۇمىي كەيپىياتىدا زور داۋالغۇش پەيدا قىلدى. بولۇپمۇ ياۋرو-ئاسىيادىن ئىبارەت بۇ كونا قۇرۇقلۇقنىڭ مەدەنىيەت مۇۋازىنىتىدە كەسكىن دەۋرەش يۈز بەردى. يىراق شەرقتىكى چوڭ دەريا ھاۋزىلىرىنى مەركەز قىلغان شەرق تېرىمچىلىرىنىڭ تارىخىي تۈيغۇغا باي كەيپىياتى ئۇلارنىڭ كۆپرەك نەسرىي شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىشنى ئىستەيدىغان ئېستېتىك فورمىسى ۋە ئىچمايىل مەدەنىيەت پىسخىكىسىنى ئاستا-ئاستا شەكىللەندۈرۈۋاتقان چاغدا، كونا قۇرۇقلۇقنىڭ باشقا رايونلىرىدا شېئىرىي تۇيغۇ پارتلاپ، ئېپوسچىلىق دەۋرى باشلىنىش ئالدىدا تۇراتتى. بۇنداق بۈيۈك دەۋرنىڭ يېتىپ كېلىشى شەرقتە موڭغۇل ئېگىزلىكىدىن باشلاپ غەربتە ئۇرال ۋە كاۋكاز تاغلىرىدىن ھالقىپ ياۋروپاغا تۇتىشىپ كېتىدىغان سەزگۈر بىر جۇغراپىيىلىك زونىنى ئۆزىگە سەھنە قىلغانىدى. شەك-شۈبھىسىزكى، بۇ سەھنىنىڭ كىندىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئىدى. يەر شارىدا مۇز دەۋرى ئاخىرلىشىپ شەرق ۋە غەربتىكى ئىرقىي پەرقى زور ئىنسان تۈركۈملىرى ئۆزئارا ئۇچرىشىشقا باشلىغاندىن بۇيانقى ئۇزاق دەۋرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى مىللەتلەر چوڭ كۆچۈشلىرىنىڭ زۆرۈر پاسىلىغا ئايلانغانىدى. شۇڭلاشقا دۇنياۋى چوڭ ئېپوسلارنىڭ يارىتىلىشى، شۇ جۈملىدىن قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ ئۈچ قېتىملىق ئالتۇن دەۋرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئىبارەت بۇ ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ پائالىيەت سەھنىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى.

ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ يىراق ئۆتمۈشى نېمە ئۈچۈن دۇنيا ئېپوسچىلىق دەۋرىنىڭ پارتلىشى بىلەن بىۋاسىتە باغلىنىدۇ؟ دېڭىز-ئوكيانلارنىڭ شاۋقۇنى ئارقىلىق كونا قۇرۇقلۇقتىن ئايرىلىپ تۇرغان ئامېرىكا قىتئەسى بىلەن قۇياش رادىئاتسىيىسى كۈچلۈك بولغان سىرلىق ئافرىقا تۇپرىقىدا نېمىشقا قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى يارىتىلمىدى؟ يەنە نېمە ئۈچۈن تېرىم مىللىتى بولغان قەدىمكى ھىندىلاردا ئىككى بۈيۈك ئېپوس مەيدانغا كەلدىيۇ، لېكىن نەچچە مىڭ يىللىق يازما تارىخقا ئىگە جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىدە بىرەرمۇ مۇكەممەل

ئېپوس دۇنياغا كېلەلمىدى!؟...

شۇنىسى ئېنىقكى، دۇنيا ئېپوسچىلىق دەۋرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۆزىگە تىنچ ـ مۇقىم بولغان تۇرغۇن ئىجتىمائىي مۇھىتنى ئەمەس، بەلكى ئاتنىڭ كۆندۈرۈلۈشى ئارقىلىق زىلزىلە ھاسىل بولغان قاينام ـ تاشقىنلىق تارىخىي دەۋرنى ئارقاكۆرۈنۈش قىلدى. ئاتنىڭ جەڭدە ئىشلىتىلىشى ۋە كۆچمەنچى جەسۇر مىللەتلەرنىڭ تارىخ سەھنىسىگە چىقىشى ياۋرو-ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى چوڭ دەريا ھاۋزىلىرىنى مەركەز قىلغان قەدىمكى مەدەنىيەتلەرنىڭ سۈرلۈك قوۋۇقلىرىنى كەڭ ئېچىۋەتتى.

ئوخشاشمىغان ئىرقلار ۋە مىللەتلەر ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانى نۇقتا قىلىپ شەرقتىن غەربكە ياكى غەربتىن شەرققە قاراپ كۆچۈشكە باشلىدى. ئات ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان كېڭەيمىچىلىك يۈرۈشلىرى ۋە مىللەتلەرنىڭ تۈركۈم-تۈركۈملەپ كۆچۈشى قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىنىڭ كەڭ كۆلەمدە ئارقىلىشىغا سەۋەب بولدى. توختاۋسىز ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇشلار ئوخشىمىغان ئىرق ، قان تىپى، مەدەنىيەت ۋە تىل سىستېمىلىرىنىڭ ئۆز ئارا ئۇرۇلۇشى ۋە قوشۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ، ھىنگان تاغلىرىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق ياۋروپا دېڭىز ساھىللىرىغا يېتىپ بارىدىغان بۇ تىنچسىز ئۆتۈشمە كارىدوردا قەھرىمانلىق روھى ئۇرغۇپ تۇرغان چوڭ تىپتىكى ئېپوسلار مەيدانغا كېلىشكە باشلىدى. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا ، ئاتلىقلار مەدەنىيىتى ئارقىلىق مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئوتتۇرا ۋە ئىچكى ئاسىيا رايونى ئىنسانىيەت قەدىمكى مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئۆچۈر بەلبېغى ۋە ئېپوسلارنى مەيدانغا چىقىرىدىغان سەزگۈر جۇغراپىيىلىك زونىغا ئايلانغان شۇنداقلا دۇنيا قەدىمكى مەدەنىيەتلىرىنىڭ دېڭىز يولى ئېچىلىشتىن ئاۋۋالقى ئۆچرىشىش نۇقتىسى بولغان. بۇ بەلباغدا ياشىغان نۇرغۇنلىغان ئاتلىق مىللەتلەر ئۆزلىرىنىڭ جەسۇر، قارام ۋە ئۇرۇشخۇمار خاراكتېرى بىلەن چاپچىپ تۇرىدىغان ئاتلىرىنى مەدەنىيەت قوشۇلۇشىنىڭ ۋاستىسى قىلغان. نەتىجىدە مۇشۇ مەدەنىيەت بەلبېغىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ئەرلىك جاسارىتى ۋە قىزىققانلىقى ئۇرغۇپ تۇرغان پىسخىك خاراكتېرى ئارقىلىق زەبەردەست قەھرىمانلارنىڭ داستانلىرىنى توقۇپ چىقىشتى. شۇنداق قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيانى مەركەز قىلغان بۇ مەدەنىيەت ئۆچۈر بەلبېغى دۇنياۋى ئېپوسلارنىڭ بۆشۈكىگە ۋە چوڭ تىپتىكى مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆز ئارا ئۆچرىشىش نۇقتىسىغا ئايلاندى. مۇشۇ بەلباغ بىلەن باغلانغان بارلىق مىللەتلەردە قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى يارىتىلدى. شۇنى ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇكى، مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشى ۋە كېڭەيمىچىلىك يۈرۈشلىرى نەتىجىسىدە زىلزىلە پەيدا بولمىغان ياكى غىدىقلىنىشقا ئۇچرىمىغان شۇنداقلا سىرتقى مەدەنىيەتلەر بىلەن سۇغۇرۇلمىغان رايونلاردا ئېپوسلارنىڭ مەيدانغا كېلىش مۇمكىنچىلىكى ناھايىتى ئاز ئىدى. ئەكسىچە، سىرتقى مىللەتلەرنىڭ مۇداخىلىسىگە ئاسان ئۇچرايدىغان، باشقا مەدەنىيەتلەرنىڭ رادىئاتسىيىسىگە ئەڭ سەزگۈر بەلباغلار چوڭ تىپتىكى ئېپوسلار ئەڭ كۆپ مەيدانغا كېلىدىغان رايونلار بولۇپ قالدى. شۇڭلاشقا دۇنياۋى ئېپوسلارنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇنداق بىر فورمۇلىنى يەكۈنلەش مۇمكىن: ئوتتۇرا ئاسىيا دۇنيا قەدىمكى مەدەنىيىتىدىكى ئېپوسچىلىق بەلبېغىدۇر. ئوخشىمىغان ئىرق، ئوخشىمىغان مىللەت، ئوخشىمىغان مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۆز ئارا ئۇچرىشىش ئېپوسلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىدىكى مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىنى شەكىللەندۈرىدۇ. مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشى ۋە كېڭەيمىچىلىك يۈرۈشلىرى نەتىجىسىدە دەۋرەپ تۇرغان رايونلار ئېپوسچىلىق ئىجادىيىتىدىكى ئەڭ سەزگۈر ۋە قىزىق نۇقتىلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دۇنيا ئەدەبىيات تارىخىدىكى مۇتلەق كۆپ قىسىم ئېپوسلار ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى مىللەتلەر ئولتۇراقلاشقان رايونلار، جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت بەلبېغى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

بىز پامىر ئېگىزلىكىدىكى قارلىق چوققىدا تۇرۇپ دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىنىڭ قەدىمكى بەتلىرىنى ۋاراقلىساق، كۆز ئالدىمىزدا شۇنداق بىر مەنزىرە ئايان بولىدۇ: بۇنىڭدىن تۆت-بەش مىڭ يىل مۇقەددەم ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىنى بازا قىلىپ پائالىيەت ئېلىپ بارغان ئېگىز بوي، قاڭشارلىق، ئورا كۆز، چاچ-ساقاللىرى قويۇق كەلگەن ئارىيانلارنىڭ پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ جەنۇبتا ھىندىستانغا بېسىپ كىرىشى، غەربتە ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ ئىران ئېگىزلىكىگە سۈرۈلۈشى قەدىمقى دۇنيا ۋەزىيىتىدە غايەت زور زىلزىلە پەيدا قىلدى. ئارىيانلارنىڭ بۇ قېتىملىق چوڭ كۆچۈشى ھىندى-ياۋروپا تىل سىستېمىسىنى تىل جۇغراپىيىسى جەھەتتىن بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە قىلدى. ياۋرو-ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ كىندىكىدىكى سەزگۈر زونىدىن جەنۇب ۋە غەربكە سۈرۈلگەن بۇ زور سىرتقى ئېقىم ھىندى ۋە ئىران تۇپرىقىدا زور داۋالغۇش پەيدا قىلىپ، جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى قۇرۇقلۇقىنىڭ سۈكۈناتىنى بۇزۇپ تاشلىدى. مۇشۇ قېتىمقى مەدەنىيەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇشى دۇنيا ئېپوسچىلىق تارىخىنىڭ تۇنجى ئالتۇن دەۋرىنى ـ يەنى ھىندىستاننىڭ «ماخابخاراتا» ۋە «رامايانا» ، بابىللىقلارنىڭ «گىلگامىش» ، يۇناننىڭ «ئودىسسا» ۋە «ئىللىئادا» ئېپوسلىرىنى مەيدانغا كەلتۈردى. بەزى ئالىملار دۇنيا ئېپوسچىلىقىدىكى بۇ تۇنجى ئالتۇن دەۋرنى «ئارىيان ۋە غەيرىي ئارىيان مەدەنىيەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى قوشۇلۇشتىن كېلىپ چىققان ئەكس سادا» (13) دەپ تەرىپلىدى.

دۇنيا تارىخى ئۈزلۈكسىز ئالغا قاراپ ئىلگىرىلىدى. ئارىيانلارنىڭ چوڭ كۆچۈشىدىن كېلىپ چىققان مەدەنىيەت پارتلىشىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى شاۋقۇنلىرىمۇ ئۆتۈپ كەتتى. كونا قۇرۇقلۇق جىددىي دەۋرەشكە تەقەززا بولماقتا ئىدى. ئەنە شۇنداق بىر تارىخىي شارائىتتا ، ياشلىق جاسارىتى ئۇرغۇپ تۇرغان ماكېدونىيىلىك ياش ئىمپېراتور ئالېكساندىر ئۆزاق ئاسىيانىڭ تىنچلىقىنى بۇزۇپ تاشلىدى. ئالېكساندىرنىڭ تاكى ھىندىستانغىچە سوزۇلغان

www.menzil.biz

شەرققە يۈرۈشى ئوتتۇرا ئاسىيادا گرېك-ئېللىنىزم مەدەنىيىتى دەۋرىنى ئاچتى ۋە ھىندى-ياۋروپا تىل سىستېمىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك پۈتۈنلىكىنى يەنىمۇ مۇستەھكەملىدى. ھالبۇكى، بۇ دەۋر ھېچقانچە ئۇزاققا سوزۇلمىدى. شىمالىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۇخار، ئۇيسۇن ، ھون، سوغدى قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ توختاۋسىز ھەربىي يۈرۈشلىرى نەتىجىسىدە ، شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان، يەنى ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق شىمالىي ھىندىستان، غەربىي ئاسىيا ۋە شەرقىي ياۋروپاغىچە تۇتىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈش ھادىسىسى مەيدانغا كەلدى. ئۇلارنىڭ يۈگرۈك ئاتلىرى ۋە ئۆتكۈر قىلىچلىرى ئارقىلىق چوڭ زىلزىلە ھاسىل قىلغان كۆچۈش تارىخى ئاسىيا ئىرقىنىڭ ياۋروپا ئىرقىغا كەڭ كۆلەمدە قوشۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ھىندى-ياۋروپا تىل سىستېمىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك بىر پۈتۈنلۈكى بۇزۇپ تاشلىنىپ، بىر-بىرىدىن يىراق بولغان ئىككى رايونغا ئايرىپ تاشلاندى. بۇ قېتىمقى مەدەنىيەت قوشۇلۇشى ئاسىيادىكى يايلاق مىللەتلىرىنىڭ تىنىمسىز غىدىقلىشى ئارقىلىق مەيدانغا كېلىدىغان يېڭى ئېپوسچىلىق دەۋرىنى ئاچتى. ئوتتۇرا ئاسىيادىن غەربكە سۈرۈلگەن ھونلارنىڭ ئورال تاغلىرىدىن يېپىرۇلۇپ ئۆتۈپ شەرقىي ياۋروپا تۈزلەڭلىكىگە كىرىشى تۇرغۇن ھالەتتە تۇرىۋاتقان ياۋروپانىڭ ۋەزىيىتىنى ئاستىن-ئۈستۈن قىلىۋەتتى. شەرقتىن كەلگەن بۇ ئاتلىق مىللەتنىڭ زەربىسى غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىنى غۇلىتىپ، شىمالىي ياۋروپادىكى گېرمان قەبىلىلىرىنى ساراسىمىگە سالدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە گېرمان خەلقىنىڭ قەدىمكى قەھرىمانلىق ئېپوسى «نىبېلۇنگېن ناخشىسى» نىڭ دەسلەپكى ئۇندۇرمە شەكلى مەيدانغا كېلىشكە باشلىدى. مەزكۇر ئېپوس مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشىدىن كېيىنكى ھون ئىمپېراتورى ئاتتىلا بىلەن گېرمانلارنىڭ بۇراندى سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشلارنى ئۆزىگە ئارقا كۆرۈنۈش قىلدى (14) . شىمالىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا ھون سەلتەنىتىدىن كېيىن ئاجايىپ گۈللىنىشكە ئېرىشكەن تۈركلەرنىڭ بۆرە بېشى چۈشۈرۈلگەن جەڭ تۇغىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ، غەرب تەرەپكە سۈرۈلۈشى ئاسىيانىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىدە يېڭى كونتېرتىپنى ھاسىل قىلدى. ئوتتۇرا ئاسىيانى بازا قىلىپ كاسپىي ۋە قارا دېڭىز ساھىللىرى ئارقىلىق كىچىك ئاسىيا ۋە بالقان يېرىم ئارىلىغا بېسىپ كىرگەن تۈركلەر شەرقىي رىم (ۋىزانتىيە) ئىمپېرىيىسىنىڭ مىڭ يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈم سۈرگەن سەلتەنىتىگە خاتىمە بەردى. ئىسلام دىنىنىڭ گۈللىنىشى نەتىجىسىدە يېڭى ھاياتىي كۈچكە ئېرىشكەن ئەرەبلەرنىڭ ئافرىقا قىرغاقلىرىنى بويلاپ غەربكە يۈرۈش قىلىشى ۋە جەبىلتارىق بوغۇزىدىن ئۆتۈپ ئىسپانىيە ۋە فرانسىيەلەرگە ھۇجۇم قىلىشى ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتىگە غەرق بولغان خىرىستىيان ياۋروپاسىنى قاتتىق ۋەھىمىگە سالدى. ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ بۇ قېتىملىق شىددەتلىك يۈرۈشلىرىدىن كېلىپ چىققان مەدەنىيەت ئۇرۇلۇشى ئىسپانلارنىڭ «شىد ناخشىسى» ، فرانسۇزلارنىڭ «روللاند ناخشىسى» قاتارلىق مەشھۇر ئېپوسلىرىنى مەيدانغا كەلتۈردى. ئورال تېغىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ رۇس كىنەزى ئىگورنىڭ مۇداپىئە لىنىيىسىنى تار-مار قىلغان تۈركىي قەبىلىلەر ئۆزلىرىنىڭ كۆچمەنچى ئاتلىق قەۋملەرگە خاس شىددىتى ئارقىلىق رۇس ئەدەبىياتىدىكى تۇنجى پارلاق سەھىپە - «ئىگورنىڭ يىراققا يۈرۈشى» ناملىق ئېپوسنىڭ دۇنياغا كېلىشىگە سەۋەبچى بولدى. ئىران بىلەن تۇران خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزاق مۇددەتلىك تىنىمسىز ئۇرۇشلار مىلادى 10-ئەسىردە ئەبۇلقاسىم فىردەۋسىينىڭ قەلىمى ئاستىدىكى «شاھنامە» ئېپوسىنىڭ يورۇقلۇققا چىقىشىغا تېما تەقدىم قىلدى. تۈركىي قەۋملەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى تايانچ قىلىپ ئېلىپ بارغان چوڭ كۆچۈشلىرى ۋە تىنىمسىز ئۇرۇشلىرى ياۋرو-ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى باشقا خەلقلەردە ئېپوس دەۋرىنى ئېچىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ئېپوسلىرى - «ئالىپ ئەرتۇڭا» ، «ئوغۇزنامە» ، «دەدەقورقۇت» قاتارلىقلارنىمۇ مەيدانغا كەلتۈردى. مانا بۇ دۇنيا ئېپوسچىلىق تارىخىدىكى ئىككىنچى قېتىملىق ئالتۇن دەۋردۇر.

تارىخ مىلادى 13-ئەسىرنىڭ سىگنالىنى چالغان چاغدا ، شىمالىي ئاسىيادىكى بارلىق كۆچمەن مىللەتلەرنى تارىخ سەھنىسىگە چىقارغان ئاشۇ سىرلىق زونىدا ھاياتىي كۈچى ۋە ياۋايى جەسۇرلۇقى ئۇرغۇپ تۇرغان بىر مىللەت باش كۆتۈرۈپ چىقتى. ئۇلار چىڭگىزخاننىڭ ئەتراپىغا زىچ ئۇيۇشۇپ، يۈگرۈك ئاتلىرىغا تايىنىپ، تۆت ئەتراپىغا قاراپ سەلدەك ئاقتى. ھېچقانداق بىر كۈچ ئۇلارنىڭ يۈرۈشلىرىنى توسۇپ قالالمىدى. بىپايان ياۋرو-ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقى ئۇلارنىڭ ئات تۇياقلىرى ئاستىدا بىرلىككە كەلدى ۋە ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ غايەت زور قوشۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. چىڭگىزخاننىڭ ئىستېلاسى ئاسىيانىڭ ۋەزىيىتىنى ئاستىن-ئۈستۈن قىلىۋەتكەن بولسا، ئوتتۇرا ئەسىر ياۋروپاسىنى غەپلەت ئۇيقۇسىدىن سەگىتىپ، فېئودallıq تۈزۈم ۋە رىم پاپاسىنىڭ مۇستەبىت ئورنىنى تەۋرىتىپ تاشلىدى شۇنداقلا ياۋروپادا كاپىتالىزمنىڭ دەسلەپكى بىخلىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە قوزغاتقۇچلۇق رولىنى ئوينىدى. شۇڭلاشقا تارىخشۇناس ماكېندى: «ئىنتايىن رېئال مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، ياۋروپا مەدەنىيىتى ئاسىيادىكى كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ تىنىمسىز تاجاۋۇزىغا قارشى ئۇزاق مۇددەتلىك كۈرەش جەريانىدا شەكىللەنگەن» (15) دەيدۇ. موڭغۇللارنىڭ كەڭ كۆلەملىك كېڭەيمىچىلىك يۈرۈشلىرى دۇنيا ئېپوسچىلىق تارىخىدا ئۈچىنچى قېتىملىق ئالتۇن دەۋرنى ئاچتى. «جاڭغىر» ، «گېسار» ، «ماناس» ، «ئالپامىش» ، «قوبلاندى» ، «ئېرتارغىن» قاتارلىق ئوتتۇرا ۋە شىمالىي ئاسىيا قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى ئارقا-ئارقىدىن مەيدانغا كەلدى.

5

دۇنيا ئېپوسچىلىق دەۋرىنىڭ ئېچىلىشى ۋە ئۈچ

www.menzil.biz

قېتىملىق ئالتۇن دەۋرىنىڭ يېتىپ كېلىشى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ تارىخ سەھنىسىگە چىقىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. ئوتتۇرا ۋە شىمالىي ئاسىيادىن ئىبارەت بۇ سىرلىق زونا نۇرغۇنلىغان مىللەتلەرنى تارىخ سەھنىسىگە ئېلىپ چىققان ۋە ئۇلارنىڭ كەڭ كۆلەملىك كۆچۈشلىرى ئارقىلىق كونا قۇرۇقلۇق ۋەزىيىتىدە ئۆزگىرىش ھاسىل قىلغانىدى. مىللەتلەرنىڭ كەڭ كۆلەملىك كۆچۈشلىرى ۋە شىددەتلىك ئۇرۇشلىرىسىز دۇنيا تارىخىدىكى چوڭ داۋالغۇشلارنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايتتى، ئېپوسلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى تېخىمۇ قىياس قىلغىلى بولمايتتى. شۇڭلاشقا ئېپوسلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىدە كەم دېگەندە مۇنداق ئۈچ شەرت زۆرۈر ئىدى: بىرىنچىدىن، ئوخشىمىغان مىللەت، ئوخشىمىغان رايون ۋە ئوخشىمىغان مەدەنىيەت سىستېمىلىرىنىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشىشىدىن شەكىللەنگەن مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى؛ ئىككىنچىدىن، مەزكۇر مىللەتلەرنىڭ ئىككى خىل ئىجتىمائىي فورماتسىيىنىڭ ئۆتۈشۈش مەزگىلىدە تۇرۇۋاتقان تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي شەرت-شارائىتى؛ ئۈچىنچىدىن، ئوتتۇرا ئاسىيانى مەركەز قىلىپ شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان چوڭ كۆچۈش كارىدورى، يەنى دۇنيا ئېپوس بەلبېغى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان جۇغراپىيىلىك ئۆتۈشمە رايون. چوڭ تىپتىكى قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى بولغان ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تارىخىي ئەمەلىيىتى بىزگە ئېپوسلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىدىكى چوڭقۇر ئارقا كۆرۈنۈشنى كۆرسىتىپ بەردى. ياۋروپادا مەيدانغا كەلگەن ئېپوسلارنىڭ مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىنى ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ توختاۋسىز ئېلىپ بارغان كۆچۈشلىرى ۋە يىراقتا يۈرۈشلىرىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. «ياۋروپانىڭ ئوتتۇرا ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن بارلىق ئېپوسلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مىللەتلەرنىڭ چوڭ تىپتىكى كۆچۈشلىرى ۋە كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشلىرىنى ئۆزىگە ئارقا كۆرۈنۈش ۋە ماتېرىيال مەنبەسى قىلغان. يەنە كېلىپ ئۇلارنىڭ قارشى تۇرۇش ئوبيېكتى كۆپ ھاللاردا ئاسىيا مىللەتلىرى، جۈملىدىن ھون ياكى تۈركلەر قاتارلىق ئالتاي تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ مىللەتلەر ئىدى. شۇ ۋەجىدىن شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئوتتۇرا قەدىمكى زاماندا شەرق ۋە غەربتىكى ئوخشاشمىغان مىللەت ۋە مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىدىكى چارۋىچى مىللەتلەر مەدەنىيىتى بىلەن ياۋروپا مىللەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش، ئوتتۇرا ئەسىردىكى زور بىر تۈركۈم ئېپوسلارنى مەيدانغا كەلتۈرگەن تۇپراق بولغانىدى...» (16).

ھالبۇكى، ياۋروپا ۋە ئاسىيادىكى مىللەتلەرگە تامامەن ئوخشىمىغان ھالدا، ئافرىقا، ئامېرىكا ۋە ئوكيانىيە قىتئەلىرىدىكى خەلقلەر ئىجادىدا چوڭ تىپتىكى ئېپوسلار زادىلا مەيدانغا كېلەلمىدى. بىز بۇنىڭدىن دۇنيا ئېپوسچىلىق بەلبېغىنىڭ پەقەت ئوتتۇرا ۋە شىمالىي ئاسىيادىن ياۋروپاغىچە سوزۇلغان ئات تۇياقلىرى ئاستىدا ھاسىل بولغان سەزگۈر زونا بىلەنلا مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز. چۈنكى ئېپوسلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى كۆپىنچە ھاللاردا مەدەنىيەت كۆچۈشى ۋە قوشۇلۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى. بىپايان دېڭىز-ئوكيانلارنىڭ قورشاۋى ئارقىلىق قەدىمكى مەدەنىيەتلىك دۇنيادىن ئايرىلىپ تۇرغان ئافرىقا، ئامېرىكا ۋە ئوكيانىيە قىتئەلىرىنىڭ تارىخى دېڭىز يولى ئېچىلىشتىن ئاۋۋال ئاساسىي جەھەتتىن تۇرغۇن ھالەتنى ساقلاپ كەلگەنىدى. بۇ يەردە ياۋرو-ئاسىيا يايلاقلىرىدىكى مىللەتلەرنىڭ كەڭ كۆلەمدە كۆچۈشلىرى ۋە توختاۋسىز ئۇرۇشلار ئېلىپ كەلگەن ئوخشىمىغان مىللەتلەر مەدەنىيىتىنىڭ قوشۇلۇش ھادىسىسى كەمدىنكەم يۈزبەرگەنىدى. شۇنداق بولغاچقا، بۇ قىتئەلەردىكى يەرلىك مەدەنىيەتلەر نىسبەتەن تەنھا، پىنھان ۋە تۇرغۇن ھالەتنى ساقلاپ كەلگەنىدى. شۇنداقلا چوڭ تىپتىكى داۋالغۇشلاردىن خالىي تۇرۇپ كەلگەنىدى. ئوخشىمىغان مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشىدىن كېلىپ چىقىدىغان زىلزىلىلەردىن خالىي - پىنھان مۇھىتتا چوڭ تىپتىكى قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ مەيدانغا كېلەلىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا ئافرىقا، ئامېرىكا ۋە ئوكيانىيە قىتئەلىرىنى دۇنيا ئېپوسچىلىق مەدەنىيىتىدىكى ۋاكۇئۇم قۇرۇقلۇق دېيىشكە بولاتتى.

ياۋرو - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى نىسبەتەن بېكىك مەدەنىيەت رايونلىرىدا، بولۇپمۇ يىراق شەرق تۈزلەڭلىكىدىكى تېرىم خەلقلىرىدە ئوخشاشلا ئېپوسچىلىق ئەنئەنىسى كەمچىل ئىدى. شەرقتىكى تېرىم مىللەتلىرىنىڭ ئېپوس ئىجادىيىتىگە نىسبەتەن ئېستېتىك ھەزىمىنىڭ تۆۋەن بولۇشىنى ئۇلارنىڭ تارىخىي شەكىل ئارقىلىق گەۋدىلىنىشنى ئىستەيدىغان گۈزەللىك تۇيغۇسى بىلەن، ئۆزىدىن باشقا يات مەدەنىيەتلەرنى ئىنچىكە چەتكە قېقىپ كەلگەن مۇداپىئە پسىخىكىسى بەلگىلەپ قويغانىدى. ئوتتۇرا ئاسىيانى شەرق ۋە جەنۇب تەرەپتىن قورشاپ تۇرغان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن ھىندى ۋادىسى ئاسىيادىكى جاھىل خاراكتېرگە ئىگە، ئايالىق جەزبىگە ۋە نازاكەتلەرگە باي قەدىمكى بۈيۈك مەدەنىيەت رايونلىرى ئىدى. قەدىمدىن بۇيان ئۆزىنىڭ يۇمشاق ھېسسىياتى ۋە سېھىرلىك ناز-زىباسى بىلەن ئىچكى ئاسىيادىكى جەسۇر مىللەتلەرنى غىدىقلاپ كەلگەن بۇ رايونلاردا چوڭ دەريا لاتقىلىرىدەك تىنىپ كەتكەن ھۆل خاراكتېر شەكىللەنگەنىدى. ئۇلار باشقىلارنى غىدىقلىمايتتى، ئەمما باشقىلار ئۆزىنى سەزمىگەن ھالدا غىدىقلىناتتى. سىرتقى كۆرۈنۈشى كۆچتۆگۈرلۈككە تولغان، ئەمما ئىچكى پسىخىك جۇغلانمىسى ئاجىز يايلاق مىللەتلىرى ئۇلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە، ئۆزىنىڭ روھىي تەڭپۇڭلۇقىنى يوقاتقان ھامان، گويا ماگنىت قۇتۇپىغا ئاققان تۆمۈر ئۇۋاقچىلىرىدەك ئۇلارنىڭ جەزبىدار قوينىدا ئىز-تىزسىز غايىب بولاتتى. شۇڭلاشقا، ياۋروپا مەدەنىيىتى ئاسىيادىكى كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ توختاۋسىز ھۇجۇملىرىدىن زىلزىلە ئېلىپ ئالغا ئىلگىرىلىگىنىدەك، شەرقتىكى چوڭ دەريا

www.menzil.biz

ھاۋزىلىرىنى مەركەز قىلغان تىرىم مەدەنىيەتلىرىمۇ شىمالدىكى ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ ۋەھىمىلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ يۇمشاق ئەمما جاھىل جىسمى ئارقىلىق خورىتىش جەريانىدا پىشىپ يېتىلدى.

ئۆز قوشنىسى ھىندىستاندا مەيدانغا كەلگەن ئىككى بۈيۈك ئېپوس - «رامايانا» ۋە «ماخابخاراتا» غا تامامەن ئوخشىمىغان ھالدا، شەرقتىكى جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىدە بىرەر مۇكەممەل ئېپوسنىڭ مەيدانغا كېلەلمىگەنلىكى كىشىنى تولىمۇ ئەئەججۈپلەندۈرىدۇ. جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىدە مىللەتلەرنىڭ چوڭ تىپتىكى كۆچۈشى ئارقىلىق يۈز بېرىدىغان ئوخشىمىغان مەدەنىيەت سىستېمىلىرىنىڭ ئۆز ئارا ئۈچرىشىش ھادىسىسى كەمدىنكەم يۈزبەرگەن بولسىمۇ، لېكىن شىمالدىكى ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ توختاۋسىز پاراكەندىچىلىكلىرى ئۇلارنىڭ تىرىم ھاياتىنىڭ جىمجىتلىقىغا كۆنۈككەن پىسخىك كەيپىياتىنى سەگىتىپ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ رايون نىسبەتەن يېپىق جۇغراپىيىلىك شارائىتى، مۇقىم ۋە سىرتقى زىلزىلىلەردىن خالىي تىرىم ھاياتى، ئۆز-ئۆزىنى تەمىنلەپ كەلگەن ناتۇرال ئىگىلىكى شۇنداقلا سىرتقى تەسىرلەرنى ھەر ۋاقىت چەكلەشكە تەييار تۇرىدىغان مۇداپىئە پىسخىكىسى سەۋەبلىك ئېستېتىك ئىنتىلىشتىكى يۈكسەكلىككە ئەمەس، بەلكى تارىخىي تۈيغۇغا خۇشتارئىدى. شۇڭلاشقا ئۇلارنىڭ بەدىئىي ئىجادىيىتىدە ئېپوسلا ئەمەس، بەلكى ئەپسانە ژانىرىنىڭمۇ مۇكەممەل راۋاجلانمىغانلىقى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەستۇر. لۇشۈن ئەپەندى بۇ ھەقتە توختىلىپ مۇنداق دېگەنىدى: «... جۇڭگودا ئەپسانىدىن ئىبارەت بۈيۈك ئەسەر مەۋجۇد ئەمەس، ئەگەردە بار دېيىلگەندىمۇ پارچە-پۇرات ئەپسانىلەر تا ھازىرغىچە كىتاب ھالىتىگە كەلتۈرۈلمىدى» (17). قەدىمكى جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ ئومۇمىي خاھىشىدىكى باي تارىخىي تۈيغۇ ۋە ئەمەلىيەتچان ئەندىزە ئۇلارنىڭ بەدىئىي تەپەككۇرىدا باشقا خەلقلەرگە زادىلا ئوخشىمايدىغان فورمىنى ھاسىل قىلغان. يەنە كېلىپ بۇ خىل فورما ئۇلاردا قەھرىمانلىق ئەپسانىلىرى ۋە ئېپوسلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە زادىلا ئىمكانىيەت بەرمىگەن. خۇددى گېرمان پەيلاسوپى شېللىڭ ئېيتقاندەك: «بارلىق قەدىمىي مىللەتلەرنىڭ تەرەققىيات تارىخى ئەپسانە دەۋرىنى بېسىپ ئۆتكەن. دەرۋەقە، جۇڭگو تولىمۇ قەدىمىي ئەل. ھالبۇكى، ئۇ باشقا ھېچقانداق ئەپسانىۋى تەپەككۇرغا باي مىللەتكە تەقلىد قىلىپ باققان ئەمەس. ئۇلارنىڭ تەسەۋۋۇر دۇنياسىدىن باشقا مىللەتلەر ئەپسانىلىرىنىڭ كۆلەڭگىسىنى بايقىغىلى بولمايدۇ. ئۆز نۆۋىتىدە شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، قەدىمىي ئەپسانىلەرگە باي نۇرغۇن مىللەتلەر ئىچىدە پەقەت جۇڭگولۇقلارلا ئەپسانە ئىجادىيىتىدىن خالىي مىللەتتۇر. ئۇلارنىڭ تەرەققىياتى ئەپسانە ھەرىكىتىدىن تامامەن ئايرىلغان ھالدا، ئىنسانىيەت مەۋجۇدلۇق كاتېگورىيىسىنىڭ باشقا بىر يۆنىلىشىگە بۇرۇلۇپ كەتكەن. نۇرغۇن دۆلەتلەر ۋە مىللەتلەرگە نىسبەتەن ئەپسانە باسقۇچى غايەت زور سېھرىي كۈچكە ئىگە بولسىمۇ، پەقەت جۇڭگولا ئالاھىدە مۇستەسنالىقنى شەكىللەندۈرگەن» (18).

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، قەھرىمانلىق ئەپسانىلىرى ۋە قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشى ئۈچۈن ئوخشىمىغان مىللەتلەر ۋە مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆزئارا ئۈچرىشىشىدىن ئىبارەت قاينام تاشقىنلىق ئارقا كۆرۈنۈش ناھايىتى زۆرۈر ئىدى. يەنە كېلىپ، بۇنداق ئارقا كۆرۈنۈش پىشىپ، تىنىپ كەتكەن روھىي جۇغلانما بىلەن ئاللىقاچان قېلىپلاشقان ئەخلاقىي ئەندىزىنى ئەمەس، بەلكى بالىلارچە بەڭباشلىق ياڭراشقان، سىرتقا ئىنتىلىشچان مەدەنىيەت تىپىنى تەلەپ قىلاتتى. شىمالىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئاتلىق كۆچمەنچى مىللەتلەر تارىخ سەھنىسىگە چىقىشتىن ئاۋۋالقى ئۇزاق تارىخىي جەرياندا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خۇاشيا مىللەتلىرىنىڭ ئەجدادلىرى ئۆز ئەتراپىدىكى ئوخشاش بىر ئىرقىي تىپقا ۋە مەدەنىيەت سىستېمىسىغا مەنسۇپ خەلقلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەنىدى. شۇڭلاشقا ئوخشاش بىر مەدەنىيەت چەمبىرىكىدە ئېلىپ بېرىلغان مىللەتلەر مۇناسىۋىتى تاكى ھونلارنىڭ پاراكەندىچىلىكى باشلانغانغا قەدەر ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ تىرىم ھاياتىدا ھېچقانچە زىلزىلە پەيدا قىلالمىدى. شىمالدىكى يايلاق مىللەتلىرى تارىخ سەھنىسىگە چىقىپ، ئات تۇياقلىرى ئارقىلىق ياۋرو-ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدا شىددەتلىك دولقۇن ھاسىل قىلغان چاغدا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئاھالىلىرى ئۇزاق مۇددەتلىك «ئاسىياچە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى»نىڭ پەپىلىشى بىلەن قېرىلارچە تەمكىنلىككە ئىگە «بالدۇر يېتىلگەن بالا» بولۇپ قالغانىدى. شۇڭا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى «گەرچە ئېپوسلار مەيدانغا كېلىدىغان ئەڭ ياخشى تارىخىي باسقۇچتا تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى مۇمكىنچىلىككە ئىگە قىلىدىغان مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى شەكىللەنمىگەچكە، قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ يورۇقلۇققا چىقىشىمۇ ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى» (19). ئۇنىڭ ئۈستىگە شىمالدىكى ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ سەلتەنىتى باشلىنىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تىنىمسىز پاراكەندىچىلىكلەرنى سېلىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ گاھ كۈچىيىپ، گاھ ئاجىزلاپ تۇرىدىغان ھەربىي ئۈستۈنلۈكى شەرق تىرىمچىلىرىنىڭ بۇ نەم-ئىسسىق ماكانىدا پۈتكۈل مىللەت سەۋىيىسىدىكى چوڭ كۆچۈشلەر، ھايات-ماماتلىق سىناقلار ۋە يات مەدەنىيەتلەرنىڭ شىددەتلىك قوشۇلۇشىدەك ھادىسىلەرنى مەيدانغا كەلتۈرەلمىدى. دۇنيادىكى نۇرغۇنلىغان قەدىمكى مەدەنىيەتلەر، جۈملىدىن قەدىمكى مىسىر، بابىل ۋە ھىندى مەدەنىيەتلىرى يېڭىدىن گۈللەنگەن ياش ۋە كۈچتۈڭگۈر مەدەنىيەتلەرنىڭ تەسىرى ئاستىدا بارا-بارا ئۆزگىرىپ كەتتى ۋە قەدىمكى ئەندىزىسىنى يوقاتتى. ۋەھالەنكى، پەقەت جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتىلا ئىزچىل ئۆزگەرمەي كەلدى، بەلكى ئۆز ئەتراپىدىكى ئۆز خاراكتېرىدىن كۆپ پەرقلىنىپ كەتمەيدىغان ئۇششاق مەدەنىيەتلەرنى ئۆز گەۋدىسىگە ئۇيۇشتۇرۇپ، بارغانسېرى يوغىناپ، سەددىچىن ئارقىلىق باشقا مەدەنىيەت سىستېمىلىرىدىن ئايرىلىپ

www.menzil.biz

تۇرىدىغان، ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە شەرقىي ئاسىيا مەدەنىيەت تىپىنى ياراتتى. بۇ خىل مەدەنىيەت تىپىدا شەخسنىڭ قىممىتى ۋە ئەركىنلىكىگە قارشى ھالدا، فېئوداللىق نەسەب-ئەھكام، ئائىلە، جەمەت ۋە قانداشلىق مۇناسىۋەتنى بىرلىك قىلغان سىياسىي تۈزۈلمە ھەمدە قېلىپلاشقان ئەخلاق ئەندىزىسى تەكىتلىنەتتى. شۇ ۋەجىدىن ئاتتىلادىن چىڭگىزخانغىچە بولغان ئاسىيا چەۋەندازلىرىنىڭ شىددەتلىك يۈرۈشلىرى نەتىجىسىدە فېئوداللىق تۈزۈمنىڭ ئۇلى ياۋروپادا ئاللىقاچان تەۋرىتىپ تاشلانغان بولسىمۇ، لېكىن جۇڭگودا تاكى مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە داۋاملاشقانىدى. ئارخېئولوگىيىلىك قېدىرىشلار جەريانىداگرېتسىيىدىن كۆپىنچە يالىڭاچ ھەيكەللەرنىڭ، جۇڭگودىن نەزىر-مۇراسىم ۋە يېمەك-ئىچمەك بۇيۇملىرىنىڭ تېپىلىشىمۇ يۇقىرىقى ئوخشاشمىغان ئىككى خىل مەدەنىيەت تىپىنىڭ روشەن پەرقلىرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى.

قەدىمكى جۇڭگودا ياكى تېخىمۇ كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا قەدىمكى خەنزۇ مىللىتىدە نېمە ئۈچۈن چوڭ تىپتىكى قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ مەيدانغا كېلەلمىگەنلىكى ھەققىدە گېگېل مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «جۇڭگولۇقلاردا مىللىي ئېپوسلار بولغان ئەمەس، چۈنكى ئۇلارنىڭ كۆزىتىش ۋە تەسىرات ئۇسۇلى ئاساسىي جەھەتتىن نەسرىي شەكىلنى ئۆزىگە تەلەپ قىلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن مۇنداق بولۇشىنى تارىخ باشلانغان يىراق قەدىمكى دەۋرلەردىلا شەكىللەنگەن، بىر خىل نەسرىي شەكىلدە قېلىپلاشقان تارىخىي رېئاللىق بەلگىلەپ قويغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنىڭ دىنىي نۇقتىئىنەزەرلىرىمۇ سەنئەت ئارقىلىق ئىپادىلىنىشكەمۇۋاپىق كەلمەيدۇ. مانا بۇ ئەھۋاللار ئېپوسلارنىڭ يارىتىلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا ناھايىتى زور توسالغۇ بولغان» (20). گېگېلنىڭ قارىشىچە، ئېپوسلار ئىنسانىيەتنىڭ قەھرىمانلىق دەۋرى، يەنى ماركس ئېيتقان «ياۋايىلىق دەۋرىنىڭ يۇقىرى باسقۇچى» داتۇرۇۋاتقان «بىر مىللەتنىڭ يەنە بىر مىللەتكە قارشى ئۇرۇشلىرىنىڭ ئوبرازلىق ھېكايىلىرى» شۇنداقلا «قەھرىمان شەخسنىڭ ئىش-ئىزلىرى ئارقىلىق ئوبيېكتىپ دۇنيانى ۋە پۈتكۈل مىللەتنىڭ ئىپتىدائىي روھىي ماھىيىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدىغان» (21) چوڭ تىپتىكى ئاغزاكى سەنئەت شەكلى ئىدى. قەدىمكى جۇڭگونىڭ قانداشلىق مۇناسىۋەت ۋە ئادەم بىلەن تەڭرىنىڭ بىرلىكىنى تەكىتلەيدىغان مۇستەبىت تۈزۈمى شۇنداقلا تارىخىي تۈيغۇنى ئېستېتىك ئېدىئالنىڭ ئەڭ يۇقىرى ئۆلچىمى قىلىدىغان مەدەنىيەت پسىخىكىسى ئېپوس ژانىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە زادىلا ئىمكانىيەت بەرمىگەنىدى. شەرقىي ئاسىيادىكى ئىرىم ھاياتىغا ماس كېلىدىغان بۇ نەم-ئىللىق بەلباغدا، قەدىمكى يۇناننىڭ شەھەر فېدېراتسىيىسى شەكلىدىكى ئىرىم دېموكراتىك قۇللۇق تۈزۈمىدىن كۆپ زامانلار ئىلگىرىلا قانداشلىق مۇناسىۋەت ئارقىلىق خاراكتېرلىنىدىغان ھاكىممۇتلەق مۇستەبىت تۈزۈم قېلىپلاشقانىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە بۇ يەردە باشقا مەدەنىيەت سىستېمىلىرىغا تامامەن ئوخشىمىغان ھالدا ئۈستقۇرۇلمىدا «بىر خىل تۇراقلاشقان قانۇن، سىياسىي تۈزۈم ۋە ئەخلاقىي فورمىلارنىڭ نەسرىي شەكىلدىكى ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى» (22) مەيدانغا كەلدى. بەدىئىي تەپەككۇردىكى بۇنداق دوگماتىك خاھىش ئېپوستىن ئىبارەت ھەرىكەتچان ژانىرنى كەسكىن رەت قىلاتتى.

شەرق ئىرىمچىلىرىنىڭ بالدۇرلا قېلىپلاشقان مەپكۇرىسىگە تامامەن ئوخشىمىغان ھالدا، ئوتتۇرا يەر دېڭىزىنىڭ يېنىك شاۋقۇنلىرىغا سىرداش بولۇپ ياشىغان قەدىمكى يۇناندا بۈيۈك ئېپوس دەۋرى ئېچىلدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇزاق تارىخىي جەرياندا ئوتتۇرا ۋە ئىچكى ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ ئاتلىق يۈرۈشلىرى دۇنيا ئېپوس دەۋرىنى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈردى. ئۇلار يەنى ئېپوس ئىجادىيىتىگە قاتناشقان بارلىق مىللەتلەر- ئارىئانلار، بابىللىقلار، يۇنانلىقلار ۋە كېيىنكى ئاسىيا چەۋەندازلىرى شەرقىي ئاسىيادىكى «بالدۇر يېتىلگەن» ئىرىم مىللەتلىرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، تېخىچە تەنتەكلىكى كەتمىگەن، «تەرەققىياتى ئەڭ مۇكەممەل بولغان»، «نورمال بالا» (23) ئىدى، بۇ «بالا»دا دولقۇنلاپ تۇرغان سەبىي ھېسسىيات، قايناق شېئىرىي تۈيغۇ، شوخلۇق بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن قورقۇمسىزلىق بار ئىدى. ئۇلار ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولىدىغان زىلزىلىلەرگە خۇشتار ئىدى. ئىنساننىڭ تەبىئىي گۈزەللىكىنى ئىستەيتتى. باشقىلارنىڭ ئازدۇرۇشى بىلەن قېچىپ كەتكەن گۈزەل خانىش خېلېن ئۈچۈن ئون يىللاپ قانلىق جەڭ قىلىشقا تەييار ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت تىندۇرمىسىدا ئاستا-ئاستا بىخلىنىۋاتقان دېموكراتىك خاھىشلار ۋە مەڭگۈ ئويغاق سەزگۈدىكى تاشمايىل ئەندىزە ئېپوس دەۋرىنىڭ ئېچىلىشىغا تۈرتكە بولغانىدى. شۇڭلاشقا غەربتىكى ئەللەردە، جۈملىدىن ھاياتىي كۈچى ئۇرغۇپ تۇرغان يۇنانلىقلاردا ئىنسانىيەتنىڭ قەھرىمانلىق دەۋرى باشلىنىپ، بالىلىق تەپەككۇر پارتلىغان چاغدا، شەرقتىكى سېرىق توپىلىق جاھىل مەدەنىيەت بەلبېغىدا قېرىپ تىنىپ كەتكەن ئاسىياچە پسىخىك ئەندىزە قېلىپلىشىشقا باشلىغانىدى. مۇشۇ سەۋەبتىن دۇنيادىكى ئەڭ باي تارىخىي تۈيغۇغا ۋەيلىنامىچىلىك ئەنئەنىسىگە ئىگە بۇ ئىرىم مىللەتتە بىرەرمۇ مۇكەممەل ئېپوس مەيدانغا كېلەلمىدى.

6

ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ شەرقتىن باشلىنىپ، چەكسىز ئۇزاق مۇساپىلەردىن كېيىن غەربتە ئۆز تاكامۇللۇقىغا ئېرىشكەنلىكى بىزگە ئىنسان تارىخىنىڭ ئەمەلىيەتتە روھ تارىخى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى. دەرۋەقە، بىر مىللەتنىڭ تارىخىمۇ ئۆز ماھىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا مىللىي روھنىڭ پىشىپ يېتىلىش جەريانى ئىدى. مىللىي روھ بىر مىللەت ھاياتىدىكى ھەممە تەرەپلەرنىڭ ئورتاق يىغىندىسى ئىدى. ياكى تېخىمۇ كونكرېت

www.menzil.biz

قىلىپ ئېيتقاندا ، مىللەت ھاياتىدىكى يارلىق ئىپادىلەرنىڭ مىللىي روھتا قانات يېيىشى ئىدى. گېگىل ئۆز پەلسەپىسىدە دۇنيا تارىخىنى روھنىڭ تەرەققىي قىلىش ۋە ئىشقا ئېشىش جەريانى دەپ قارىدى. شۇنداقلا روھنىڭ ماھىيىتى ئەركىنلىكتە ، شۇڭا دۇنيا تارىخمۇ ئەمەلىيەتتە ئەركىنلىكنىڭ ئەمەلگە ئېشىش تارىخىدۇر، دەپ ھېسابلىدى.

«مىللىي روھ» ئۇقۇمىنى ياۋروپا مەرىپەتچىلىك دەۋرىدە ياشىغان مونتېسكيۇ تۇنجى بولۇپ ئوتتۇرىغا قويغانىدى. كېيىن گېگىل بۇ ئاتالغۇنى كۆپ قېتىم ئىشلەتتى ۋە مونتېسكيۇنىڭ «قانۇن روھى» ناملىق ئەسىرىنى «بىر گۈزەل ئەسەر» ، «ئۇلۇغۋار ئىدىيە» (24) دەپ تەرىپلىدى. گېگىلنىڭ قارىشىچە دۇنيا تارىخى جۇملىدىن روھنىڭ پىشىپ يېتىلىش تارىخى تۆت باسقۇچنى، يەنى شەرق دۇنياسى، گرېك دۇنياسى، رۇم دۇنياسى ۋە گېرمان دۇنياسىدىن ئىبارەت تۆت دۇنيانى بېسىپ ئۆتكەنىدى. بۇ تۆت دۇنيا ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئىنسانىيەت روھ تارىخىنىڭ بالىلىق، ياشلىق، ئوتتۇرا ياشلىق ۋە قېرىلىق دەۋرلىرىگە ۋەكىللىك قىلاتتى. شۇڭلاشقا «مىللىي روھ بىرخىل تەبىئىي بىرلىك ھېسابلىناتتى. بۇ تەبىئىي بىرلىكتە گۈللىنىش ۋە قۇدرەت تېپىشمۇ، زەئىپلىشىش ۋە يوقىلىشمۇ مۇقەررەر يۈز بېرەتتى» (25) . بىر مىللەت ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچى ئۇرغۇپ تۇرغان تارىخىي دەۋرگە كىرگەن چاغدا، ئۇنىڭ ئەمەلىي تەسىر كۈچىمۇ ئۆزىنىڭ ئىرادىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا ۋە سىرتقى بېسىملارنى سۈپۈرۈپ تاشلاپ ئۆز مەۋجۇدلۇقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىشقا تامامەن يېتەتتى. مانا مۇشۇنداق باسقۇچتا مەزكۇر مىللەتنىڭ ۋۇجۇدىغا جۇغلانغان جىمىكى ئېنېرگىيىلەر بىراقلا پارتلاپ چىقىپ، پۈتكۈل مىللەتنىڭ تەپەككۇر قانىتى يېشىلەتتى ۋە پىكىر تاكاممۇللىقىنى ئىشقا ئاشۇراتتى. بۇ دەل ئۇنىڭدىكى مىللىي روھنىڭ گۈللەنگەن ۋە قۇدرەت تاپقان باسقۇچى بولاتتى. لېكىن مەزكۇر مىللەت ئۆز-ئۆزىنى ئەمەلگە ئاشۇرغان، بۇرچىنى ئادا قىلغان ھامان، ئۇنىڭ ھاياتلىق غايىسىدىكى ئەڭ يۇقىرى مەنزىلى ۋە ئۇلۇغۋار ئىنتىلىشلىرىمۇ غايىب بولاتتى. شۇنداقلا ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ھاياتىي كۈچىمۇ ئاستا-ئاستا خوراشقا باشلايتتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە مىللىي روھ زەئىپلىشىش ۋە يوقىلىش گىردابىغا يۈز تۇتاتتى. چۈنكى روھنىڭ پىشىپ يېتىلىشى دەل ئۇنىڭ ئۆز-ئۆزىنى ئىنكار قىلىشىنىڭ باشلىنىشى ئىدى. «ئۆزىنى تونۇش ۋە بايقاشنىڭ يۇقىرى پەللىسى روھنىڭ ئەڭ ئالىي بۇرچىنى تەشكىل قىلاتتى. ئۇ بۇ مۇقەددەس بۇرچىنى ئورۇندىشى زۆرۈر ئىدى. لېكىن، مەزكۇر بۇرچىنىڭ ئورۇندىلىشى ئۇنىڭ زەئىپلىشىشىدىن دېرەك بېرەتتى شۇنداقلا زەئىپلىشىش باشقا بىر باسقۇچقا ، يەنى يېڭىچە بىر روھنىڭ تۇغۇلۇشىغا ھامىلدار بولاتتى» (26) . گېگىل ھەتتا روھنىڭ پىشىپ يېتىلىشىنى بىر مىللەت ئۆز ھاياتىدا ئىچمىسە بولمايدىغان ئاچچىق شاراب دەپ ھېسابلىدى. «مۇئەييەن مىللىي روھ دۇنيا تارىخىي تەرەققىياتىدىكى بىر ئايرىم بىرلىك. بىر مىللەتنىڭ ھاياتىي ۋە روھىي مۇساپىسى مېۋە بېرىش ئارقىلىق پىشىپ يېتىلىدۇ. چۈنكى ئۇنىڭ ھەرىكەت مۇددىئاسى ئۆز پرىنسىپلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ. لېكىن بۇ مېۋە ئۇنى ئۆستۈرگەن ۋە ئايىنتقان ئاشۇ مىللەتنىڭ قولىغا چۈشمەيدۇ ھەمدە ئاشۇ مىللەتنىڭ ھوزۇرلىنىشىغىمۇ ئىمكانىيەت بەرمەيدۇ. ئەكسىچە، ئۇ ئاشۇ مىللەتنىڭ لېۋىنى كۆيدۈرىدىغان بىر ئاپقۇر ئاچچىق شارابقا ئايلىنىدۇ. بۇ مىللەت ئۆزىنى زەئىپلەشتۈرۈش ۋە ھالاكەتكە باشلاش بەدىلىگە ئاشۇ بىر ئاپقۇر ئاچچىق شارابنى ئىچىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئۆتكۈر قوزغاتقۇچى كۈچى يېڭى بىر پرىنسىپنى مەيدانغا كەلتۈرىدۇ» (27) .

گېگىل بۈيۈك تارىخىي شەخسلەرنى «دۇنياۋى تارىخىي شەخس» دەپ ئاتىغىنىدەك، دۇنيا روھىنى ئۆز ۋۇجۇدىغا يۈكلىگەن مىللەتلەرنىمۇ «دۇنياۋى تارىخىي مىللەت» دەپ تەرىپلىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، دۇنياۋى روھ يەككە-يېگانە ئىدى. مۇنداق يېگانە روھ ئوخشىمىغان مىللەتلەرنىڭ روھىيىتىدە گەۋدىلىنىپ تۇراتتى. دۇنياۋى روھ ھەر قېتىم مەلۇم بىر مىللەتنى تاللىۋېلىپ ئۆز ھالقىلىرىدىكى بۇرچىنى ئىجرا قىلدۇراتتى. ھەرقانداق مىللەت ئۆز ھاياتىدا پەقەت بىرلا قېتىم «دۇنياۋى تارىخىي مىللەت» لىك پۇرسەتكە ئېرىشەلەيتتى. مۇنداق بىر پۇرسەتكە سازاۋەر بولغان ھەرقانداق بىر مىللەت ئۆزىنىڭ تەرەققىيات مۇساپىسىدە تۆۋەندىكى ئۈچ باسقۇچنى مۇقەررەر بېسىپ ئۆتەتتى. بىرىنچى باسقۇچ دەل ئۇنىڭ ھەقىقىي يوسۇندىكى خاسلىقىنىڭ شەكىللىنىش مەزگىلى بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن تاكى ئىچكى دۇنياسى بىر پۈتۈنلۈككە ئېرىشكۈچە بولغان جەريانىنى تەقەززا قىلاتتى. بۇ باسقۇچتا ئۇ بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى مەدەنىيىتىنى راۋاجلاندۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن سىرتقى مەدەنىيەتلەردىن ئەۋرىشكە قوبۇل قىلاتتى ھەمدە ئاشۇ ئىككى خىل مەدەنىيەتنىڭ بىرىكمىسى ئارقىلىق ئۆز خاسلىقىنى چېنىقتۇراتتى. ئىككىنچى باسقۇچ ئۇنىڭ سىرتقا قارىتا قىلغان غەلىبىسى جەريانىدا يېتىلگەن مۇستەقىللىقى ۋە گۈللىنىشكە ئېرىشكەن مەزگىلى ئىدى. بۇ ئۇنىڭ ئۆزىدىن ئىلگىرىكى دۇنياۋى تارىخىي مىللەتلەر بىلەن ئۇچراشقانلىقىنىڭ مەھسۇلى ئىدى. بۇ خىل ئۇچرىشىشتىن ھاسىل قىلغان غەلىبىسى ئارقىلىق دۇنياۋى روھتىن ئىبارەت بۇ مۇقەددەس بۇرچىنى ئىجرا قىلغۇچىغا ئايلىناتتى. بۇ دەۋر ئۇنىڭ ئەڭ قۇدرەت تاپقان مەزگىلى بولسىمۇ، لېكىن بۇنداق كۈچ-قۇدرەتنىڭ كەينىدە ئۇنىڭ بۇرچىنىڭ ئاخىرلىشىۋاتقانلىقىدىن ئىبارەت مۇقەررەر تەقدىرى يوشۇرۇنۇپ ياتاتتى. شۇڭلاشقا، سىرتتىن بولىدىغان غىدىقلىنىش تۈگىگەن ھامان، ئۇنىڭ ئىچكى تاكاممۇللىقىمۇ دەز كېتەتتى . بۇنىڭ نەتىجىسىدە دۆلەت سىياسىي جەھەتتىن پارچىلىنىپ، سەنئەت ۋە ئىلىم-پەندىكى غايە بىلەن رېئاللىق ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭلۇقنى يوقىتىپ قوياتتى -دە، بىر پۈتۈن مىللەت سۈپىتى بىلەن زەئىپلىككە يۈز تۇتاتتى. ئۈچىنچى باسقۇچ ئۇنىڭ ئومۇميۈزلۈك زەئىپلىشىش مەزگىلى بولۇپ، بۇ ئۇنىڭ كېيىنكى ئەۋلاد دۇنياۋى

www.menzil.biz

تارىخىي مىللەت بىلەن ئۇچرىشىشقا باشلىغانلىقىنىڭ مەھسۇلى ئىدى. بۇ خىل ئۇچرىشىشنىڭ مەغلۇبىيىتى نەتىجىسىدە ، دۇنياۋى روھ ئۇنى شاللاپ قوياتتى ۋە ھاياتىي كۈچى ئۇرغۇپ تۇرغان يېڭى بىر مىللەتنىڭ زىممىسىگە يۈكلەيتتى. بۇنىڭ بىلەن يېڭى بىر گۈللىنىشتىن خارابلىشىشقىچە بولغان جەريان باشلىناتتى. گېگېل گەرچە قەدىمكى گرېكلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى تۇتقا قىلىپ، بۇ خىل ھالقىسمان جەرياننى يەكۈنلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ناھايىتى ئېنىق قىلىپ: «بۇنداق ئوخشاش جەرياننى بىز ھەربىر دۇنياۋى تارىخىي مىللەتنىڭ ھاياتىدىن ئېنىق كۆرەلەيمىز» (28) دەيدۇ.

دۇنياۋى تارىخىي مىللەت بولۇش پۇرسىتى باشقا نۇرغۇن مىللەتلەرگە ئوخشاش ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىگە، جۈملىدىن تۈركىي خەلقلەرگە تالىق بولالىدىمۇ-يوق؟ ئۇلارنىڭ مىللىي روھى دۇنياۋى روھنىڭ بىر مۇھىم ھالقىسىغا ئايلىنالىدىمۇ؟

گېگېلنىڭ دۇنيا تارىخىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئاساسلىرى ھەققىدىكى تەلىماتى شەرقنى جۈملىدىن ئىچكى ئاسىيا رايونىدىكى ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ تارىختىكى رولىنى ناھايىتى زور دەرىجىدە بىرچەتكە قايرىپ قويىدۇ. گەرچە گېگېلنىڭ بۇ ھەقتىكى ئۇقتىئىنەزەرلىرى تارىخ پەلسەپىسىدىكى ناھايىتى چوڭ بوشلۇقلارنى تولدۇرغان بولسىمۇ، لېكىن يەر شارىدىكى بارلىق مىللەتلەرنىڭ تارىخىي تەرەققىيات سىرلىرىنى چۈشەندۈرۈشكە ئاجىزلىق قىلاتتى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، گېگېلنىڭ جۇغراپىيىلىك مۇھىتنىڭ مىللەتلەر مەدەنىيەت تارىخىغا كۆرسەتكەن رولى ھەققىدىكى قاراشلىرى مونتېسكيۇ ۋەكىللىكىدىكى جۇغراپىيىلىك شارائىت ھەممىنى بەلگىلەيدۇ تەرەپدارلىرىنىڭ كەسكىن يەكۈنلىرىدىن مۇئەييەن ئارىلىقنى ساقلاپ كەلدى. شۇڭلاشقا ئۇ يۇنان ئېپوسلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە گۈزەللىكى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «بىز تەبىئەت دۇنياسىنىڭ تەسىرىنى بەك يۇقىرى ياكى بەك تۆۋەن مۆلچەرلەپ تاشلىماسلىقىمىز لازىم. ئىئونىيىنىڭ كۆزنى قاماشتۇرىدىغان زەڭگەررەڭ ئاسمىنى ھومېر ئېپوسلىرىنىڭ گۈزەللىكىگە ھەقىقەتەن زور تەسىر كۆرسەتكەن بولسىمۇ ، لېكىن ئاشۇ زەڭگەررەڭ ئاسماننىڭ يالغۇز ئۆزىلا ھومېرنى تۇغقان ئەمەس. شۇنداقلا يەنە باشقا ‹ھومېر›لارنىمۇ داۋاملىق تۇغالمىدى» (29) . ئۇ، دۇنياۋى تارىخىي مىللەت بولالىغان خەلقلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئوتتۇرا يەر دېڭىزىنىڭ ئەتراپىدىكى ئىللىق بەلباغلارنى ئۆزىنىڭ ھاياتلىق سەھنىسى قىلغان . سوغۇق ۋە ئىسسىق بەلباغلار «دۇنيا تارىخىنىڭ ھەرىكەت لېنىيىسىدىن ئەبەدىي چەتتە تۇرۇپ كەلگەن» (30) ، چۈنكى «سوغۇق ۋە ئىسسىق بەلباغلاردا دۇنياۋى تارىخىي مىللەتلىك پۇرسىتىگە ئېرىشەلىگەن خەلقلەرنىڭ ئىزلىرىنى تاپقىلى بولمايدۇ. بۇ يەردىكى تومۇز ئىسسىق ۋە قەھرىتان سوغۇق ‹روھ›نىڭ ئۆز دۇنياسىنى قۇرۇپ چىقىشىغا ئىمكانىيەت بەرمەيدۇ» (31) دەپ قارىدى.

گېگېل تەكىتلەۋاتقان ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ جۇغراپىيىلىك سەھنىسى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئاسىيا ، ياۋروپا ۋە ئافرىقىدىن ئىبارەت كونا دۇنياغا مەركەزلىشەتتى. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىنىڭ جۇغراپىيىلىك سەھنىسى ئوخشاشمىغان ئۈچ خىل مۇھىتتىن، يەنى كېلىماتى قۇرغاق ئىچكى قۇرۇقلۇق، ئېگىزلىك ۋە پايانسىز يايلاق مۇھىتى؛ چوڭ دەريا ھاۋزىلىرىنى مەركەز قىلغان تېرىم تۈزلەڭلىكى مۇھىتى ۋە دېڭىز ساھىللىرى مۇھىتىدىن تەركىب تاپاتتى.

ئېگىزلىك ۋە ئىچكى قۇرۇقلۇق رايونلىرىنىڭ كۆپىنچىسى قۇرغاق ۋە قاقاس زونىلار بولۇپ، بۇ يەردە تار دائىرىدىكى ئېكىن تېرىمىشىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، ئاھالىلارنىڭ كۆپىنچىسى چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىناتتى . ئۇلارنىڭ مۈلكى ۋە مەئىشىتى «يەردە ئەمەس، بەلكى ئۆزلىرى بىلەن بىللە تىنىمسىز كۆچۈپ تۇرغان مال-چارۋىلىرىدائىدى» (32) . ئۇلار قەبىلە -ئۇرۇغ ۋە ئائىلە باشلىقلىق تۈزۈم ئارقىلىق ئىدارە قىلىناتتى. ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا قانۇنىي مۇناسىۋەت مەۋجۇد ئەمەس ئىدى. مۇنداق ھالەت ئۇلاردا مېھماندوستلۇق ۋە بۇلاڭ-تالاڭغا خۇشتارلىقتەك ئادەتتىن تاشقىرى پىسخىكىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇلار ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا تىنچ تۇرمۇشقا مايىلدەك قىلسىمۇ، لېكىن ئاتقا مىنگەن ھامان ، ھەش-پەش دېگۈچە ئۇيۇشۇپ، گويا توسۇۋالغىلى بولمايدىغان غايەت زور كەلكۈندەك تېرىم ئەللىرىگە باستۇرۇپ بارىدۇ. شۇنداقلا بىر مەھەل پاراكەندىچىلىكتىن كېيىن ئىز-تىزسىز غايىب بولىدۇ. ئۇلاردا ئۆز ھېسسىياتىنى ئۆز مەدەنىيىتى ۋە پىسخىك تىندۇرمىسى بىلەن كونترول قىلالايدىغان روھىي ئېنېرگىيە خېلىلا كەمچىل ئىدى. ئۇلار ھامان باشقا مەدەنىيەتلەر، جۈملىدىن تېرىم ۋە دېڭىز مەدەنىيەتلىرىنىڭ كۆزنى قاماشتۇرىدىغان زىباسى تەرىپىدىن غىدىقلىناتتى. يەنە كېلىپ بۇنداق غىدىقلىنىشتىن ئۇرغىغان ئەرلىك جاسارىتى باشقا جاھىل مەدەنىيەتلەرنىڭ قەدىمىنىمۇ ئالغا سىلجىتاتتى. ئومۇمەن ئۇلاردا ھەر قانداق شەكىلدىكى تۇراقلاشقان مەۋجۇدلۇق پرىنسىپى يوق ئىدى. گېگېل ئۇلارنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە چىڭگىزخان ۋە ئاقساق تېمۇرنىڭ قىلىچى ئاستىغا ئۇيۇشقان موڭغۇل-تۈركلەرنى ۋە غەربىي ئاسىيادىن باش كۆتۈرۈپ چىققان ئەرەبلەرنى تىلغا ئالىدۇ.

چوڭ دەريا ھاۋزىلىرىنى مەركەز قىلغان شەرقتىكى مۇنبەت تېرىم تۈزلەڭلىكلىرى ئىنسانىيەت تارىخىدىكى يەنە بىر جۇغراپىيىۋى مۇھىتنى ھاسىل قىلغانىدى. دەريا لاتقىلىرىدىن شەكىللەنگەن مۇنبەت تۇپراقتا مەيدانغا كەلگەن بۇ قەدىمىي تېرىم مەدەنىيەتلىرى ئۆزىنىڭ جاھىللىقى، بالدۇر يېتىلگەنلىكى ۋە ئاسان ئۆزگەرمەيدىغانلىقى بىلەن باشقا مەدەنىيەتلەردىن تۈپتىن پەرقلىنەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىنىڭ دەسلەپكى بەتلىرى مۇشۇ يەرلەردە باشلانغان بولۇپ، ئىچكى قۇرۇقلۇقلاردىكى ئاتلىق مىللەتلەر بىلەن غەربتىكى دېڭىز مىللەتلىرى تارىخ سەھنىسىدە پەيدا بولۇشقا باشلىغان چاغدا ، ئۇلار ئاللىقاچان قېلىپلاشقان

www.menzil.biz

ئەخلاقىي ئەندىزە بىلەن ھاكىمىيەتلىك سىياسىي تۈزۈلمىنى تىكلەپ بولغانىدى. شۇڭلاشقا تەبىئەت دۇنياسىدىكى قۇياش شەرقتىن كۆتۈرۈلگەنگە ئوخشاش روھنىڭ قۇياشىمۇ شەرقتىن كۆتۈرۈلگەنىدى. ئەمما ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ ماھىيىتى بولغان ئەركىنلىك ئۇقۇمى بۇ يەردە ئۆزىنى گەۋدىلەندۈرۈشكە ئىمكانىيەت تاپالمىغانىدى. گېگېل: «تارىخ پەلسەپىسى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازدى: «دۇنيا تارىخى شەرقتىن غەربكە قاراپ تەرەققىي قىلدى، چۈنكى ياۋروپا مۇتلەق ھالدا تارىخنىڭ ئاخىرقى نۇقتىسى، ئاسىيا باشلىنىش نۇقتىسى بولغانىدى» (33). «روھنىڭ پارلاق نۇرى ئاسىيادىن كۆتۈرۈلگەچكە، دۇنيا تارىخىنىڭ مۇقەددىمىسىمۇ ئاسىيا قىتئەسىدىن باشلاندى...» (34). دۇنيادىكى ئەڭ قەدىمىي مەدەنىيەتلەرنى مەيدانغا كەلتۈرگەن بۇ جۇغراپىيىۋى سەھنىگە «ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى مەركەز قىلغان جۇڭگو، ھىندى ۋە گانگ دەريالىرى ھاۋزىسىدىكى ھىندىستان، دەجلە ۋە ئېفرات دەريالىرى ئارقىلىق سۇغۇرۇلىدىغان بابىل، نىل دەرياسى بويىدىكى مىسىر قاتارلىقلار ۋەكىللىك قىلاتتى. مانا مۇشۇ ۋادىلاردا مەيدانغا كەلگەن بۈيۈك سۇلالىلەر ناھايىتى چوڭ مەدەنىيەتلەرنىڭ ئاساسىنى قۇرۇشقا باشلىغانىدى. بۇ يەردىكى خەلقلەر دېھقانچىلىققا تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرەتتى ۋە رىتىملىق ئالمىشىپ تۇرىدىغان تۆت پەسىلنىڭ ئالاھىدىلىكىگە قاراپ تېرىقچىلىق قىلاتتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە يەرگە بولغان مۈلۈكچىلىك ۋە ھەر خىل قانۇنىي مۇناسىۋەتلەرمۇ مەيدانغا كەلدى. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، دۆلەت قۇرۇلۇشىنىڭ ئاساسى دەل مۇشۇ قانۇنىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ باشلىنىشى جەريانىدا مۇمكىنچىلىككە ئىگە بولدى» (35). لېكىن بىر خىلدا تەكرارلىنىپ تۇرىدىغان تېرىم ھاياتى بۇ يەردىكى خەلقلەردە تىنچ-ئاسايىشلىقنى خالايدىغان، ئەنئەنىگە ھۆرمەت قىلىدىغان، توختاۋسىز زىلزىلىلەرگە قارىغاندا شېرىن سۈكۈتنى ياقتۇرىدىغان پىسسىك خاراكتېرنى يېتىلدۈرگەنىدى. گېگېل تىلغا ئالغان شەرق دۇنياسى دەل مۇشۇ رايونلاردىكى خەلقلەرنى كۆرسىتەتتى. گەرچە چوڭ دەريا ھاۋزىلىرىنى مەركەز قىلغان جۇڭگو، ھىندىستان، پېرسىيە ۋە مىسىر قاتارلىق ئەللەر «شەرق دۇنياسى» دىن ئىبارەت بۇ سىستېمىنى ھاسىل قىلسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ماھىيەتلىك پەرقلەرمۇ مەۋجۇد ئىدى. بولۇپمۇ جۇڭگو مەدەنىيىتى بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ بېكىك، جاھىل ۋە ئاسان ئۆزگەرمەيدىغان تىپ ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاسىياچە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ بىر ئىزدا توختاپ قالغان تۇرغۇن خاراكتېرى تارىخنىڭ تاڭ نۇرى يېتىپ كەلگەندە، ئۇلارنى «بالدۇر يېتىلگەن بالا» غا ئايلاندۇرۇپ قويغانىدى.

پايانسىز دېڭىز-ئوكيانلار ئارقىلىق قورشىلىپ تۇرغان ئارال، يېرىم ئارال ۋە تاقىم ئاراللارنىڭ ئەبەدىي سۆيۈشۈپ تۇرۇشىدىن ھاياتىي كۈچ ئالغان ساھىل رايونلىرى گېگېل تەكىتلىگەن ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ ئۈچىنچى مۇھىم جۇغراپىيىلىك سەھنىسى ئىدى. يىراقتىكى ياۋروپا ۋە ئوتتۇرا يەر دېڭىزىنىڭ ئەتراپىدىكى ساھىل رايونلىرى دەل مۇشۇ زونىغا ۋەكىللىك قىلاتتى. ئۇلاردا شەرقتىكى تېرىم مىللەتلىرىگە ئوخشاش ئۆز مەۋجۇدلۇقىنى ئۆز يەرلىرىنىڭ نېسىۋىسى ئارقىلىق كاپالەتكە ئىگە قىلىپ، تىنچ-خاتىرجەم ياشايدىغان شارائىت مەۋجۇد ئەمەس ئىدى. ئۇلار تېرىم ياكى چارۋىچىلىقنى ئۆزلىرىنىڭ مۇقىم ئىگىلىك شەكلى قىلمايتتى بەلكى شەھەر ھاياتى ئارقىلىق خاراكتېرلىنىدىغان بازار رىقابىتى ۋە سودىنى ئاساس قىلاتتى. ئۇلار دېڭىز-ئوكيانلار كېچىپ يېڭى مەۋجۇدلۇق ماكانى ئىزدەشكە، ھەممە تەئەللۇقاتىنى، ھەتتا ھاياتىنى دوغا تىكىپ تەلەي سىناپ بېقىشقا، تەۋەككۈلچىلىك ۋە تەبىئەت بىلەن بولغان تىنىمسىز ئېلىشىشلار جەريانىدا شەخسنىڭ قىممىتىنى گەۋدىلەندۈرۈشكە خۇشتار ئىدى. دېڭىز ئۇلارغا چەكسىزلىك، ئوچۇقلۇق، تەمكىنلىك ۋە سىرتقا ئىنتىلىشچانلىق ئاتا قىلغانىدى. دېڭىز قاتنىشىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۇلارنى جۇملىدىن ئويغاق ياۋروپانى دۇنيا تارىخىنىڭ پاراۋۇزىغا ئايلاندۇرغانىدى. شۇڭا گېگېلنىڭ ياۋروپانى ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ «ئاخىرقى ۋە پىشقان پەللىسى» دېيىشى شۇ سەۋەبتىن ئىدى. گېگېل ئۆزىنىڭ تارىخ پەلسەپىسىدە بارلىق ھېس-ھاياجىنى ۋە مۇھەببىتىنى دېڭىز ساھىلىدىكى رايونلارغا ئاتا قىلدى. بۇ رايونلارنىڭ ئىللىق ئىقلىمىنى سوغۇق ۋە ئىسسىق بەلباغلارنىڭ كېلىماتىغا قارىغاندا، ئىنسان تەپەككۇرىنى قاناتلاندۇرۇشقا ئەڭ مۇۋاپىق دەپ قارىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە «دېڭىز كىشىلەرگە پايانسىزلىق ۋە چەكسىزلىك ئۇقۇمى ئاتا قىلاتتى. ئىنسان دېڭىزنىڭ چەكسىزلىكى ئىچىدىن ئۆزىنىڭ چەكسىزلىكىنى ھېس قىلغان چېغىدا، ۋۇجۇدى كۈچ-قۇۋۋەت ۋە جاسارەتكە تولۇپ، كۆز ئالدىدىكى چەكلىك مەۋجۇدلۇقلارنىڭ ھەممىسىدىن ھالقىپ كېتىشنى ئىستەيتتى. كىشىلەرنى دېڭىز بويىسۇندۇرۇش ۋە يېڭىشقا چاقىراتتى شۇنداقلا يەنە پايدا قوغلىشىپ سودا بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئۈندەيتتى...» (36). شۇڭلاشقا ئوتتۇرا يەر دېڭىزىنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردا ئىنسانىيەت روھىي دۇنياسىنى ئەبەدىي سۇغۇرۇپ كەلگەن بۈيۈك مەدەنىيەتلەر - مىسىر مەدەنىيىتى، ئىبراي-يەھۇدىي مەدەنىيىتى ۋە يۇنان-رىم مەدەنىيەتلىرى يارىتىلغانىدى. ئۈچ بۈيۈك دىن - يەھۇدىي، خرىستىيان ۋە ئىسلام دىنلىرى مۇشۇ يەردە مەيدانغا كەلگەنىدى. ئوتتۇرا يەر دېڭىزى ئاسىيا، ياۋروپا ۋە ئافرىقىدىن ئىبارەت كونا دۇنيانى بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە قىلغۇچى «بىرىكتۈرمە ئامىل» ئىدى. «ئۇ، يەر شارىنىڭ تۆتتىن ئۈچ قىسمىنى بىر-بىرىگە باغلىغانىدى. ئۇ، دۇنيا تارىخىنىڭ مەركىزى، كونا دۇنيانىڭ يۈرىكى ئىدى. چۈنكى ئۇ كونا دۇنيانىڭ بەرپا بولۇشىغا شارائىت ۋە ھاياتىي كۈچ بەرگەنىدى. ئاۋادا ئوتتۇرا يەر دېڭىزى بولمىغان بولسا دۇنيا تارىخىنى تەسەۋۋۇر قىلىش تەس بولغان بولاتتى» (37).

دېمەك گېگېلنىڭ جۇغراپىيىلىك شارائىت بىلەن تارىخىي تەرەققىياتنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى

پەلسەپۋى مۇلاھىزىلىرى ناھايىتى زور دەرىجىدە ياۋروپا مەركەزچىلىك تەلىماتىغا ئاساس ياراتتى. ئۇ، ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ قۇياشى شەرقتىن كۆتۈرۈلۈپ تەدرىجىي غەربكە قاراپ ياۋروپادا ئاخىرقى پەللىسىگە يەتتى، شۇڭلاشقا ياۋروپا دۇنيا تارىخىنىڭ مەركىزى ۋە ئاساسىي ئېقىمى بولالايدۇ، دەپ كۆرسەتتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە گېگىلنىڭ نۇقتىئىنەزەرلىرىدىن ئوزۇق ئالغان «ياۋروپانى مەركەز قىلغان يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان تارىخ پەلسەپىسى ياۋرو-ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ ئىنسانىيەت تارىخىدا تۇتقان ئورنى ۋە رولىغا ھېچقانچە سەھىپە بەرمىدى.

7

مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئالاھىدە جۇغراپىيىۋى مۇھىتتا ئىپادە قىلغان مەدەنىيەت پىسخىكىسى ۋە روھىيەت قاتلىمىنى ئوپېراتسىيە قىلىشتا، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بىر قانچە چوڭ مەدەنىيەت تىپلىرىنىڭ پىسخىك ئالاھىدىلىكىنى چۈشىنىش ناھايىتى زۆرۈر ئىدى. چۈنكى ئەجدادلىرىمىز پائالىيەت ئېلىپ بارغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى بۇرۇندىن تارتىپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خۇاشيا مەدەنىيىتىنى مەركەز قىلغان شەرقىي ئاسىيا مەدەنىيەت تىپى، ھىندى مەدەنىيىتىنى ئاساس قىلغان جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقى،ۋە پارس، ئىبراي، ئەرەب مەدەنىيەتلىرىدىن يۇغۇرۇلغان غەربىي ئاسىيا مەدەنىيەت تىپلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىق رايون ئىدى. ئۇ، ئۆز ئەتراپىدىكى بىرقانچە چوڭ مەدەنىيەت چەمبىرەكلىرىنى بىر-بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ تۇراتتى ۋە ئۆز ئارا باغلايتتى. بۇ رايون ناھايىتى زور ئۆتكۈزگۈچكە ئوخشايتتى. شۇڭلاشقا بۇ جايدا ياشىغان خەلقلەرنىڭ ئۆز ئەتراپىدىكى چوڭ مەدەنىيەت تىپلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىماسلىقى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. لېكىن بۇنداق تەسىر قارا-قويۇق، ئۆلۈك ھالەتتە بولماستىن، بەلكى ئىلغاش-شاللاش ۋە تاللاش شۇنداقلا پائالىيەتچان مۇئامىلىدە بولۇش ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلاتتى. يەنە كېلىپ سىرتقى مەدەنىيەتلەرنىڭ ھەنىۋا تەسىرلىرىنى ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ قويىنىغا يۇغۇرۇپ، ئۆز ئىجادىيىتىگە ئايلاندۇرۇپ تاشلايتتى.

ھالبۇكى، ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق بىر-بىرىگە باغلىنىپ تۇرغان بىر قانچە چوڭ مەدەنىيەت تىپلىرى مۇئەييەن مىقداردا ئۆزئارائۇچۇر ئالماشتۇرۇپ، شەرق دۇنياسىغا ئورتاق ئەندىزىنى يارىتىشقا تىرىشقان بولسىمۇ، لېكىن ناھايىتى زور دەرىجىدە ئۆز خاسلىقىنى ساقلاپ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلاردىكى جاھىلانە خاسلىق ھەر ۋاقىت بىر-بىرىنى چەتكە قېقىشقا تەييار تۇراتتى. شۇڭلاشقا ئۇزاق ئاسىيانىڭ تارىخى شىمالدىكى ئاتلىق مىللەتلەر بىلەن جەنۇبتىكى تېرىم مىللەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى توختاۋسىز سۈركىلىش جەريانى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ھەرقايسى چوڭ مەدەنىيەت تىپلىرى ئوتتۇرىسىدىكى كۆچ سىڭىشىش جەريانىمۇ ئىدى.

لېكىن، شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئاسىيا قىتئەسىدىكى ئۈچ چوڭ مەدەنىيەت تىپى - شەرقىي ئاسىيا، جەنۇبىي ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيا مەدەنىيەت تىپلىرى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئوتتۇرا ۋە ئىچكى ئاسىيادىكى ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشلىرى ۋە كېڭەيمىچىلىك يۈرۈشلىرىدىن زىلزىلە ئېلىپ كەلدى. بۇنداق زىلزىلىلەر ئۇلارنىڭ ھەر قېتىملىق مەدەنىيەت گۈللىنىشىگە بىۋاسىتە سەۋەب بولدى. بۇنىڭدىن تۆت-بەش مىڭ يىللار مۇقەددەم ئوتتۇرا ئاسىيا ئارىئانلىرىنىڭ ھىندىقۇش ۋە پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ ھىندىستانغا باستۇرۇپ كىرىشى ۋە يەرلىك ئاھالە داراۋىدلار بىلەن قوشۇلۇشى، ھىندىستان مەدەنىيىتىنىڭ تۇنجى پارلاق سەھىپىسىنى ئاچتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ھىندىستاندا ئېپوس دەۋرى ئېچىلىپ، ھىند-گانگ دەريالىرىنىڭ بىرخىلدا لۆمۈلدەپ ئېقىشىغا كۆنۈككەن شەرقچە جىمجىت كەيپىيات بۇزۇپ تاشلاندى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئاتلىق قەۋملەرنىڭ گاھ پەيدا بولۇپ، گاھ غايىب بولىدىغان بۇنداق توختاۋسىز يۈرۈشلىرى تاكى بابۇرنىڭ ھىندىستاندا سەلتەنەت تىكلىشىگىچە بولغان ئۇزاق جەريانغىچە داۋاملاشتى.

غەربىي ئاسىيا مەدەنىيەت چەمبىرىكى ئىچىدىكى ئەڭ پارلاق نامايەندە ھېسابلانغان ئىران مەدەنىيىتىمۇ ئۆز تارىخىدا يېقىن قوشنىسى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىۋاسىتە تەسىرى ۋە زەرەتلىشىگە ئۇچرىدى. قەدىمكى ئاخمانىيلار ۋە ساسانىيلاردىن تارتىپ، ئوتتۇرا ئەسىردە ئەرەب ئىمپېرىيىسى گەۋدىسىگە ئۇيۇشقان پارس مەدەنىيىتى دەۋرىگىچە ئىرانلىقلار ئىزچىل ھالدا ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ توختاۋسىز مۇداخىلىسىگە ئۇچراپ كەلدى ۋە ئۇلار بىلەن بولغان كۆچ سېلىشتۇرمىسى جەريانىدا ئۆزىنى تاكامۇللاشتۇرۇپ باردى. 10-ئەسىردە فىردەۋسىينىڭ قەلىمى ئاستىدا مەيدانغا كەلگەن گىگانت ئېپوس - «شاھنامە» دەل ئىران بىلەن تۇران خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزاق مۇددەتلىك توختاۋسىز ئۇرۇشلارنى ئۆزىگە باش تېما قىلدى.

شەرقتىكى جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىمۇ تارىختىن بۇيان شىمالدىكى ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ تىنىمسىز پاراكەندە قىلىشىغا ئۇچراپ كەلدى شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئاتلىق يۈرۈشلىرىنى توسۇش ۋە تاقابىل تۇرۇش جەريانىدا ئۆز-ئۆزىنى كۈچەيتىپ باردى. ئەمەلىيەتتە جۇڭگو تارىخىدىكى بىر قانچە قېتىملىق چوڭ بىرلىككە كېلىشلەر شىمالدىكى ئاتلىق مىللەتلەر تەرىپىدىن ئىشقا ئاشۇرۇلدى. خۇددى تارىخشۇناس گې جيەنشيۇڭ ئەپەندى ئېيتقانىدەك: «جۇڭگودىكى تېرىم رايونلىرىنىڭ بىرلىككە كېلىشى خەنزۇ مىللىتى تەرىپىدىن ئورۇندالدى، لېكىن جۇڭگو تارىخىدىكى دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ بىرلىككە كېلىشى بولسا تامامەن شىمالدىكى يايلاق مىللەتلىرى تەرىپىدىن ئىشقا ئاشۇرۇلدى. بولۇپمۇ يايلاق مىللەتلىرىنىڭ ئۈچ قېتىملىق جەنۇبقا يۈرۈش قىلىشى جۇڭگونىڭ بىرلىككە كېلىشىگە ناھايىتى زور تۆھپە قوشتى» (38).

www.menzil.biz

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئاسىيا قىتئەسىدىكى بىرقانچە چوڭ مەدەنىيەت تىپلىرىنىڭ ھەممىسى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئىچكى ئاسىيا رايونىدىكى ئاتلىق قەۋملەرنىڭ زور قوزغىتىشىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ بۇنداق قوزغىتىشتىن كېلىپ چىققان مەدەنىيەت ئەندىزىسى پۈتۈنلەي باشقا-باشقا ئىدى. بۇ ھال ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسى، تۇرمۇش ئۇسۇلى، دۇنيا قارىشى، دىنىي ئېتىقادى ۋە ئېستېتىك تەلپۈنۈشى قاتارلىق جەھەتلەردىكى ماھىيەتلىك پەرقلىرىنى تېخىمۇ كۆچەيتىپ باردى.

جۇڭگو مەدەنىيىتى، جۈملىدىن خۇاشيا مەدەنىيىتى ئاسىيادىكى بىر قانچە چوڭ مەدەنىيەت تىپلىرى ئىچىدە خاسلىقى كۈچلۈك ۋە ئۆزگىچە مەدەنىيەت تىپى ئىدى. دۇنيادىكى باشقا نۇرغۇن قەدىمكى مەدەنىيەتلەر تارىخنىڭ تەرەققىياتى ۋە دەۋرلەرنىڭ ئۆزگىرىشى نەتىجىسىدە ئۆزىنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى يوقاتقان ياكى ئۆزگىرىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن پەقەت جۇڭگو مەدەنىيىتىلا ئۆزگىرىپ كەتمەستىن ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى ئەندىزىسىنى ساقلاپ كەلگەنىدى. جۇڭگونىڭ نىسبەتەن بېكىك جۇغراپىيىلىك مۇھىتى ۋە بالدۇرلا قېلىپلاشقان «ئاسىياچە ئىشلەپچىقىرىش شەكلى» ئۇلارنىڭ مەدەنىيەتتە ئاسان ئۆزگەرمەيدىغان جاھىلانە كەيپىياتىنى ھاسىل قىلغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنىڭ پەلسەپىۋى قاراشلىرى كىشىلىك مۇناسىۋەت ۋە مۇئەييەن ئىجتىمائىي بىرلىككە بولغان مەسئۇلىيەتنى كۆپرەك تەكىتلىگەچكە، ئۇلار ئەزەلدىنلا دىنىي چۈشەنچىلەرگە قارىغاندا ئەمەلىي تۇرمۇشقا جىقراق كۆڭۈل بۆلەتتى. شۇڭا جۇڭگودا رۇجىيا (儒家) ۋە داۋجىياۋ (道教) قاتارلىق ئېقىملار باشتىن ئاخىر مۇكەممەل دىنىي سىستېمىغا ئايلىنالمىدى؛ سىرتتىن كىرگەن نۇرغۇن چوڭ دىنلار — مانى، بۇددىزم، ئىسلام ۋە خرىستىيان دىنلىرىنىڭ ھېچقايسىسى ئۇلارنىڭ ئورتاق دىنىي ئېتىقادى بولالمىدى؛ ئۇلار ئۆز جەمئىيىتىنى دىنىي ئەخلاق بىلەن ئەمەس، بەلكى ئائىلە ۋە قانداشلىق مۇناسىۋەتنى ئاساس قىلغان فېئودالىق ئەخلاق بىلەن كونترول قىلىپ كەلدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ھوقۇق پادىشاھقا مەركەزلەشكەن ھاكىممۇتلەق سىياسىي فورما قېلىپلىشىپ، دېموكراتىك ئىدىيە ۋە شەخسنىڭ ھوقۇقى تەكىتلىنىدىغان سىياسىي تۈزۈلمىگە ئىمكانىيەت بولمىدى. ئەكسىچە فېئوداللىق ئەمىر-مەرۇپ، نەسەب-ئەھكام، قائىدە-يوسۇن ۋە دەرىجە تۈزۈمى ھەددەپ تەشۋىق قىلىنىدىغان، شەخسنىڭ ئائىلە، ئىجتىمائىي بىرلىك ۋە جەمئىيەتكە بولغان مەسئۇلىيىتى تەكىتلىنىدىغان، ھوقۇق ۋە نوپۇز ئالدىدا ئۆزىنى ئەرزىمەس نەرسە ھېسابلايدىغان جەمئىيەت ئەندىزىسى بارغانسېرى مۇكەممەللىشىپ باردى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار خۇددى گېگېل ئېيتقان «ئۆزلۈك ئېڭى يوق مىللەت» سۈپىتىدە، ئۆزىنى ئىنكار قىلىش بەدىلىگە ئۆزلىرى مەنسۇپ بولغان ئىجتىمائىي تۈپنى مۇئەييەنلەشتۈردى شۇنداقلا پادىشاھىي ھوقۇق بىلەن ئىلاھىي ھوقۇقنى بارغانسېرى بىرلەشتۈرۈپ، ئۇنىڭ بەھەيۋەت سۈرىگە چوقۇنىدىغان پىسخىكىنى شەكىللەندۈردى. شۇڭا گېگېل بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «شەرقلىقلەرنىڭ ئەڭ مۇھىم پىسخىك ئالاھىدىلىكىنىڭ بىرى، مەلۇم زور كۈچ ئالدىدا ئۆزىنى كەمسۇندۇرۇشتۇر. ئۇلار شەخس پەقەت مەلۇم بىر زور كۈچ ئالدىدىكى ئەرزىمەس نەرسە، خالاس دەپ قارايدۇ» (39).

يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇزاق مۇددەتلىك بېكىك مۇھىت ۋە ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن فېئوداللىق سىياسىي تۈزۈلمە ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنى دۇنيانىڭ مەركىزى ھېسابلاپ، باشقىلارنى كەم سۇندۇرىدىغان، ئۆزىنى چوڭ چاغلاپ ئوشۇقچە مەغرۇرلىنىدىغان AQ چە پىسخىك كەيپىياتىنى يېتىلدۈرۈپ قويغانىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە يېقىنقى زامانغا كەلگەندە يېڭىدىن گۈللىنىشكە ئېرىشكەن ياۋروپالىقلار يېڭى جۇغراپىيىۋى ئۇقۇملارنى يەلكەنلىك كېمىلەرگە قاچىلاپ، توپ-زەمبىرەكلىرىگە تايىنىپ توسالغۇسىز ھالدا سىرىق دېڭىزغا ئۇسۇپ كىرگىنىدە، جۇڭگولۇقلار ھەسسىلەپ بەدەل تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. مىلادى 1793 - يىلى، يەنى پادىشاھ چيەنلۇڭنىڭ 58-يىلى ئەنگلىيە پادىشاھى جورجى II ئۆزىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ئەلچىسى جورجى ماكارتنېينى جۇڭگوغا ئەۋەتىدۇ. بۇ دەل چيەنلۇڭ خاننىڭ 80 ياشقا تولغانلىقىنى تەبرىكلەش ئۈچۈن جىددىي تەييارلىق كۆرۈلىۋاتقان مەزگىل ئىدى. باش ئەلچى ماكارتنېي چىڭ خاندانلىقى بىلەن سودا توختامى تۈزۈش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. لېكىن ئۇ چيەنلۇڭ خان بىلەن كۆرۈشكەندە جۇڭگولۇقلارنىڭ ئورداقائىدە يوسۇنى بويىچە پادىشاھقا توققۇز قېتىم باش قويۇپ، ئۈچ قېتىم تەزىم قىلىدىغان رەسمىيىتى بويىچە كۆرۈشمەي ئۆز قائىدىسى بويىچە كۆرۈشىدىغانلىقىنى ئېلان قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن چىڭ خاندانلىقى سودا توختامى تۈزۈشنى رەت قىلىدۇ. لېكىن ئىككى تەرەپ قايتا-قايتا سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، چيەنلۇڭ خان بىلەن قانداق كۆرۈشۈش مەسىلىسى ئۈستىدە كېلىشىم ھاسىل قىلىدۇ ۋە سودا توختامى تۈزىدۇ. چيەنلۇڭ خان ئاخىرى ئۇلارنى رېخېدىكى يازلىق ئارامگاھىدا قوبۇل قىلىدۇ. لېكىن شۇ چاغدىكى ئوردا تارىخچىلىرى بۇ ۋەقەنى تەپتارتماستىن جىلد-جىلد يىلنامىلىرىگە: «ئەنگلىيە ياۋايىلىرى ئوكيان كېچىپ، ئۇزاق يوللارنى بېسىپ، ئۆزلىرىنىڭ ساداقىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن سوۋغا-سالاملار بىلەن ئەلچىلىرىنى ئەۋەتتى. ئۇلارنىڭ نامۇۋاپىق تەلەپلىرى بولسىمۇ، لېكىن مەيدىسىدىن ئىتتىرىش پوزىتسىيىسى بويىچە ساداقەت ۋەئىخلاسلىرى قوبۇل قىلىندى» (40) دەپ يازىدۇ. كېيىن بۇ خاتىرىلەر چيەنلۇڭ خاننىڭ تەستىقى بىلەن ئوردا ھۆججەتلىرىدىن دۆلەت يىلنامىلىرىگە رەسمىي كۆچۈرۈلىدۇ

18-ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا غەربلىكلەر غايەت زور جۇغراپىيىلىك بايقاشلارنى ئورۇنداپ، شەرقنى ئۆزلىرىنىڭ تالان-تاراج ئوبيېكتىغا ئايلاندۇرۇشنى ئويلاۋاتقان چاغدا «مىڭ سۇلالىسى تارىخى»غا تۈزىتىش كىرگۈزۈۋاتقان ئوردا تارىخچىلىرى

www.menzil.biz

ياۋروپالىق رىككماتخوسنىڭ «ھەرقايسى ئەللەرنىڭ تەزكىرىلىك خەرىتىسى» دېگەن ئەسىرىگە باھا بېرىپ: «ئۇنىڭ ئىچىدىكى بايانلارنىڭ ھەممىسى يالغان-ياۋىداق سۆزلەر بولۇپ، ئويلىنىپ بېقىشقىمۇ ئەرزىمەيدۇ» (41) دېگەنىدى. ۋەھالەنكى، چوڭ ئاستانىدىكى ئۇردا تارىخچىلىرى ھاقارەت قىلغان بۇ ئەسەر ئۆز زامانىسىدىكى غايەت زور جۇغراپىيىلىك بايقاشلارنىڭ سەمەرىسى ئىدى. «ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن بۇرۇن چىڭ خاندانلىقى ئىشىكنى مەھكەم تاقىۋېلىپ ئۆزىنى قوغداش سىياسىتىنى يۈرگۈزگەنىدى ۋە ھەدەپ ئۆزىنى چوڭ كۆرسىتىشكە ئۇرۇنۇپ كەلگەنىدى. دۇنيا ھەققىدە ھېچقانداق بىلىمى يوق چېگرا ئەمەلدارلىرى چەت مەملىكەتلەرنى ‹ياۋايىلار دۆلىتى› دەپ كەمسىتەتتى. ئۇلار ھەتتا ئەنگلىيە بىلەن 200 يىل سودا مۇناسىۋىتىدە بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەنگلىيىنىڭ يەر شارىنىڭ قەيېرىدە ئىكەنلىكىنىمۇ ئۇقمايتتى» (42). شۇڭلاشقا «تاكى19-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە، غەربلىكلەرنىڭ ئۇرۇش پاراخوتلىرى بىلەن توپ-زەمبىرەكلىرىنىڭ زەربىسى ئاستىدا، ئۇلارنىڭ ئارزۇسىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ھاقارەتلىك شەرتنامىلەرنى ئىمزالاشقا مەجبۇر بولغان تۇرۇقلۇقمۇ، چىڭ خاندانلىقىنىڭ ئۇردا ھۆججەتلىرىدە يەنىلا يۈزىنى قېلىن قىلىپ يازغان ‹بۈيۈك چىڭ خاندانلىقىنىڭ خاقانى ئاشۇ ياۋايىلارغا شەپقەت قىلدى...› دېگەن بايانلاردىن ئەجەبلەنگىلى بولمايتتى» (43). مۇشۇ نۇقتىدىن تەھلىل قىلىپ بارغان گې جيەنشيۇڭ ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ: «ئەگەردە تارىختا جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىدىكى سۇلالىلەر بىلەن مۇناسىۋەت قىلغانلىكى دۆلەتلەر ۋە مىللەتلەرنىڭ ئۆز يازما خاتىرىلىرى بولغان بولسا، ئېھتىمال24تارىختىكى بەزى يات ئەللەر ۋە مىللەتلەر تەزكىرىلىرىنى قايتىدىن يېزىشقا توغرا كەلگەن بولاتتى. بەزى تارىخشۇناسلارنىڭ بىباھا قامۇسلاردىن نەقىل كەلتۈرۈپ چىقارغان يىتۈك يەكۈنلىرىمۇ يوقىرىقىدەك كۆلكىلىك كومېدىيىلەردىن ساقلىنالمىغان بولاتتى» (44).

تارىختىكى فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ بۇنداق قارىغۇلارچە شۆھرەتپەرەسلىك قىلمىشلىرى چىڭ خاندانلىقىدىن بۇرۇنقى سۇلالىلەر دەۋرىدىلا خەلقنى مىسلىسىز بەدەل تۆلەشكە مەجبۇر قىلغانىدى.

خەنۋۇدى دەۋرىدە سىرتقا ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەر ئون نەچچە تۈركۈمگە يېتەتتى. ئۇلار بىر تەرەپتىن يىراقتىكى ئەللەرنىڭ ئاجايىپ-غارايىپ خەۋەرلىرى ئارقىلىق خەن پادىشاھىنى قىزىقتۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزلىرى بارغان يەرلەردە تىزىق-تىزىق ئاقچىلارنى يەرگە تاشلاپ، خەن خاندانلىقىنىڭ باياشات ۋە كۈچلۈكلىكىنى كۆز-كۆز قىلاتتى. خەنۋۇدىنىڭ چەتئەللىك مېھمانلارنى شەخسەن ئۆزى باشلاپ، خەن خاندانلىقىنىڭ باياشاتلىقىنى پەش قىلىش ئۈچۈن بۇزۇپ-چاچقان چىقىملىرى كىشىنىڭ توۋا دېگۈسىنى كەلتۈرەتتى.

سۈييانگدى چەتئەللىكلەرنىڭ ئالدىدا ئۆز دۆلىتىنىڭ ئاجايىپ پاراۋانلىقىنى پەش قىلىش ئۈچۈن توپ-توپ يىپەكلەرنى دەرەخ شاخلىرىغا ئېسىپ بېزەك قىلىشنى بۇيرىغان ۋە شۇ ئارقىلىق ئەينى چاغدىكى دۇنيادا ئەڭ قىممەتلىك نەرسە دەپ قارالغان يىپەكنىڭ جۇڭگودا ئادەتتىكى نەرسە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىماقچى بولغان (45).

دېمەك، كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئۇزاق مۇددەتلىك بېكىك مۇھىت، سۇلالەنامى ئالماشسىمۇ سىياسىي تۈزۈلمە ئۆزگەرمەيدىغان تۇرغۇن ھالەت ۋە فېئوداللىق دەرىجە-نەسەب قارىشى جۇڭگو جەمئىيىتىنىڭ ئۇزاققىچە بىر ئىزدا توختاپ قېلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، سىرتقى دۇنيادىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ قالغان جۇڭگو جەمئىيىتى ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن غايەت زور يوقىتىشلارغا ئۇچرىدى. ماركس ئەپيۇن ئۇرۇشى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دېگەنىدى: «نوپۇسى پۈتكۈل ئىنسانىيەت ئومۇمىي سانىنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمىنى ئىگىلەيدىغان بىر غايەت زور ئىمپېرىيە جاھان ۋەزىيىتى بىلەن ھېسابلاشماي ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى مۇقامىغا دەسسەپ يۈرۈۋەردى. دۇنياۋى ئالاقە تورى ۋە سىستېمىلىرىدىن سىقىپ چىقىرىلدى ۋە يېتىم-تەنھا ھالەتتە قالدۇرۇلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار كۈچىنىڭ بېرىچە ئۆزلىرىنىڭ ھاكىممۇتلەق سۇلالىلىرىنى كەمكۈتىسىز گۈزەللەشتۈرىدىغان خىياللىرى ئارقىلىق ئۆزلىرىنى ئالدىدى. مۇشۇنداق بىر ئىمپېرىيە ئاخىرى مۇشۇنداق بىر مەيدان ھايات-ماماتلىق ئېلىشىش جەريانىدا ئۆز ھالاكىتىنى كۈتىۋالدى» (46).

خۇاڭخې ۋە چاڭجياڭ دەريالىرى ۋادىسىدىكى مۇنبەت تېرىم رايونلىرى بىلەن سېرىق تۇپىلىق زونىدا يەرگە باغلىنىپ، تەبىئەتنىڭ خەير-ئېھسانىنى تىلەپ، ئۆز-ئۆزىنى تەمىنلەيدىغان ناتۇرال ئىگىلىككە تايىنىپ مۇقىم ۋە تىنچ ھاياتقا كۆنۈككەن بۇ كىشىلەر سىرتتىن كېلىدىغان ھەرقانداق شەكىلدىكى غىدىقلاشلارنى خالىمايتتى. باشقا ئەللەرنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە مەدەنىيەت ئەندىزىسىنى تېخىمۇ ياقتۇرمايتتى. خۇددى رىۋايەتلەردىكى ياۋ(尧) دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن بىر قوشاقتا ئېيتىلغىنىدەك: «كۈن چىقسا ئېتىزدا ئىشلەيمىز، كۈن ئولتۇرسا دەم ئالىمىز، ئۆزىمىزنىڭ قۇدۇقىدىكى سۇنى ئىچىمىز، ئېتىزىمىزدىن چىققان ئاشلىقنى يەيمىز...» (47) دەپ بىر خىلدا تۇرمۇش كەچۈرەتتى. ئىنسانىيەت ئۇزاق مۇددەتلىك يېزىقسىز دەۋرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئېپوسلار ئارقىلىق خاراكتېرلىنىدىغان ھەقىقىي بالىلىق دەۋر-قەھرىمانلىق دەۋرىنى ئاچقان چاغدا، يىراق شەرقتىكى بۇ تېرىم خەلقلىرى «ئاسىياچە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى»نىڭ بىر خىلدا پەيلىشى بىلەن زاكىسىدىلا قېرىپ، «بالدۇر يېتىلگەن بالا» بولۇپ قالغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە لاۋزى قاتارلىق قەدىمكى زامان دانىشمەنلىرىنىڭ داۋاملىق تەشەببۇس قىلغان غايىۋى ئىدىيىسى «ئىشىكنى چىڭ تاقىۋېلىپ خاتىرجەم ياشاش، كۆپ ئىشلارنى ئويلىماسلىق» تەك بېكىك تۇرمۇش پەلسەپىسى بولۇپ، بۇ ئۇلارنىڭ شەرقچە روھىيەت جۇغلانمىسىغا غايەت زور تەسىر كۆرسەتكەنىدى. لاۋزىنىڭ تۆۋەندىكى سۆزلىرى پۈتۈكچىلەر تەرىپىدىن

www.menzil.biz

ئەۋلادمۇئەۋلاد كۆچۈرۈلۈپ، ئېغىزمۇئېغىز زىكىر قىلىنىپ، دەرسخانىلاردا قايتا-قايتا ئوقۇتۇلۇپ كەلگەندى: «دۆلەت كىچىك، خەلق ئاز بولۇشى كېرەك. پۇقرالارنىڭ قورال - سايمانلىرى ئارتۇقچە بولىسمۇ ئۇنى ئىشلەتمەسلىكى، ئۆلۈپ كېتىشتىن قورقۇپ يىراق جايلارغا بارماسلىقى، ھارۋا، كېمە قاتارلىقلار بولسىمۇ ئولتۇرماسلىقى، قوراللىرى تەييار بولسىمۇ قارشىلىق كۆرسەتمەسلىكى لازىم. پۇقرالار مىختەك ئەستە تۇتۇش ئۇسۇلىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، يېيەلىگەن نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى تەملىك، كىيەلىگەن كىيىملەرنىڭ ھەممىسىنى چىرايلىق دەيدىغان تۈيغۇنى شەكىللەندۈرۈش كېرەك. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ تۇرالغۇ ئۆيلىرىنى بىخەتەر ھەم راھەت دەپ ھېس قىلىشى، ئۆرپ-ئادەتلىرىنىڭ ھەممىسىنى خۇشاللىق بىلەن ساقلىشى لازىم. قوشنا ئەللەر بىر-بىرىنىڭ توخۇلىرىنىڭ چىللاشلىرى ۋە ئىتلىرىنىڭ قاۋاشلىرىنى ئاڭلاپ تۇرسىمۇ، لېكىن پۇقرالىرى تاكى ئۆلگىچە بىر-بىرى بىلەن بېرىش - كېلىش قىلماسلىقى كېرەك» (48). لاۋزى ۋە كۇڭزى - مىڭزىلارنىڭ پەلسەپىلىرىنى ئۆزىگە مەنبە قىلغان رۇجىيا ئېقىمى ۋە تەرەققىتى جۇڭگو جەمئىيىتىگە، جۈملىدىن جۇڭگو دېھقانلىرىنىڭ پىسخىك دۇنياسىغا چوڭقۇر تامغىلارنى قالدۇردى. ئۇلارنىڭ دىنىي چۈشەنچىلەر گەقارىغاندا ئەمەلىي نەرسىلەرگە كۆپرەك قىزىقىدىغان خاراكتېرى ۋە سەنئەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا تازا ماس كەلمەيدىغان پىسخىك تىندۇرمىسى بۇ يەردە پەقەت تارىخىي شەكىلدىكى يىلنامىچىلىق بىلەنلا خاراكتېرلىنىدىغان مەدەنىيەت تىپىنى بارلىققا كەلتۈردى. شۇنداق بولغاچقا بۇنداق تىنىپ كەتكەن تۇرغۇن مۇھىتتا چوڭ تىپتىكى مىللىي ئېپوسلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بىز قەدىمكى زاماندا - خەن سۇلالىسى ئەلچىسى بىلەن ھونلارغا تەسلىم بولغان ھونپەرەست سەركەردە جۇڭ خاڭيۆ ئوتتۇرىسىدىكى دىئالوگدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئاھالىلىرى بىلەن شىمالدىكى ئاتلىق مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى چوڭقۇر پىسخىك پەرق ۋە مەدەنىيەت ئايرىمىسىنى ھېس قىلالايمىز:

«خەن ئەلچىسى: ھونلاردا قېرىلىرىنى كەمسىتىش ئادىتى بار ئىكەن.

جۇڭ خاڭيۆ: خەننىڭ ئادىتىدىمۇ، چېگرا قوغداش ئۈچۈن ھەربىي قىسىمغا كىرىپ ئۆيىدىن ئايرىلغانلارغا قېرى تۇغقانلىرى ئۆز نەپسىدىن كېچىپ كىيىم-كېچەكنىڭ قېلىنى، ئوزۇق-تۈلۈكنىڭ ئوبدىنىنى بېرىدىغۇ؟

خەن ئەلچىسى: ھەئە، راست.

جۇڭ خاڭيۆ: ھونلارنىڭ جەڭگىۋارلىقنى كەسىپ قىلغانلىقى ھەممىگە ئايان. ئۇلارنىڭ قېرى-ئاجىزلىرى ئۇرۇشقا يارىمايدىغان بولغانلىقتىن ئۆزلىرىنى قوغداش ئۈچۈن ئوزۇق-تۈلۈكنىڭ ياخشىسىنى نەۋقىرانلىرىغا يېگۈزىدۇ. بۇ ئۆزىنى قوغدىغانلىق بولىدۇ. بۇ خۇددى ئاتا-بالىنىڭ بىربىرىنى ئاسرىغانلىقىغا ئوخشايدۇ. بۇنى قانداقمۇ ھونلارنىڭ قېرىلارنى كەمسىتىشى دېگىلى بولسۇن؟

خەن ئەلچىسى: ھونلاردا بىر چېدىر ئۆيدە ئاتا-بالا بىللە تۇرىدىكەن. ئاتىسى ئۆلسە، ئوغلى ئۆگەي ئانىسىنى ئالىدىكەن. ئاكىسى ئۆلسە، ئىنىسى ئاكىسىنىڭ خوتۇنىنى ئالىدىكەن. بۇلاردا زىننەتلىك كىيىم-كېچەكلەر بولمايدىكەن، ئوردا ئەدەپ-قائىدىلىرىمۇ بولمايدىكەن.

جۇڭ خاڭيۆ: ھونلاردا ئادەت شۇنداق. كىشىلەر مال - چارۋىلارنىڭ گۆشىنى يەپ، سۈتىنى ئىچىدۇ، تېرىسىنى كىيىم قىلىپ كىيىدۇ. چارۋا - ماللار ئوت، سۇغا موھتاج بولغانلىقتىن ھونلارغا ھەمىشە يۆتكىلىپ تۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ھونلار جەددىي ۋەزىيەت تۇغۇلغاندا، ھەممە كىشى ئاتقا مىنىش، ئوقيا ئېتىشنى مەشق قىلىدۇ. تىنچ شارائىتتا بولسا ھەممە خۇشال-خۇرام، خاتىرجەم كۈن ئۆتكۈزىدۇ. ھونلاردا قائىدە-يوسۇن ئاددىي بولۇپ، بىر ئەلنىڭ ئىشى بىر كىشىنىڭ ئىشىغا ئوخشايدۇ. ھونلاردىكى ئاتىسى ئۆلسە، ئوغلى ئۆگەي ئانىسىنى ئالىدىغان، ئاكىسى ئۆلسە ئۇنىڭ خوتۇنىنى ئىنىسى، ئىنىسى ئۆلسە ئۇنىڭ خوتۇنىنى ئاكىسى ئالىدىغان ئادەتكە كەلسەك، ئۇلار نەسلىنىڭ بۇزۇلۇشىدىن قورقىدۇ. دېمەك، ھونلاردا ئادەت-قائىدىلەر گەرچە قالايمىقان بولسىمۇ، لېكىن مۇقەررەر ھالدا نەسەبلىرىنى ساقلاپ قالىدۇ. ھازىر خەن خاقانلىقى شەكلەن قائىدە-يوسۇنلۇق بولۇپ، بالا ئۆگەي ئانىسىنى، ئۇكا يەڭگىسىنى خوتۇن قىلمىغىنى ئۈچۈن قېرىنداشلار بارا-بارا بىر-بىرىدىن يۈلۈنۈپ، يىراقلىشىپ، ئۆزئارا قىرغىن قىلىشىدۇ. ئاقىۋەتتە، نەسەبمۇ ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. ھەممىسىنىڭ ئەمەل قىلىدىغان قائىدىسى ئەنە شۇ. شۇڭا ئەدەپ-ئىناب ئۆز كۈچىنى يوقىتىپ، يۇقىرى بىلەن تۆۋەن ئۆزئارا چىش بىلىشىپ، ئازارلىشىپ ئۆتىدۇ. ۋەھالەنكى، ئۆي-ئىمارەت، قەسىر-ئايۋانلارنىڭ مۇستەھكەم بولۇشى كىشىنىڭ كۈچ - غەيرىتىنى يوقىتىدۇ. دېھقان ئوزۇقلىنىش ۋە كىيىم-كېچەك قىلىش يولىدا كۈچ سەرپ قىلىپ يەر تېرىيدۇ ۋە پىلە باقىدۇ. شەھەر-قەلئەلەر سېلىپ ئۆزىنى ئۇنىڭ ئىچىدە ئاسرايدۇ. دېمەك، بۇ خەلق جىددىي ۋەزىيەت يۈز بەرسە، ئۇرۇشقا يارىمايدۇ. كەڭ-كۇشادە ۋە تىنچ شارائىتتا ئېرىشسە ئىش بىلەن بولۇپ ھالىدىن كېتىدۇ. . . تويا تام ئىچىدە ياشىغۇچىلارنىڭ ھالىغا ۋاي! تولاگەپنىڭ نېمە كېرىكى؟ سۆزمەنلىك قىلىسىلەر، چىرايلىق كىيىنىپ غادىيىۋالىسىلەر، بۇلار زادى نېمىگە يارىغان؟» (49).

دېمەك يۇقىرىقى مۇنازىرە بىزگە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى تېرىم خەلقلىرى بىلەن شىمالدىكى يايلاق خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاش بولمىغان تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە ۋە ئېستېتىك ئەندىزىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئۇلار تارىختىن بۇيان بىر-بىرىنىڭ ئوخشاشمىغان پىسخىك ھەزىمى ۋە قىزىقىشلىرىنى زادىلا كۆڭۈللىرىگە سىغدۇرالماي كەلگەندى. گوبى چۆللۈكىنىڭ شىمالىدىكى بىپايان يايلاقلاردا ئات چاپتۇرۇپ چوڭ بولغان بىر ھون چەۋەندىزى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى بىرخىل ھاياتقا كۆنگەن ئاشۇ تېرىمچىلارنىڭ قاتمۇ-قات قورغان

www.menzil.biz

-سېپىللار ئىچىگە مۆكۈنۈۋېلىپ، مۇرەككەپ كىشىلىك مۇناسىۋەت مەسىلىلىرىنى خىيال قىلمىدىغان، زىلزىلە ۋە داۋالغۇپ تۇرغان ۋەزىيەتكە قارىغاندا پىنھان ۋە تىنچ تۇرمۇشنى خالايدىغان، مەڭگۈ ئۆزگەرمەيدىغان بىرخىل زېرىكەرلىك تۇرمۇشنى قوغلىشىپ ياشايدىغان ئادىتىنى زادىلا چۈشەنمەيتتى. نەم تۇمان باسقان شال ئېتىزىدا ئېگىشىپ ئەمگەك قىلىۋاتقان بىر جىياڭنەنلىك تېرىمچىمۇ شىمالىي يايلاقلاردىكى ئاشۇ ئاتلىق كىشىلەرنىڭ ئوت، سۇ مەنبەلىرىنى قوغلىشىپ، تىنىمسىز كۆچۈپ، ھەرىكەتچان ياشايدىغان، جىددىي ۋەزىيەتكە دۇچ كەلگەن ھامان چاقماق تېزلىكىدە ئۈيۈشۈپ، قۇيۇندەك ئۇچقۇر ئاتلىرى بىلەن تىنچ تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان تېرىم خەلقلىرى ئۈستىگە باستۇرۇپ كېلىدىغان، مۇرەككەپ ۋە نازۇك-قائىدە يوسۇن، ئەمىر-مەرۇپلار بىلەن زادىلا چۈشىلىپ ئولتۇرمايدىغان قوپال تۇرمۇش ئادىتىنى مەڭگۈ تەسەۋۋۇرىغا سىغدۇرالمايتتى. شۇڭلاشقا شەرقىي ئاسىيا مەدەنىيەت تىپىدا ئەپسانىلارنىڭ تەرەققىي قىلمىغانلىقى، ئېپوسلارنىڭ بولسا مۇتلەق مەيدانغا كېلەلمىگەنلىكى بىزنى ئۈنچىلىك ئەجەبلەندۈرمەيدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ گۈزەللىككە بولغان ئىنتىلىشلىرىنىڭ ئەڭ يۇقىرى مىزانى تارىخىي شەكىلنى ئۆزىگە ئەندىزە قىلغان بولۇپ، ئۇلارسەنئەتلىك تۇيغۇغا ئەمەس، ئەمەلىي نەرسىلەرگە، بەدىئىي تەسەۋۋۇرغا ئەمەس ھەممە ئىشنىڭ تەپسىلاتىنى زىكرلايدىغان تەزكىرە-يىلنامىچىلىق ئەنئەنىسىگە ئەقىدە قىلاتتى.

دۇنيادىكى ھېچقانداق بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت مىراسلىرى ئىچىدىن ئۇلارنىڭكىدەك جىلد-جىلد يىلنامىلەرنى تاپقىلى بولمايتتى. ئۇلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، بىر ئايال ئۈچۈن ئون يىللىق يۇنان-تروييا ئۇرۇشى قوزغاش، يالىڭاچ ھەيكەللەرنى ياساپ ئادەم گۈزەللىكىگە مەپتۇن بولۇش، لەيلىنىڭ ئىشقىدا مەجنۇن بولۇپ چۆللەرنى كېزىپ يۈرۈش، «ئۇچارگىلەم» ۋە «ئۇر توقماق» ھەققىدە چۆچەك توقۇش قاتارلىق سەنئەتلىك تەپسىلاتلارنىڭ ھەممىسى ئۆتۈپ كەتكەن ئەخمىقانىلىق ھېسابلىناتتى. چېن بوخېي ئەپەندى «جۇڭگو مەدەنىيەت روھىنىڭ قۇرۇلما نۇقتىئىنەزەرى» ناملىق ماقالىسىدا مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ قۇرۇلۇش ھەرىكىتى ۋە ئۇنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى سېھرگەرلىك بىلەن تارىخ-يىلنامىچىلىقتىن ئىبارەت ئىككى خىل شەكىلنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە گۈللىنىشىنى ئۆزىگە ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان. بۇنىڭ ئالدىنقىسى ئىپتىدائىي سېھرگەرلىك ۋە دىنىدىن بىخلانغان بىرخىل خام ھالەتتىكى مەدەنىيەت ھالىتى، كېيىنكىسى بولسا خۇاشيا ئەجدادلىرىنىڭ مەدەنىيەت دەۋرىگە كىرگەندىن كېيىن شەكىللەنگەن يېڭى مەدەنىيەت خاھىشىدۇر» (50). ئۇزاق تارىخ جەريانىدا ھون، تۈرك، سيانپى، كىدان، موڭغۇل قاتارلىق ئاتلىق مىللەتلەر كۆپ قېتىم سەددىچىندىن ئۆتۈپ تېرىم رايونلىرىغا پاراكەندىچىلىك سالدى ۋە ئوخشىمىغان مەدەنىيەت تىپلىرىنىڭ قوشۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئەمەلىيەتتە بۇ ۋەقەلەر ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە نۇرغۇن ئېپوسلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە باش تېما ۋە ئارقا كۆرۈنۈش بولالايتتى. «بولۇپمۇ 13-ئەسىردە جاھاننى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن چىڭگىزخاننىڭ ھەيۋەتلىك ئوبرازى تامامەن بىر قەھرىمانلىق ئېپوسىنىڭ باش پېرسوناژى بولالايتتى. لېكىن بۇ قەدىمىي ۋە نازاكەتلىك تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ ئۇلارغا قالدۇرغىنى پەقەتلا ‹يۈەن سۇلالىسى تارىخى› دىكى ئاشۇ بىرقانچە باب ئېتىقسىز يازما خاتىرە بولدى. چۈنكى بۇ مەدەنىيەت ئاللىبۇرۇن قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنى تۇغۇدىغان بالىلىق دەۋرىدىن ھالقىپ كەتكەنىدى. بۇ مەدەنىيەت يەنە قەدىمدىن بۇيان ئۇرۇش ۋە زىلزىلەرگە قىزىقمايتتى. ئۇنىڭ ئۆزئەنئەنىسى شەكىللەندۈرگەن مەدەنىيەت ئەندىزىسى يايلاق مىللەتلىرىنىڭ ئات ئارقىلىق يارىتقان ئەندىزىسىگە زادىلا ئوخشىمايتتى. يەنە كېلىپ ئۇلارنىڭ ‹قوياش قەھرىمانى› تىپىدىكى مەدەنىيەت فورمىسى بۇ تېرىم مىللىتىنىڭ ئىچكى پىسخىك قۇرۇلمىسىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇلارنىڭ كوللېكتىپ يوشۇرۇن ئېڭىنى ياراتتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، موڭغۇللار ئۆزلىرى يازغان ‹موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى›، مۇ تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ زىباسىدىن رەڭ ئالغانىدى. شۇڭا ئۇنى قەھرىمانلىق ئېپوسى دېگەندىن كۆرە، تارىخىي ئەسەر دېيىش تۈزۈك ئىدى» (51).

جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ھىندى مەدەنىيەت تىپى گەرچە ئومۇمىي جەھەتتىن «ئاسىياچە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى» غا خاس بەزى ئالاھىدىلىكلەرنى ئىپادە قىلسىمۇ، لېكىن ئۆزىنىڭ شەرقتىكى قوشنىسى جۇڭگو مەدەنىيىتىدىن تۈپتىن پەرق قىلاتتى. جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقى جۇغراپىيىلىك جايلىشىش جەھەتتىن كۆپ قىسمى ئىسسىق بەلباغقا توغرا كېلەتتى. ئىقلىم جەھەتتىن ئىسسىق بەلباغ يامغۇرلۇق ئورمىنى كېلىماتىغا مەنسۇپ ئىدى. بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى نەم ئىسسىق، ھۆل-يېغىن مىقدارى كۆپ، ئورمان ۋە ئۆسۈملۈكلىرى باراقسان بولۇپ، بۇنداق ئەۋزەل تەبىئىي شارائىت قەدىمكى ھىندىلارنى تارقاق ھالەتتىكى تېرىم ئىگىلىكى ئارقىلىق تۇرمۇشنى قامداش ۋە خىيالىي رومانتىكىغا مەپتۇن بولۇپ ياشاش ئادىتىنى شەكىللەندۈرگەن. ھىندىستان تارىخىدا بۆلۈنمە ھالەتتىكى ئۇششاق خانلىقلار ئىزچىل ھالدا ئۆز مەۋجۇدلۇقىنى ساقلاپ كەلگەن بولۇپ، ئەزەلدىن بىرلىككە كەلگەن، ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن مۇستەبىت سىياسىي تۈزۈلمىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئىمكانىيەت بولماي كەلگەنىدى. تارقاق ھالەتتىكى ئىجتىمائىي توپلارنى بىرلىك قىلغان بۇ جەمئىيەتتە، كىشىلەر قانداشلىق مۇناسىۋەتكە ئانچە كۆڭۈل بۆلۈپ كەتمەيتتى، جۇڭگو سۇلالىلىرىدەك ھاكىممۇتلەق سىياسىي تۈزۈلمىنىڭ شەكىللىنىشىگە شارائىت ھازىرلانمىغانىدى. بۇ يەردىكى نەم تۇمان ئوراپ تۇرغان ئىسسىق بەلباغ مەنزىرىسى، ئەۋزەل ھاياتلىق شارائىتى ۋە تىنچ تېرىم تۇرمۇشى ھىندىلارنىڭ ھايات پەلسەپىسىنى شېرىن چۈش قاينىمى بىلەن يۇغۇرۇپ تاشلىغانىدى. ئۇلار كۈندىلىك ۋەقەلەرنى زىكرلاپ

www.menzil.biz

خاتىرىگە ئالىدىغان تەزكىرە-يىلنامىچىلىك ئەنئەنىسىگە قىزىقمايتتى، رىئاللىقنى تارىخىي تۇيغۇغا بېرىلمەيتتى، تاغ-دەريالار ئاتلاپ، دېڭىز-ئوكيانلار كېچىپ يىغىلىق يارىتىشقا ئىنتىلىدىغان تەۋەككۇلانە تۇرمۇشنىمۇ ياقتۇرمايتتى. بەلكى ئۇ ئالەمنىڭ ئەبەدىيلىكىگە مەھلىيا بولۇپ، ئاچچىق خىيال، شېرىن ئازاب ئارقىلىق ئۆز كۆڭلىنى ئاۋۇندۇراتتى. ئۇلار دائىم غايىۋى ھاياتلىق پەلسەپىسى ئۈستىدە ئازابلىق خىياللارنى سۈرۈپ، مېتافىزىكىغا مەپتۇن بولاتتى، ھاياتنىڭ ئەبەدىيلىكى ۋە مەۋجۇدلۇقىنىڭ قىممىتى ھەققىدە رەڭگارەڭ پىكىر تەلقىنلىرىنى مەيدانغا كەلتۈرەتتى. ئېستېتىك ئىنتىلىشتىكى ئەبەدىيلىك شەكلىنى ئۆز ئىزدىنىشلىرىنىڭ ئەڭ ئالىي مىزانى قىلاتتى. ئۇلار ئەبەدىيلىك نەرسىلەر — مۇھەببەت، روھ، ئۆلۈم ئۈچۈن ئۆزىنى قۇربان قىلىشقا، ئىنكار قىلىشقا تەييار تۇراتتى. خۇددى گېگېل كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، ھىندىلار جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەكسىچە، «ئەسەبىي خىياللار بىلەن لىرىك تۇيغۇلارغا ئىگە» (52) مىللەت ئىدى. بۇلارنىڭ روھىيەت پرىنسىپى چۈش قايىنىمى ئىچىدىكى قايناق رومانتىكا ئىدى. ئۇلارنىڭ شەيئىيلەرگە بولغان قارىشى تەسەۋۋۇر ئۈستىگە قۇرۇلغان پانتېزملىق پەلسەپە ئىدى. ھىندىلارنىڭ ھايات پەلسەپىسى ئۆزىنى ئىنكار قىلىش ئۈستىگە قۇرۇلغان غايىۋى دۇنيا ئىچىدە ئىپادە قىلىناتتى. «پۈتكۈل ۋۇجۇدى ۋە قەلبىدە بوشلۇق ھېس قىلغان كىشى ئۆزىنى ۋە ئۆزىنىڭ مەۋجۇدلۇقىنى ئەھمىيەتسىز، ئېتىراپ قىلغىلى بولمايدۇ دەپ قارايتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۆزىنى ئەپيۇننىڭ مەستخۇش ئالىمىگە غەرق قىلىپ بىر مەيدان غايىۋى چۈش دۇنياسى بىلەن ئەسەبىي بەخت سېزىمىنى يارىتاتتى. . . » (53)

مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ھىندىلار رىئال تۇرمۇشقا ئەمەس، بەلكى ھاياتلىقنىڭ ئەبەدىيلىك قىممىتىگە كۆپرەك كۆڭۈل بۆلەتتى. شۇڭا ھىندىستان داھىيسى نېھرۇ ئۆزىنىڭ «ھىندىستان جەمئىيىتى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازغانىدى: «ھىندىلارنىڭ پۈتكۈل جەمئىيەتكە نىسبەتەن مۇكەممەل چۈشەنچىسى ۋە مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى يوق. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھېچكىممۇ ئۇلارغا ئۇلارنىڭ جەمئىيەت بىلەن بولغان باغلىنىشىنى ھېس قىلدۇرۇشقا ئورۇنۇپ باقمىدى» (54). ھىندىستاندا مەيدانغا كەلگەن ھەر قايسى دىنلار ئوتتۇرىسىدا تەلىمات جەھەتتىن نۇرغۇن ئىختىلاپلار بولسىمۇ، لېكىن «سامسارا» (ھاياتتىن ئۆلۈمگە، ئۆلۈمدىن يەنە ھاياتقا ئېرىشىش) نۇقتىئىنەزەرىدە ناھايىتى زور ئوخشاشلىقلار ساقلانغانىدى. سامسارا نۇقتىئىنەزەرى تەبىئەت ۋە ئالەمنىڭ رىتىملىك ئايلىنىش قانۇنىيىتىگە تەتبىقلانغان ھايات قارىشى بولۇپ، ئۇ، ھىندىلارنىڭ ئۆلۈمدىن ھالقىش ۋە ئۇدۇنيانىڭ ئەبەدىيلىكىگە مەھلىيا بولۇشتەك رومانتىك مەدەنىيەت پسىخىكىسىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەنىدى. سىبد دەرىخى ئاستىدا ئولتۇرۇپ ئازابلىق خىيالغا چۆمگەن سىددىخارتا ساكيامۇنى ئۇلارنىڭ تىپىك ۋەكىلى ئىدى!

گەرچە ھىندىستاندا جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىگە ئوخشىمىغان ھالدا «ماخابخاراتا» ۋە «رامايانا» قاتارلىق ئىككى مەشھۇر ئېپوس مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ناھايىتى زور دەرىجىدە ھىندى مەدەنىيەت تىپىنىڭ ئاياللىق نازاكىتىنى ئىپادە قىلغانىدى. ھىندى ئېپوسلىرىدا گەۋدىلەنگەن تراگېدىيىلىك گۈزەللىك ۋە مەنىۋى دۇنيا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە يۇنان ئېپوسلىرىغا زادىلا ئوخشىمايتتى. گەرچە «ماخابخاراتا» ئېپوسىدا خۇددى يۇنان ئېپوسلىرىغا ئوخشاشلا بىر گۈزەل ئايال ئۈچۈن ئۇرۇش پارتلىسىمۇ، لېكىن «يۇنان ئېپوسلىرى خانىش خېلېننىڭ گۈزەللىكى ۋە سۆيۈملۈكلىكى بىلەن غەرب دۇنياسىنى مەپتۇن قىلسا، ھىندى ئېپوسلىرى گۈزەل شىدۇنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ئاياللىق ساداقەت ۋە پاكلىق ئارقىلىق ھىندى خەلقىنى تەسىرلەندۈرىدۇ» (55). دېمەك، ھىندىلارنىڭ ئۆزىگە خاس سەنئەت تەلپۈنۈشى ۋە ئېستېتىك ئىنتىلىشى بىر خىل گارمونىيىلىك بىرلىكنى ئەڭ يۇقىرى ئۆلچەم قىلىدۇ ۋە تىمتاسلىق، بىردەكلىك، تەڭپۇڭلۇق، پارالىللىقنى ئۇنىڭ ئىپادىسى قىلىدۇ.

ۋەھالەنكى، جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقى ئوتتۇرا ئاسىيا ئارىئانلىرىنىڭ چوڭ كۆچۈشىدىن كېيىنكى چەكسىز ئۇزاق تارىخىي جەرياندا ئىزچىل بىر خىل تىندۇرما ھالەتنى ساقلاپ كەلدى. گەرچە ئۇلار ھىندىستان يېرىم ئارىلىدىكى ئۆمۈچۈك تورىدەك دەريا-تارماقلار ۋە ئېگىز-پەس تاغ-ئېدىرلار سەۋەبىدىن نۇرغۇنلىغان كىچىك تىپتىكى مەمۇرىي ۋە ئىجتىمائىي بىرلىكلەرگە بۆلۈنۈپ ياشىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار چوڭ جەھەتتىن ئورتاق مەۋجۇدلۇق ۋە تەڭ تەرەققىي قىلىش پرىنسىپىغا ئىگە ئىدى. يەنە كېلىپ، سىرتتىن باستۇرۇپ كەلگەن ھەر قانداق بىر كۆچمەن توپ «بۇ يەردە مۇقىم ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىن ھىندى ئىرقىنىڭ چوڭ قازىنىدا قايناپ ئۆزىنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى يوقىتاتتى» (56). بۇنىڭ نەتىجىسىدە ھىندى مەدەنىيىتىنىڭ ئونىۋېرساللىقى ۋە سىغدۇرۇشچانلىقى بارغانسېرى ئېشىپ باردى. ئەمما ھىندى مەدەنىيەت تىپى ئەسلى ماھىيىتىدىن تېرىم ئىگىلىكىنى ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسى قىلغاچقا «قەدىمكى دەۋرلەردىلا شەكىللەنگەن يېزا كوممۇنىسى تاكى بۈگۈنگىچە ساقلىنىپ كەلگەنىدى» (57). ئۇنىڭ ئۈستىگە «ئىقتىسادىي فورماتسىيىنىڭ جاھىللىقى ئىجتىمائىي بايلىقلارنىڭ ئېشىشىغا توسالغۇ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئىسلاھاتنى رەت قىلىپ، يېڭى شەيئىيلەرگە قارشى تۇرىدىغان جاھىل مەدەنىيەت پسىخىكىسىنى شەكىللەندۈرۈپ قويىدى» (58).

قەدىمكى بابىل، ئىبراي، پارس ۋە ئەرەب مەدەنىيەتلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن غەربىي ئاسىيا مەدەنىيەت تىپى ئۇزاق ئاسىيادىكى يەنە بىر مۇھىم مەدەنىيەت ئۇچىقى ئىدى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئىچىدىكى پارس مەدەنىيىتى كۆزنى قاماشتۇرىدىغان ئالاھىدە بىر سىستېما ئىدى.

غەربىي ئاسىيا جۇملىدىن ئىران ئېگىزلىكى،

www.menzil.biz

مىسسوپوتامىيە تۈزلەڭلىكى، ئەرەب يېرىم ئارىلى ۋە مۇنبەت ھىلال ئاي رايونى جۇغراپىيىلىك جايلىشىش جەھەتتىن ئۆچۈق سىستېما ئىدى. بۇ رايون ئاسىيا، ئافرىقا ۋە ياۋروپادىن ئىبارەت ئۈچ قىتئەنى بىر-بىرىگە باغلاپ تۇراتتى ۋە ھەر قايسى مەدەنىيەت سىستېمىلىرىنىڭ ئۆچۈرلىرىنى ئۈزلۈكسىز قوبۇل قىلىپ تۇراتتى. بۇ رايونلارنىڭ ئىقلىمى قۇرغاق، ھۆل-يېغىن مىقدارى ئاز، يېرىم چۆل ۋە بوستانلىقلار ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن بىر زونا ئىدى. ئىنسانىيەت تارىخىدىكى بۈيۈك مەدەنىيەتلەر، چوڭ ئىمپېرىيىلەر، دۇنياۋى دىنلار بۇ يەردە مەيدانغا كەلگەنىدى. ئارىئانلارنىڭ چوڭ كۆچۈشلىرى، ئىسكەندەرنىڭ شەرققە يۈرۈشى، چىڭگىزخاننىڭ ئىستىلاسى، ئەمىر تېمۇرنىڭ كېڭەيمىچىلىكلىرى بۇ يەردىن ئۆتكەنىدى. زاراتۇستىرىنىڭ تەلىماتلىرى، ھەزرىتى مانىنىڭ تەشەببۇسلىرى ئەڭ دەسلەپ بۇ يەردىن باشقا جايلارغا تارقالغانىدى. كېيىنكى مۇكەممەل دىنلاردىكى ئىككى مەنىۋىچىلىك قاراشلىرى ئالدى بىلەن بۇ يەردە بىخلانغانىدى. بۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ ئېستېتىك ئىنتىلىشى غايىۋى شەكىلنى ئۆزىنىڭ ئەڭ ئالىي مىزانى قىلاتتى. ئۇلار پەيغەمبەرلەرگە ۋە ئۇلار ئېرىشكەن مۇقەددەس ۋەھىيلەرگە موھتاج ئىدى. تەڭرى بىلەن ئىنساننىڭ مۇناسىۋىتى بۇخىل دىنىي ئەخلاقنىڭ يادروسى ئىدى، ئېتىقاد ئۇنىڭ يۈكسەك مىزانى ئىدى. بۇ يەردىكى قۇياش نۇرىنىڭ تونۇردەك قىزدۇرۇشى، بوستانلىقلارنىڭ چەكلىكلىكى ۋە زەڭگەر ئاسمان بىلەن تۇتىشىپ كەتكەن بىپايان سۈررەڭ قۇملۇقلار ئۇلارنىڭ شېئىرىي تەسەۋۋۇرىنى تىنىمسىز غىدىقلايتتى. ئۇلاردا شېئىرىي تۇيغۇ، ئىلاھىي پەلسەپە، تىل قابىلىيىتى تەرەققىي قىلغانىدى. «مىڭبىر كېچە» چۆچەكلىرى بىلەن مۇقەددەس دىنىي دەستۇرلارنىڭ بۇ يەردە يارىتىلغانلىقى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس ئىدى. بولۇپمۇ پارس مەدەنىيىتى ۋە شېئىرىيىتى ئالاھىدە خاراكتېرلىك ئىدى. ئەگەردە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنى مۇپەسسەل يورۇتۇشقا توغرا كەلسە، پارسلارنىڭ بۇ رايونغا كۆرسەتكەن غايەت زور تەسىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلغىلى بولمايتتى. ئەمەلىيەتتە، غەرب ئىلىم ساھەسىنىڭ يېقىنقى زامانغا كەلگەندە شەرققە بولغان قىزىقىشى ئىران شېئىرىيىتىگە بولغان مەپتۇنلۇقتىن باشلانغانىدى. گېگېل ئۆز دەۋرىدە پارسلارنىڭ تارىختىكى رولىغا ئالاھىدە يۇقىرى باھا بېرىپ مۇنداق دېگەنىدى: «پېرسىيە ئىمپېرىيىسى قۇرۇلغان كۈندىن ئېتىبارەن بىزنىڭ تارىخقا بولغان مۇناسىۋىتىمىز رەسمىي باشلاندى. پارسلار ئىنسانىيەت تارىخىدىكى تۇنجى دۇنياۋى تارىخىي مىللەت ئىدى» (59). گېگېلنىڭ بۇ سۆزىدە چوڭقۇر تارىخىي ئاساس بار ئىدى. چۈنكى يۇنان – پېرسىيە ئۇرۇشى تۇنجى قېتىم شەرق بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنى بىر بىرىگە ئۇچراشتۇرغانىدى. گېگېل تىلغا ئېلىۋاتقان پېرسىيە پۈتكۈل غەربىي ئاسىيانى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. «ئالدى ئاسىيا (غەربىي ئاسىيا) نىڭ ئەڭ روشەن ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭ ئۆزىنى بېكىك ھالەتتە قالدۇرمىغانلىقى ۋە شەرقنىڭ ھەممە نەرسىسىنى ياۋروپاغا يەتكۈزۈپ بەرگەنلىكىدىدۇر. گەرچە ئۇ بارلىق دىنىي ۋە سىياسىي پرىنسىپلارنىڭ باشلىنىشىغا ۋەكىللىك قىلسىمۇ، لېكىن بۇ پرىنسىپلارنىڭ تاڭ نۇرى ياۋروپادا پارلىدى» (60). شۇڭلاشقا، گېگېل پارسلار بىلەن يۇنانلىقلارنىڭ ئۇچرىشىشى شەرقنىڭ روھىنى غەرب دۇنياسىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى شۇنداقلا ئۇنىڭ نەتىجىسى پېرسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ھالاكىتى بىلەن خاراكتېرلەندى، دەپ قارىدى ۋە مۇنداق دەپ خۇلاسە قىلدى: «پېرسىيە ئىمپېرىيىسى دۇنيادا بىرىنچى قېتىم يوقالغان ئىمپېرىيە. شەرق دۇنياسىدا جۇڭگو بىلەن ھىندىستان باشتىن ئاخىر بىرخىل جىمجىت – تۇرغۇن ۋە تەبىئىي مەۋجۇدلۇق ھالىتىنى ساقلاپ، ئۆز تارىخىنى بوغۇنغا ئۇلىغان چاغدا، پارسلار ئاللىقاچان تارىختا يۈز بېرىشكە تېگىشلىك تەرەققىيات ۋە ئۆزگىرىشلەرنى بېشىدىن كەچۈرۈپ بولغانىدى... كەسكىن قىلىپ ئېيتقاندا، تەرەققىيات پرىنسىپى بىلەن پارسلارنىڭ تارىخى بىللە باشلانغان. چۈنكى پارسلار تارىخىنىڭ باشلىنىشى، ئۆز مەنىسى بىلەن دۇنيا تارىخىنىڭمۇ باشلىنىشى ئىدى» (61).

8

ئەمدى باشقا مەدەنىيەت تىپلىرى بىلەن بولغان پىسخىك سېلىشتۇرما جەريانىدا، ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئېتنىك قۇرۇلما ۋە ئىرقىي جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسىغا قانچىلىك دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى شەرھىيلەشكە توغرا كېلىدۇ. دەرۋەقە، ئېتنىك تۈزۈلمە جەھەتتىكى بىر قاتچە قېتىملىق ئۆزگىرىش بىلەن ئېتنىك تەرەققىياتتىكى مۇرەككەپلىك مەركىزىي ئاسىيانىڭ روھىيەت دىئالېكتىكىسىغا زادى قانداق تەسىرلەرنى كۆرسەتتى؟ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە قوشۇلغان بىرقانچىلىغان مىللەتلەرنىڭ پىسخىك خاراكتېرى بىلەن مەنىۋى تىندۇرمىسى چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىنكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسىغا قانداق ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كەلدى؟

...

دەرۋەقە، بۇ ھەقىقەتەنمۇ بىر مۇرەككەپ پىسخىك جەريان. بولۇپمۇ قەدىمكى دۇنيانىڭ ئۈچۈر بەلبېغىغا ئايلانغان يىپەك يولىدىن رەڭگارەڭ مەدەنىيەت خورۇچلىرىنى ئېلىپ ئۆز پىسخىك دۇنياسىنى بېيىتىپ كەلگەن ئۇيغۇر روھىيەت قۇرۇلمىسىنى ۋە ئۇنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتلىرىنى يورۇتۇپ بېرىش ئادەتتىكى بىر ئىش ئەمەس. تارىختىن بۇيان ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە قوشۇلغان نۇرغۇن مىللەتلەر، جۈملىدىن شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى، تارىم ۋادىسىدىكى ساك، توخرىي قاتارلىق ھىندى-ياۋروپا ئىرقىدىكى خەلقلەر، يىپەك يولىدا سودا جەھەتتىكى ماھىرلىقى بىلەن داڭ چىقارغان سوغدىلار، كىدان ۋە موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىياغا سۈرۈلگەن موڭغۇللۇئىد تىپىدىكى خەلقلەر شۇنداقلا باشقا ئازدۇر-كۆپتۇر خورۇچلىرى

www.menzil.biz

بولغان نۇرغۇن مىللەتلەر ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئىرقىي ۋە قان تىپى جەھەتتىنلا كۈچلۈك تەسىرلەرنى كۆرسىتىپ قالماستىن بەلكى ئوخشاشمىغان پىسخىك تۈزۈلمىسى ۋە روھىي قاتلىمى بىلەنمۇ چوڭقۇر تەسىرلەرنى ئېلىپ كەلدى. بىز كەم دىگەندىمۇ مۇنداق ئۈچ چوڭ ئېتنىك قاتلامنىڭ ئۇيغۇر پىسخىك جۇغلانمىسىنى شەكىللەندۈرۈشتىكى ھەل قىلغۇچ رولىغا ئېتىبارسىز قارىيالمايمىز، ئەلۋەتتە.

بۇنىڭ ئىچىدىكى بىرىنچى چوڭ قاتلام سۈپىتىدە تارىم ئويمانلىقىنىڭ قەدىمكى يەرلىك ئاھالىسى ۋە ئۇلارنىڭ پىسخىك تىندۇرمىسىنى كۆرسىتىشكە بولامدۇ، قانداق؟ ئۇزاقتىن بۇيان ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبى مەسىلىسىدە ئىزچىل تەكىتلىنىپ كەلگەن - شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىدىن باشقا ئېتنىك قاتلاملارنى ئېتىراپ قىلماسلىق قارىشى بىزنى تارىم ئويمانلىقىنىڭ قەدىمكى يەرلىك ئاھالىسىغا نىسبەتەن سۈكۈت قىلىش پوزىتسىيىسىنى تۇتۇشقا مەجبۇر قىلدى. دەرۋەقە، شىمالىي قۇملۇقتىكى تۈرك ۋە ئۇيغۇر قەبىلىلىرى مىلادى6-ئەسىردىن باشلاپ تەدرىجىي ھالدا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ۋە تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى بوستانلىقلارغا سىلجىشقا ئەگىشىپ، تارىم ۋادىسىدىكى ھىندى-ياۋروپا ئىرقىدىكى قەدىمكى ئاھالىلەر خۇددى بەزى تارىخچىلار ئېيتقاندەك، يىراق ۋە چەت جايلارغا كۆچۈپ كەتتىمۇ ياكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تەرىپىدىن تامامەن قىرىپ تاشلاندىمۇ؟... بارغانسېرى تولۇقلىنىپ كېتىۋاتقان تارىخىي پاكىتلار بىزنى بۇ مەسىلىدە ئالدىراقسانلىق بىلەن ھۆكۈم چىقارماسلىققا ئۈندەيدۇ. چۈنكى ھازىرغىچە مەلۇم بولغان يازما مەنبەلەرنىڭ ھېچبىرىدە تارىم ۋادىسىدىكى يەرلىك ئاھالىلارنىڭ يىراقلارغا كۆچۈپ كەتكەنلىكى ياكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تەرىپىدىن قىرىپ تاشلانغانلىقىغا دائىر مەلۇماتلار ئۇچرىمىدى. بەلكى بۇنىڭ ئەكسىچە، تۈرك خانلىقى (مىلادى6-، 8-ئەسىرلەر) دەۋرىدىلا تۈركىي ۋە ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بۇ يەردىكى ئىرىم خەلقلىرى بىلەن بولغان باردى-كەلدىسى ۋە ئۆزئارا قوشۇلۇش مۇناسىۋىتى باشلانغانىدى. خۇددى تاجىك ئالىمى غاپۇروف ئېيتقاندەك: «6-ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەر قايسى بوستانلىقلىرىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى شەرقىي ئىران تىپىدىكى مىللەتلەردىن تەشكىل تاپقانىدى. لېكىن، مۇشۇ ۋاقىتتىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيادا تۈركىي مىللەتلەر بىلەن شەرقىي ئىران مىللەتلىرىنىڭ ئۈزلۈكسىز قوشۇلۇش جەريانى باشلاندى. كېيىنچە مۇشۇ ئاساستا ھازىرقى زاماندىكى ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرى شەكىللەندى» (62). ئۇنىڭ ئۈستىگە «6-ئەسىردىن تاكى ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن ھىندىستاننىڭ چوڭ تىپتىكى ئېپوسى ‹ماخابخاراتا›، دا توخرىيلارنى ‹تۆمۈرچىلەر ۋە تۆمۈر توشۇغۇچىلار› دەپ ئاتىغانىدى» (63). ھەممىگە مەلۇمكى، مىلادى 552-يىلى تۈركلەر تارىخ سەھنىسىگە چىقىشتىن ئاۋۋالقى بىر قانچە يۈز يىل جەريانىدا، رورەنلەر تەرىپىدىن مۇتەئەررىز قىلىنىپ ئالتاي تاغلىرىدا ئۇزاقىچە تۆمۈر تاۋلاش بىلەن شۇغۇللانغانىدى. شۇڭا تۆمۈر مەدەنىيىتى تۈرك قەبىلىلىرى بىلەن زىچ باغلانغان بولۇپ باشقا خەلقلەر تەرىپىدىن «تۆمۈرچىلەر» دەپ ئاتالغانىدى. شەرقىي تۈرك قەبىلىلىرى ئارىسىدا پەيدا بولغان «ئەرگىنەقۇن» داستانى تۈركلەرنىڭ تۆمۈرچىلىك ھاياتىنى تولۇق ئىپادە قىلغانىدى:

قارىساقكى، يېشىل بىر تاغ،
ھەرتەرەپتە بەك ئېگىز تاغ،
كەڭ ۋە لېكىن زىچ بىر توزاغ،
دېدۇق ياخشى توزاغىمىز.
بۇ يەردە تۆت يۈز يىل قالدۇق،
بۇغا ئايىنىپ بىز كۆپەيدۇق،
چىقالمىغاچ بىز ئىشلىدۇق،
ئاۋات بولدى قوناغىمىز.
ئالما، ئۆرۈك كۆپ يېدۇق،
تۆمۈر سەندەل بىز ياسىدۇق،
مەخپىي بىر يول تاپساق دېدۇق،
تاغ كېسەتتى پىچاغىمىز.
يوقتى بۆرە بۇماكاندا،
بىركۈن بولدى بۆرە پەيدا،
بۇغىغا ئېتىلدى شۇندا،
كۆردى چوپان ياردەمچىمىز.
تۆشۈك كۆرۈپ بۆرە كەتتى،
بىر تۆمۈرچى كۆرۈپ يەتتى،
ئوچاق يېقىپ تاش ئېرىتتى،
ئېچىلدى يول قورشاۋىمىز.
تۆمۈرچىگە بۆرە دېدى،
خان تونۇلدى، تاج كىيىلدى،
ئۆزى چۈشۈپ يول باشلىدى،
ئۇلۇغ قولدا بايراقىمىز.
بۆرتەچىنە بۆرە ئاتى،
ئەرگىنەقۇن يۇرتىنىڭ ئاتى،
تۆت يۈز يىل تۇردۇق زادى،
چىق ئەي يۈزمىڭ قەۋمىمىز! (64)

دېمەك قەدىمكى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ئالتاي تاغلىرىدا رودا ئېرىتىپ تۆمۈرچىلىك بىلەن شۇغۇللانغانلىقى نۇرغۇن تارىخىي مەنبەلەردىن باشقا خەلق ئاغزاكى ئىجادىيەتلىرىدىمۇ ساقلىنىپ كەلگەنىدى. بولۇپمۇ خەنزۇچە مەنبەلەردە خاتىرە قالدۇرۇلغانىدى. 17-ئەسىردە شەرققە قاراپ كېڭەيمىچىلىك قىلىشقا باشلىغان چارروسىيىنىڭ «ئەرگىنەقۇن» داستانىدا تەسۋىرلەنگەن تاغنى «تۆمۈرچىلەر تېغى» دەپ ئاتىغانلىقى بۇ نۇقتىنى يەنىمۇ ئىسپاتلايدۇ(65). ھىندى ئېپوسلىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيا جۈملىدىن تارىم ئويمانلىقىدىكى توخرىيلارنى «تۆمۈرچىلەر ياكى تۆمۈر توشۇغۇچىلار» دەپ ئاتىشىنىڭ قەدىمكى تۈركلەر بىلەن مۇئەييەن باغلىنىشى بارمۇ-يوق؟ گېرمانىيە تۈركولوگى گاباين خانىم بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ قايسى خىلدىكى يات مىللەتلەر بىلەن ئۇچراشقانلىقى ھەمدە كىملەرنىڭ مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلغانلىقى مەسىلىسى، ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت قاتلىمىغا ھۆكۈم قىلىشتا ئىنتايىن مۇھىم

www.menzil.biz

ئەھمىيەتكە ئىگە» (66) .

دەرۋەقە، تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى نۇرغۇنلىغان بوستانلىقلاردا، جۇملىدىن تارىم دەرياسى ھاۋزىسىدىكى ئېرىم رايونلىرىدا تۈركلىشىش ياكى ئۇيغۇرلىشىش جەريانى باشلىنىشتىن ئاۋۋال نىسبەتەن يۇقىرى مەدەنىيەتكە ئىگە ساك، تۇخرىي قاتارلىق ھىندى-ياۋروپا تىل سىستېمىسى ۋە ئىرقىغا مەنسۇپ خەلقلەرنىڭ ياشىغانلىقى ئارخېئولوگىيىلىك تېپىندىلار ۋە يازما ۋەسىقىلەر ئارقىلىق ئىسپاتلاندى. ئۇلار تارىم ۋادىسىنىڭ قەدىمكى يەرلىك ئاھالىسى سۈپىتىدە، چۆل-جەزىرىلەر ئارقىلىق بىر-بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان، بىر-بىرىنىڭ مەۋجۇدلۇقىنى شەرت قىلىدىغان ئۇدۇن، نىيە، كىرورەن، يەكەن، سۇلى (قەشقەر) ، كۇسەن، قۇچۇ، ئىۋىرغول (قۇمۇل) قاتارلىق بوستانلىقلارنى ۋە مۇشۇ بوستانلىقلارنى مەركەز قىلغان شەھەر دۆلەتلىرىنى بەرپا قىلغانىدى. جۇغراپىيىلىك جەھەتتىن ساكلار تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي گىرۋەكلىرىدىكى بوستانلىقلارغا، تۇخرىيلار شىمالىي گىرۋەكتىكى ھەر قايسى بوستانلىقلارغا كۆپرەك مەركەزلەشكەنىدى. خۇددى گابائىن خانىم ئېيتقاندەك: «ئەگەردە يول ئۆتكۈنچى ئېفتالىتلارنى تارىم ۋادىسىدا ناھايىتى روشەن ئىزلارنى قالدۇرالمىغان دېيىلسە، ئۇنداقتا ساكلارنى قىسمەن ھالدا مۇشۇ رايوننىڭ يەرلىك ئاھالىسى دېيىشكە بولاتتى» (67) . بولۇپمۇ بۇ رايونلارنىڭ 6-ئەسىردىن باشلاپ تۈرك خانلىقىنىڭ تېرىتورىيىسىگە كىرىشىگىچە، ياكى تېخىمۇ كېيىنكە سۈرگەندە شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنىڭ غەربكە كۆچۈشىگىچە بولغان جەرياندا، ساك، تۇخرىي قاتارلىق ئارىئان ئىرقىدىكى ئاھالىلەر ئاساسلىق يەرلىك مىللەت بولۇپ كەلگەنىدى. «بۇددىزم ۋە جاھاندارچىلىقتا دائىرسانسىزلىغان قولىيازما پارچىلىرى بۇ يەردە ئىلگىرى ھىندى-ئارىئان تىلىدا سۆزلىشىدىغان بىر مىللەتنىڭ ياشىغانلىقىنى ئىسپاتلىماقتا شۇنداقلا كىشىلەر بۇ مىللەتنى تۇخرىيلاردەپ ئاتىماقتا. ئۇلار تەخمىنەن مىلادىدىن 2000يىللار ئىلگىرى ھىندى-ئارىئان مىللەتلىرىنىڭ شەرقىي ياۋروپادىن ئاسىياغا كۆچۈشىدەك مىللەتلەر چوڭ دولقۇنىدا كېلىپ چىققان بولۇپ ، ئۇلارنىڭ بىر تارمىقى ئىران ۋە ھىندىستانغا، يەنە بىر تارمىقى جۇڭگونىڭ شىمالىي چېگرىلىرىغا يېتىپ بارغانىدى. مۇشۇ كېيىنكى تارماقنىڭ بىر قىسمى كېيىنچە تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرى ۋە پەرغانە ئويمانلىقىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ جەنۇبقا سۈرۈلدى. يەنە بىر قىسمى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى كۇچا ۋە قۇچۇ رايونلىرىغا ئولتۇراقلاشتى. كۇچادىن كۆپ مىقداردا قېزىۋېلىنغان تۇخرىي تىلىدىكى ۋەسىقىلەر قۇچۇ تەۋەسىدىنمۇ ئوخشاشلا بايقالدى. . . كىشىلەر بۇ رايوننىڭ نىسبەتەن بالدۇرقى دەۋرىنى تېپىك تۇخرىي ئۇسلۇبىدىكى مەدەنىيەت دەۋرى دەپ قارىماقتا. بۇ ئەھۋاللار بىر قىسىم تۇخرىيلار بۇ يەردە ئولتۇراقلاشقان ھەمدە مەدەنىيەت جەھەتتە مۇھىم رول ئوينىغان دېگەن پەرەزنى يەنىمۇ كۈچەيتىدۇ » (68) .

شۇڭلاشقا تارىم ۋادىسىنىڭ ساك، تۇخرىي قاتارلىق ھىندى ـ ئارىئان تىپىدىكى قەدىمكى يەرلىك ئاھالىلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ پسىخىك خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ پسىخىك جۇغلانمىسىنى شەكىللەندۈرگەن بىرىنچى چوڭ قاتلام دېيىش مۇمكىن. چۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبىنى شەكىللەندۈرۈشتە، غەربكە كۆچكەن تۈرك قەبىلىلىرى بىلەن شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى بىر ئاساسىي ئېقىم ھېسابلانسا، تارىم ۋادىسىدىكى ئاق ئىرققا مەنسۇپ يەرلىك ئاھالىلەر يەنە بىر ئاساسىي ئېقىم ھېسابلىناتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنوگېنىزى (كېلىپ چىقىشى) ھەققىدە ئېلىپ بېرىلغان كۆپلىگەن تەتقىقات نەتىجىلىرى مۇشۇ مەسىلىدە بىر تەرەپلىمىلىك خاھىشلاردىن خالىي بولالمىغانىدى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى جۇڭگو تارىخىي مەنبەلىرىدە كۆپرەك تىلغا ئېلىنغان شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى (يەنى خەنزۇچە مەنبەلەردە ھەرخىل ناملاردا يېزىلغان 回鹘, 回纥, 高车, 丁零 قاتارلىقلار) نىلا ئېتىراپ قىلىپ، تارىم ۋادىسىنىڭ ئەسلىدىكى يەرلىك ئاھالىسىغا سەل قارىسا، يەنەبەزىلىرى قەدىمكى ساك، تۇخرىي قاتارلىق ئارىئان تىپىدىكى مىللەتلەرنىڭ ھىندى-ياۋروپا تىللىرىدا سۆزلىشىدىغانلىقىنى ئىنكار قىلىپ، ئۇلارنى ھەتتا تۈرك قەبىلىسى قىلىۋېدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە نۇرغۇن قالايمىقانچىلىقلار كېلىپ چىقتى. بۇيەردە شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەپ ئۆتۈش زۆرۈركى، چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىنكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ھەرجەھەتتىن شەكىللىنىشىدە ، تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى يەرلىك ئاھالىلەر مۇھىم بىر ئېتنىك قاتلام بولۇپلا قالماستىن ، بەلكى ئانتروپولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلەردىكى كەسكىن ئۆزگىرىشتە ھەل قىلغۇچ رول ئوينىدى. بۇ يەردە قەدىمدىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن بارلىق مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى يوقىلىپ كەتمىدى، يىراق جايلارغا ئېلىپمۇ كېتىلمىدى، بەلكى يېڭى تەركىبلەر ئارقىلىق ئېتنىك تولۇقلىنىشقا ئېرىشكەن ئۇيغۇر مىللىتى تەرىپىدىن ۋارىسلىق قىلىندى ۋە ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى بىپايان رايونلارنىڭ ئۇيغۇرلىشىشى ياكى «ئۇيغۇر» ئېتنونىمىغا ئۇيۇشۇشى پەقەت مىلادى 9-ئەسىردە شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنىڭ كەڭ كۆلەمدە غەربكە كۆچۈشى بىلەن ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ، تۇيۇقسىزلا ئىشقا ئاشقىنى يوق، بەلكى ئۇنىڭدىن خېلى بالدۇرقى دەۋرلەردىن باشلاپلا ئاستا-ئاستا ۋە تەدرىجىي ئۇچرىشىش نەتىجىسىدە كېيىنكى چوڭ يۇغۇرۇلۇشقا شەرت-شارائىت ھازىرلىدى ۋە قان-قېرىنداشلىق رىشتىسىنى باغلىدى. شۇڭا بۈگۈنكى كۈندە تارىم ۋادىسىدىكى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئىزنالىرىنى پەقەت ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋۇجۇدىدىن ۋە مەدەنىيەت قاتلىمىدىنلا تېپىش مۇمكىن. قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتىنىڭ پارلاق ئەنئەنىسىگە ۋە ئالەمشۇمۇل مىراسلىرىغا ھەقدارلىق قىلىشتا ئۇيغۇرلار باشقا ھەرقانداق خەلقتىنمۇ بەكرەك ھوقۇقلۇق بولۇشى مۇمكىن.

خوش، ئۇنداقتا تارىم ۋادىسىدىكى ساك، تۇخرىي

www.menzil.biz

قاتارلىق ئاھالىلەر قانداق پىسخىك جۇغلانمىغا ئىگە ئىدى؟ ئۇلار ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ كېيىنكى پىسخىك تەرەققىياتى ۋە روھىي تۈزۈلمىسىدە قانداق روللارنى ئوينىدى؟

يازما ۋەسىقىلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك تېپىندىلارنىڭ تولۇق بولماسلىقى ھەمدە كەڭ كۆلەملىك تەتقىقاتلارنىڭ كەمچىللىكى، بىزنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى يەرلىك ئاھالىسى بولغان ساك-سكتاي ۋە تۇخرىي قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ پىسخىك تۈزۈلمىسى ھەققىدە كەسكىن ھۆكۈم چىقىرىشىمىزغا ئىمكانىيەت بەرمەيۋاتىدۇ. لېكىن شۇنداقتىمۇ ھازىرغىچە بايقالغان ماتېرىياللارغا تايىنىپ، دەسلەپكى مۇلاھىزىلىرىمىزنى ئېلىپ بېرىشقا ۋە ئىزدىنىشكە موھتاجمىز.

ساك-سكتاي ۋە تۇخرىي قاتارلىق قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئەڭ دەسلەپتە ئوتتۇرا ئاسىيا داللىرىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقى مەلۇم. ئوتتۇرا ئاسىيادا ئارىيان ئىرقىدىكى خەلقلەرنىڭ كەڭ كۆلەملىك كۆچۈش دولقۇنى پەسەيگەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ خېلى كۆپ بىر قىسمى ھەرقايسى بوستانلىقلاردا ئاستا-ئاستا ئولتۇراقلاشتى. تارىم ئويمانلىقىغا كىرگەن ۋە بۇيەردىكى بوستانلىقلاردا ئەڭ قەدىمكى ئولتۇراق تۇرمۇشنى بەرپا قىلغان ساك ۋە تۇخرىي قاتارلىق خەلقلەر دەل ئۇلارنىڭ بىر تارمىقى ئىدى. لېكىن تارىم ئويمانلىقىدا شەكىللىنىشكە باشلىغان قەدىمكى تېرىم مەدەنىيىتى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىدىكى ھەرقايسى بوستانلىقلاردا مەيدانغا كەلگەن ئېكىن مەدەنىيىتى بىلەن بولغان ئورتاقلىقىنى ناھايىتى زور دەرىجىدە ساقلاپ كەلدى. ياپونىيە ئالىملىرىدىن سۇگتىيەن شۇتەن بىلەن چاڭزې خېجۇن بىرلىكتە يازغان «تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى ئەللەر» ناملىق كىتابىتىمۇ تارىم دەرياسى ھاۋزىسىدىكى قەدىمكى ماددىي مەدەنىيەت بىلەن پامىرنىڭ غەربىدىكى مەدەنىيەتلەرنىڭ «ناھايىتى چوڭقۇر باغلىنىش» قا ئىگە ئىكەنلىكى شەرھىيلەنگەن (69) .

شۇنىسى ئېنىقكى، تارىم ئويمانلىقىدا مەيدانغا كەلگەن قەدىمكى تېرىم مەدەنىيىتى ئوتتۇرا ئاسىياغا خاس بولغان تىپىك بوستانلىق مەدەنىيىتى ئىدى. ئۇ، ئاسىيانىڭ تروپىك ۋە سۇپتروپىك بەلباغلىرىدىكى تۇتاش كەتكەن تۈزلەڭلىكلەردىكى تېرىم مەدەنىيەتلىرىدىن كەسكىن پەرقلىنەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تارىم ئويمانلىقىدىكى ھەرقايسى بوستانلىقلاردا كىچىك تىپتىكى شەھەر دۆلەتلىرى مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ سانى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە36غا، يەنە بەزى ماتېرىياللاردا 50نەچچىگىمۇ يەتكەنىدى. ئەمما غەربىي يۇرتتىكى بۇ ئۇششاق شەھەر دۆلەتلىرى قەدىمكى يۇناندا بارلىققا كەلگەن فېدېراتسىيە شەكلىدىكى شەھەر دۆلەتلىرىدىنمۇ مۇئەييەن دەرىجىدە پەرقلىنەتتى. شۇڭلاشقا قەدىمكى تارىم ۋادىسىدا 6-، 8-ئەسىرلەردىكى كەڭ كۆلەملىك تۈركلىشىش دولقۇنىغا قەدەر، ناھايىتى ئۇزاققا سوزۇلغان دۆملەتمە ھالەتتىكى بوستانلىق مەدەنىيىتى ھۆكۈم سۈرۈپ كەلدى. بۇ خىل بوستانلىق مەدەنىيىتى كىچىك دائىرىدە تەرەققىي قىلغان ، چوڭ دائىرىدە ئۆز چەمبىرىكىدىن ھالقىپ كېتەلمەيدىغان ، تەبىئەت بىلەن بولغان تىنىمسىز ئېلىشىش جەريانىدا ئۆز مەۋجۇدلۇقىنى ساقلايدىغان نىسبەتەن تىنچ ۋە جىمجىت خاراكتېرغا ئىگە ئىدى. شۇڭلاشقا بوستانلىقلارنى مەركەز قىلغان ھەر قايسى ئۇششاق شەھەر دۆلەتلىرىدىكى ساك ۋە تۇخرىي قاتارلىق قەدىمكى ئاھالىلەرنى بەزى نوپۇزلۇق ئالىملارنىڭ «بىرخىل تىنچ تۇرمۇشقا مايىل تېرىم ئاھالىلىرى» (70) دەپ ئاتىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس ئىدى. چۈنكى، بىرىنچىدىن ، ئۇلارئۇزاق مۇددەتلىك بىر قەدەر تىنچ تېرىم ھاياتى داۋامىدا بۇ خىل يۇۋاش-رايىشلىقنى شەكىللەندۈرگەنىدى. ئىككىنچىدىن، تۇخرىيلار بىلەن ساكلارنىڭ ھەرقايسى شەھەر دۆلەتلىرى ئېگىز تاغ ۋە پايانسىز قۇملۇقلار بىلەن قورشىلىپ تۇرغاچقا، ئۇلار ئۆز ئەتراپىدىكى ئىلغار قەۋملەرنىڭ سەۋىيىسىگە يەتكەن ياكى مۇئەييەن ئىجتىمائىي تەرەققىياتقا ئېرىشكەن ھامان يەنىمۇ ئالغا ئىلگىرىلەشكە ئامالسىز ئىدى (71) . شۇنىڭ بىلەن ئۇلاردا ئۇزاق مۇددەت بىر ئىزدا تۇرۇپ قالىدىغان، جۇغراپىيىلىك مۇھىتنىڭ چەكلىمىسىگە داۋاملىق ئۇچراپ تۇرىدىغان ، سىرتقا ئىنتىلىش بىلەن ئۆز دائىرىسىدىن چىقىپ كېتەلمەسلىكتەك زىددىيەت ئوتتۇرىسىدا تېڭىرقاپ ياشايدىغان ھالەت شەكىللەنگەنىدى.

چوڭ جەھەتتىن ئېيتقاندا ، «تارىم ئويمانلىقى ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت دەۋرىگە قەدەم قويۇپ، ئويمانلىقنىڭ شەرقىي چېتىدە تۇرپان-پىچاننى مەركەز قىلغان مەدەنىيەت توپى، ئويمانلىقنىڭ جەنۇبىي ياقىسىدا خوتەن - قەشقەرنى مەركەز قىلغان مەدەنىيەت توپى، ئويمانلىقنىڭ شىمالىي -ئوتتۇرا قىسمىدا كۇچانى مەركەز قىلغان مەدەنىيەت توپى ۋۇجۇدقا كەلگەن . بۇ جايلاردىكى شەھەرلەر خېلى تەرەققىي قىلغان» (72) . كىچىك جەھەتتىن ئېيتقاندا ، مۇشۇ مەدەنىيەت توپلىرى ئىچىدە نەچچە ئونلىغان تار دائىرىدىكى بوستانلىقلار مەۋجۇد بولۇپ، ئۇلار ئۆز ئالدىغا نىسبەتەن مۇستەقىل تۇرمۇش مۇھىتى ھاسىل قىلغان . بۇ يەردىكى ھەر بىر بوستانلىقنىڭ ئەتراپى كۆز يەتكۈسىز چۆل-جەزىرىلەر بىلەن قورشىلىپ تۇراتتى. ھەر بىر بوستانلىقنىڭ ئارىلىقىدا ئۇزاققا سوزۇلغان سۇسىز چۆللەر بار ئىدى. شۇڭلاشقا ھەر قايسى بوستانلىقلار غايەت زور قۇم دېڭىزى ئىچىدىكى تەنھا ئاراللارغا ئوخشايتتى. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، «ئۇلار بېكىك ۋە تەنھا مۇھىتتا ياشايتتى. لېكىن مۇشۇخىل بېكىك ۋە تەنھا مۇھىت بۇ يەردە ياشىغۇچى ئاھالىلەرنى بوستانلىقلاردىن تاشقىرى ھاياتلىق ماكانى ئىزدەشكە ، سىرتقى دۇنيا بىلەن ئالاقە قىلىشقا مەجبۇر قىلاتتى. شۇڭا، بوستانلىقلارنىڭ ھەجمى بۇ يەردىكى ئاھالىلەر نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشىنى ۋە كۈندىن كۈنگە ئېشىۋاتقان ماددىي ئېھتىياجىنى قاندۇرالمىغان ھامان، ئۇلاريېقىن ئەتراپتىكى قوشنا بوستانلىقلارغا كېڭىيىشنى شۇنداقلا سودا ئۇسۇلى ئارقىلىق بۇ يەردىكى چەكلىك تېرىم ئىگىلىكى (بەزى جايلاردىكى يېرىم تېرىم، يېرىم چارۋىچىلىق

www.menzil.biz

ئېگىلىكى)نى تولۇقلاشنى ئىستەيتتى. ھەر قايسى بوستانلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا سودا ھەممە مۇشۇ بوستانلىقلار ئارقىلىق تېخىمۇ يىراقتىكى چوڭ دۆلەتلەر ۋە رايونلار بىلەن ئېلىپ بېرىلغان تىجارەتلەر نەتىجىسىدە تەبىئىي ھالدا بوستانلىقلارنى تۇتاشتۇرىدىغان قاتناش لىنىيىسى بارلىققا كېلەتتى ھەممە بىر مەزگىللىك تارىخىي دەۋر ئىچىدە نىسبەتەن مۇقىم بولغان سودا يولى شەكىللىنەتتى» (73). شۇڭلاشقا بوستانلىقلار ئوتتۇرىسىدا سودا يوللىرىنى ئېچىش ۋە سىرتقى ھاسىلاتلار ئارقىلىق ئۆزىنى تولۇقلاپ تۇرۇش بۇ يەردىكى يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ تۇرمۇش خۇسۇسىيىتى ئىدى. شەرق-غەرب مەدەنىيەتلىرىنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرغان يىپەك يولىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئۇلىنىمۇ بوستانلىق مەدەنىيىتى ياراتقان مۇشۇ خەلقلەر بەرپا قىلغانىدى. خۇددى يوتەيشەن ئەپەندى ئېيتقاندەك: «ئىلگىرىكى تەتقىقاتلار، كۆپىنچە جاڭ چيەننىڭ غەربىي يۇرتقا بارغانلىقى ۋە ئۇنىڭ يىپەك يولى قۇرۇلۇشىدىكى رولىنى ھەددىدىن زىيادە تەكىتلەپ، بوستانلىق ئاھالىلىرىنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئورنىغا سەل قاراپ كەلدى ھەممە جاڭ چيەندىن ئىلگىرى، بوستانلىق ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئالاقىلىرىنىڭ يىپەك يولىنىڭ ئاساسىنى شەكىللەندۈرۈپ بولغانلىقىغا دىققەت قىلمىدى» (74).

مانا مۇشۇنداق جۇغراپىيىلىك مۇھىت ۋە ئۆزگىچە تۇرمۇش ئۇسۇلى بۇ يەردىكى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئۆزىگە خاس پىسخىك خاراكتېرىنى ھاسىل قىلدى. تارىم ئويمانلىقى گويا غايەت زور بالىياتقۇغا ئوخشاش جۇغراپىيىلىك بىر پۈتۈنلۈك ھېسابلانسىمۇ، لېكىن چۆل-جەزىرىلەر ئارقىلىق بىر-بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان ھەر قايسى بوستانلىقلار مۇئەييەن دەرىجىدە مۇستەقىل ئىجتىمائىي بىرلىكلەرنى شەكىللەندۈرگەنىدى. ئۇلار مۇئەييەن گەۋدە جەھەتتىن بىر-بىرىنىڭ مەۋجۇدلۇقىنى شەرت قىلىشسىمۇ، بىرى يەنە بىرىنى ئۆزىگە قارام قىلىۋالىدىغان تەسىرداڭرىگە ئىگە ئەمەس ئىدى. شۇڭلاشقا قەدىمكى غەربىي يۇرتتا 30دىن50كىچە ئۇششاق شەھەر دۆلەتلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە تەڭ مەۋجۇد بولۇپ تۇرۇشى شۇ سەۋەبتىن ئىدى. تارىم ئويمانلىقىدا ئەزەلدىن ھەر قايسى بوستانلىقلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ئورتاق سىياسىي گەۋدىگە ئۇيۇشتۇرغىدەك بىر تەسىر كۈچ شەكىللەنمىگەچكە، ئۇلار ئىزچىل ھالدا شىمالدىكى چەۋەنداز مىللەتلەرنىڭ جۈملىدىن ھونلارنىڭ ياكى تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا تۇرۇپ كەلگەنىدى. لېكىن شىمالدىكى ئاتلىق مىللەتلەر ئۇلارنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا بىۋاسىتە ئارىلاشمايتتى، بۇ يەردىكى ھەرقايسى بوستانلىقلارنى مەركەز قىلغان شەھەر دۆلەتلىرى ئۇلارغا ئولپان تاپشۇرۇش يولى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ نىسبىي مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالاتتى. تارىم ئويمانلىقىدىكى بۇنداق ئۇزاققا سوزۇلغان بۆلۈنمە ھالەت پەقەت 9-ئەسىردە شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنىڭ كەڭ كۆلەمدە غەربكە كۆچۈشى ۋە بۇ يەردە «ئۇيغۇر» ئېتنونىمىنى

ئومۇملاشتۇرۇشى بىلەن ئاخىرلاشتى. گېرمان تۈركولوگى گابائىن خانىم بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازدى: «تارىم ئويمانلىقى جۇغراپىيىلىك جەھەتتىن بىرلىككە كەلگەن بىر ئورتاق گەۋدە ئەمەس. شەھەر-بالىقلار، يېزا-قىشلاقلار ھەممە تېرىم رايونلىرى پەقەت بۇ يەردىكى دەريا-ئېقىنلار ۋە سۇسىستېمىلىرىغا تايىنىپ، كۆچمە قۇملۇقلارنىڭ دائىملىق تەھدىتى ئاستىدا مەۋجۇد بولۇپ تۇراتتى. ھەر قايسى بوستانلىقلار تاقىر داللار ۋە چوڭ قۇملۇقلار ئارقىلىق بىر-بىرىدىن ئايرىلىپ تۇراتتى. بۇنداق ھالەت بۇ يەردە ياشايدىغان خەلقلەرنىڭ روھىي دۇنياسىدا بىر خىل تەنھالىق كەيپىياتىنى شەكىللەندۈرگەن. شۇنداق بولغاچقا، بۇ يەردىن ئۆتكەن يىپەك يولى بويىدا پەقەت ئۇششاق شەھەر دۆلەتلىرىلا مەيدانغا كېلەلەيتتى. يەنە كېلىپ بۇ دۆلەتلەرنى تارىختا ئاللىقاچان ئۆلگەن تىللاردا سۆزلەشكەن، ئوخشاشمىغان مىللەتلەر قۇرغانىدى. يەنەبىر تەرەپتىن، بۇلار دۇنيا تارىخىدىكى مۇھىم دۆلەتلەرمۇ ئەمەس ئىدى. شۇڭلاشقا، پۈتكۈل تارىم ئويمانلىقىدا، قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ بىر ئورتاق سىياسىي نام مەيدانغا كېلەلمىدى» (75).

ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى ھەرقايسى بوستانلىقلاردا ياشىغان قەدىمكى يەرلىك ئاھالىلەردە ئالاھىدە بىرخىل «بوستانلىق پىسخىكىسى» شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇلار باشقا رايونلاردىكى خەلقلەرنىڭ پىسخىك ئالاھىدىلىكىگە ئوخشىمىغان ھالدا كۈچلۈك دىنىي قىزغىنلىق ۋە ئىلاھىي تۈس قويۇق شېئىرىي تۈيغۇنى بەكرەك ئىپادە قىلىشقا ئۇرۇناتتى. «ئاۋېستا» ۋە مانى تەلىماتلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران بوستانلىقلىرىدا مەيدانغا كەلگەنلىكى، ھىندىستاندا پەيدا بولغان بۇددىزىم ئەقىدىسىنىڭ تارىم ئويمانلىقىدا گۈللىنىشكە ئېرىشكەنلىكى، مىڭئۆي تاشكېمىر سەنئىتى ۋە مۇقام ھادىسىسىنىڭ ئىزچىل راۋاجلانغانلىقى بۇنۇقتىنى تېخىمۇ ئىسپاتلايدۇ. لېكىن بوستانلىق ۋادىلىرىدا شەكىللەنگەن تۇرمۇش ئۇسۇلى، يەنى ھاياتلىق ماكانىدىكى تار ۋە چەكلىك دائىرە، ئاسان ئۆزگەرمەيدىغان تۇرمۇش مۇھىتى ئۇلارنىڭ بوستانلىق مەدەنىيىتىگە خاس پىسخىك ئالاھىدىلىكىنى ناھايىتى زور دەرىجىدە بەلگىلەپ قويغانىدى. خۇددى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخ تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان گاۋىن ھامبىلىي ئەپەندى ئېيتقاندەك: «نىسبەتەن مۇكەممەل بولغان سۇغۇرۇش ئەسلىھەلىرى بۇ رايوننىڭ تېرىم ئىگىلىكى ئۈچۈن شەرت-شارائىت ھازىرلىغانىدى. چوڭ قۇملۇقلار ۋە تاقىر داللارنىڭ قورشاۋى ئىچىدە تۇرغان بۇ ئاھالىلەر رايونى گويا بىر كىچىككىنە دېھقانچىلىق ئارىلىغا ئوخشايتتى. گەرچە بۇ يېشىل ئارallar بىر-بىرىدىن داۋاملىق ئايرىلىپ تۇرسىمۇ، لېكىن تۇرمۇش بۇيۇملىرى ۋە كۈندىلىك لازىملىقلار جەھەتتە ئۆز-ئۆزىنى تەمىنلەيتتى. دەل مۇشۇنداق بوستانلىقلار ۋە دەريا ھاۋزىلىرىدا بىر قىسىم يېزا-بازارلار شەكىللەنگەنىدى. ئۇلار بۇ يەردىكى مۇھىم مەھسۇلاتلارنى پىششىقلاپ ئىشلەش ۋە سىرتقا

www.menzil.biz

تارقىتىش پونكىتلىرى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە چوڭ قۇرۇقلۇقنى كېسىپ ئۆتكەن سودا كارۋانلىرىنىڭ قاتناش لىنىيىسىدىمۇ كەم بولسا بولمايدىغان روللارنى ئوينىغان. مۇشۇ يېزا-بازارلارنىڭ تۇرۇۋاتقان ئورنى، بۇ يەردىكى ئاھالىلەرنىڭ قەلبىدە ھەممىگە ئايان بولغان بىرخىل «بوستانلىق ئىدىيىسى»نى شەكىللەندۈرگەنىدى. بۇخىل بوستانلىق ئىدىيىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى بىلىم ئېلىش ۋە ئەقلىي ئىستەك جەھەتتىكى تەلپۈنۈشلەرنىڭ كەمچىللىكىدە ئىپادىلىنەتتى. بۇنداق ئەھۋال پەقەت بۇ يەردىن ئۇياق-بۇياققا ئۆتۈپ تۇرغان سودا كارۋانلىرى ئېلىپ كەلگەن ئۇچۇرلار ئارقىلىقلا تولۇقلىناتتى» (76).

دېمەك، بوستانلىقلارنىڭ ئومۇمىي جۇغراپىيەلىك مۇھىتىكى ماكان چەكلىمىسى ۋە شۇ ئارقىلىق كېلىپ چىققان نىسبەتەن تىنچ ھايات بۇ يەردە ياشىغۇچى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ تىمتاسلىققا كۆنۈككەن، زىلزىلە ۋە داۋالغۇشلاردىن خالىي، ئۆز رېئاللىقىغا قارىغاندا يىراقتىكى غايىۋى نەرسىلەرگە كۆپرەك مەھلىيا بولىدىغان پىسخىك خاراكتېرىنى يېتىلدۈرگەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ يەردىكى ئاسان ئۆزگەرمەيدىغان زېرىكەرلىك ھايات ۋە سىرتقى دۇنيادىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان تەنھا كەيپىيات ئىلاھىي تۈسى قويۇق بولغان سىرلىق ئوي-پىكىرلەرنىڭ ئەۋج ئېلىشىغا سەۋەب بولاتتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇلاردا ئاسانلا دىنىي دوگماتىكا ۋە باقىي ئالەمنىڭ ئەبەدىيلىكىگە مەھلىيا بولىدىغان مېتافىزىكا شەكىللىنەتتى. بۇ جەھەتتىن ئۇلار ناھايىتى زور دەرىجىدە قەدىمكى ھىندىستان مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانىدى. گەرچە تارىم ئويمانلىقىدا گۈللىنىشكە ئېرىشكەن بۇددىزم سەنئىتى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئىران ئۇسلۇبى ۋە گېرېكلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان قەندىھار سەنئىتىنىڭ مەلۇم تەسىرلىرىنى ئۆزلەشتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئومۇمىي كەيپىياتى يەنىلا ھىندىچە ئاياللىق نازاكەتنى ئىپادە قىلغانىدى. شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنىڭ كەڭ كۆلەمدە غەربكە كۆچۈشىدىن ئاۋۋاللا تارىم ئويمانلىقىدا بۇددىزم ئەقىدىسىنىڭ مىڭ يىلغا يېقىن تەرەققىيات تارىخىنى بېشىدىن كەچۈرۈپ بولغانلىقى شۇنىڭ جۈملىسىدىن ئىدى. شۇڭلاشقا، تارىم ۋادىسىدىكى ئاق ئىرققا مەنسۇپ يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ بوستانلىق ھاياتى داۋامىدا يېتىلدۈرگەن تىنچ ۋە خىيالىي كەيپىياتى، دىنىي قىزغىنلىققا خۇشتار روھىي دۇنياسى ۋە ئاياللىق نازاكەتكە باي پىسخىك خاراكتېرىنىڭ شىمالىي قۇملۇقتا زور تالاپەتكە ئۇچرىغان، ئەرلىك خاراكتېرگە ئىگە بىر كۆچتۇڭگۇر خەلقنى ئۆزىگە جەلپ قىلماسلىقى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنىڭ غەربكە كۆچۈپ، تارىم ۋادىسىدىكى چوڭ قوشۇلۇش نەتىجىسىدە خاراكتېر جەھەتتىن غايەت زور ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىشىدا، بۇ يەردىكى قەدىمكى بوستانلىق ئاھالىلىرىنىڭ ئوينىغان رولى چوڭ بولغان. گەرچە بۇقېتىمقى چوڭ قوشۇلۇشتا ئۇيغۇر تىلى ۋە «ئۇيغۇر» ئېتنونىمى مۇتلەق ئۈستۈنلۈككە ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ يەردە ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بوستانلىق ھاياتى ۋە مەدەنىيەت پىسخىكىسى يەنىلا داۋام قىلدى ۋە ئاساسىي ئېقىم بولۇپ قالدى. ناۋادا شىمالدىن كەلگەن ئاتلىقلارنىڭ پىسخىك تەركىبلىرى مۇئەييەن رول ئوينىدى دېيىلسە، چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىن بۇ يەردىكى بوستانلىقلاردا پىسخىك جانلىنىش يۈز بەردى، خالاس.

شۇڭلاشقا بىز تارىم ئويمانلىقىنىڭ قەدىمكى يەرلىك ئاھالىسى بولغان ساك، توخرىي قاتارلىق ئاق ئەتلىك جىنسقا مەنسۇپ بوستانلىق خەلقلىرىنىڭ پىسخىك جۇغلانمىسىنى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ خاراكتېر قۇرۇلمىسىدىكى بىرىنچى چوڭ قاتلام دېيىشكە ھەقلىقمىز. چۈنكى سىرتتىن قوشۇلغان ھەرقانداق بىر ئېتنىك قاتلام پەقەت يەرلىك ئاساسىي تەركىب ئارقىلىقلا ئۆزىنى مۇستەھكەم ئىجتىمائىي گەۋدىگە ئىگە قىلالايتتى. ئەسلىدىكى يەرلىك ئاھالە بىلەن كېيىن قوشۇلغان ھەر قايسى ئېتنىك قاتلاملارنى بىر-بىرىگە قارشى قىلىپ قويۇش، ئايرىۋېتىش ھەتتا تامامەن مۇناسىۋەتتى يوق دەپ قاراش تارىخىي تەرەققىياتنىڭ قانۇنىيەتلىرىگىمۇ زىت ئىدى. بۇ خۇددى قەدىمكى ھىندى مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئارىئانلارنىڭ كۆچۈشىنى ئېتىراپ قىلىپ، ھىندىستاننىڭ قەدىمكى يەرلىك ئاھالىسى بولغان دراۋىدلارنىڭ چوڭ قوشۇلۇشتىكى رولىنى ئېتىراپ قىلمىغانلىق بىلەن ئوخشاش ئىدى. كەسكىن تارىخىي نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىش، تەرەققىي قىلىش ۋە گۈللىنىش ھاياتى جەريانىدا تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى يەرلىك ئاھالىلەر خۇددى شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىغا ئوخشاشلا ناھايىتى مۇھىم، ھەتتا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان. ئۇلارنىڭ ئىرقىي ۋە پىسخىك خۇسۇسىيەتلىرىمۇ كېيىنكى دەۋرلەردە ئوخشاشلا ئاساسىي ئېقىم بولۇپ قېلىۋەرگەن. بىز بۇنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بەدەن تۈزۈلمىسى، مەدەنىيەت تىپى، فولكلور بايلىقى ۋە پىسخىك-ئېستېتىك قاتلىمىدىن چوڭقۇر ھېس قىلالايمىز. شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى غەربكە كۆچۈپ، تارىم ۋادىسىدا مىللەتلەر چوڭ قوشۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ۋە ئۇيغۇر ئېتنونىمىنى ئومۇملاشتۇرغان دەۋردىن كېيىن، بۇ يەردە يەنىلا ئاۋۋالقى بوستانلىق مەدەنىيىتى ئەندىزىسى ۋە كەيپىياتى ئاساسىي ئېقىم بولۇپ داۋاملاشتى. تەيۋەنلىك ئۇيغۇرشۇناس لىيۇيىتاڭ ئەپەندىمۇ مۇنداق دەپ يازدى: «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ئۇلارنىڭ جەمئىيەت قۇرۇلمىسى ۋە مەدەنىيىتىگە ناھايىتى زور تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. بولۇپمۇ ئۇلار شىمالدىكى چۇس، قارام، جەسۇر ۋە زوراۋان ئات ئۈستى خاراكتېرىدىن قول ئۈزۈپ، تىنچ - خاتىرجەم ۋەرايىش تېرىم مىللىتى خاراكتېرىگە قاراپ يۈزلىنىشكە باشلىدى» (77).

ئەمدى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ پىسخىك خاراكتېرىنى شەكىللەندۈرۈشتە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان ئىككىنچى چوڭ ئېتنىك قاتلام سۈپىتىدە 6-ئەسىردىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىياغا سۈرۈلۈشكە باشلىغان تۈركىي قەۋملەر، بولۇپمۇ

www.menzil.biz

9-ئەسىردە كەڭ كۆلەمدە غەربكە كۆچكەن شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنى كۆرسىتىش مۇمكىن. ئىلگىرى ئىزچىل ھالدا ئاساسىي ئېقىم ياكى ئاساسلىق ئېتنىك قاتلام دەپ قارالغان شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنى نېمە ئۈچۈن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ پسىخىك جۇغلانمىسى ۋە خاراكتېر تەرەققىياتىدىكى ئىككىنچى چوڭ قاتلام دەيمىز؟ بۇنداق بولۇشىنى تۆۋەندىكى ئۈچ نۇقتىدىن چۈشەندۈرۈش مۇمكىن: بىرىنچىدىن، چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىن شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدىن قول ئۈزۈپ، تارىم ئويمانلىقىدىكى ئولتۇراق تۇرمۇش ۋە بوستانلىق ھاياتىغا سىڭىپ كەتتى؛ ئىككىنچىدىن، چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىن بۇ يەردىكى ئاھالىلەر ئۇيغۇر گەۋدىسىگە ئۇيۇشقان بولسىمۇ، لېكىن ئىرقىي تۈزۈلمە ۋە پسىخىك ئەندىزە جەھەتتە تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەسلىدىكى ھىندى-ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ يەرلىك ئاھالىلىرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى خېلى زور دەرىجىدە ساقلاپ قالدى؛ ئۈچىنچىدىن، شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىن ئەسلىدىكى شامانىزم قاتارلىق تەبىئەت دىنلىرى ئېتىقادىدىن ۋاز كېچىپ، تارىم ۋادىسىدا گۈللىنىشكە ئېرىشكەن سىستېمىلىق دىنلارنى قوبۇل قىلدى شۇنداقلا تارىم ئويمانلىقىنىڭ قەدىمدىن داۋاملىشىپ كەلگەن بوستانلىق ئەنئەنىسى قوينىغا يۇغۇرۇلۇپ كەتتى.

مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىن كۆچ سېلىشتۇرمىسىدا، شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى سىياسىي كۈچ، مىللىي تىل ۋە ئېتنىك نام جەھەتتە ئۈستۈنلۈككە ئېرىشكەن بولسا، تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى يەرلىك ئاھالىلەر بوستانلىقلارغا خاس تېرىم ئىگىلىكى، تۇرمۇش ئۇسۇلى، مەدەنىيەت ئەندىزىسى ۋە پسىخىك خاراكتېر جەھەتتىن ئۆز ئۈستۈنلۈكىنى نامايان قىلدى. شۇڭلاشقا يۇقىرىقى ئىككى چوڭ ئېتنىك قاتلامنىڭ ئۇيغۇر پسىخىك جۇغلانمىسىنى شەكىللەندۈرۈشتىكى رولىغا تەڭ ئېتىبار بېرىش كېرەك. ئىككىنچى چوڭ ئېتنىك قاتلام ھېسابلانغان شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى قانداق خاراكتېر ئالاھىدىلىككە ئىگە؟ ئومۇمەن شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى تارىختا ئات ئۈستىدىكى چەۋەنداز مىللەتلەر دەپ ئاتالغان شىمالىي ھون، تۈرك، كىدان، موڭغۇل قاتارلىق كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرگە ئورتاق بولغان پسىخىك ئالاھىدىلىكلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆزىدە گەۋدىلەندۈرگەن. ئۇلار تېرىم مىللەتلىرىگە زادىلا ئوخشىمايدىغان كۈچلۈكلەر پسىخىكىسىنى ئۆز خاراكتېرىنىڭ ئاساسى قىلغانىدى. ئۇلارنىڭ گۈزەللىك قاراشلىرى ۋە ئېستېتىك ئىنتىلىشلىرىنىڭ ئەڭ يۇقىرى مىزانى يۈكسەكلىك ۋە قەھرىمانلىق تۇيغۇسىدا ئىپادە قىلىناتتى. «ئوتتۇرا ۋە شىمالىي ئاسىيا داللىرىنىڭ كۆپ قىرلىق، ئۆزگىرىشچان ھاۋا كىلىماتى، ھول-يېغىنسىز قۇرغاق ئىقلىمى، تىنىمسىز كۆچمەن ھايات ۋە توختاۋسىز ئۇرۇش-تالاشلار ئۇلاردا مۇتىدىل بەلباغلاردىكى تىنچ تېرىم ھاياتى كەچۈرىۋاتقان خەلقلەر بىلەن زادىلا ئوخشىمايدىغان مەدەنىيەت پسىخىكىسىنى شەكىللەندۈرگەنىدى... ئۇلارنىڭ پۈتكۈل ئۇرۇغ-قەۋمىگە قويىدىغان تراگېدىيە ئېستېتىكىسىمۇ قەھرىماندەك تۇغۇلۇپ، قەھرىماندەك ئۆلۈش ئىدى. ئۇلار ئۈچۈن ھۆل ۋە سۇيۇقلاندۇرۇلغان ھالەتتىكى غۇۋا، تىنىمسىز، پىنھان ئازاب شەك-شۈبھىسىزكى يات پسىخىك ھالەت ئىدى. ئۇلار دەھشەتلىك ئازاب ئوتىدا كۆيۈپ كۈل بولۇشقا رازى ئىدىكى، باش-ئايىغى چىقمايدىغان، مىسكىن، يىپىشاڭغۇ ئازابىنى زىنھار خالىمايتتى» (78). شۇڭلاشقا ئۇلاردا ھەربىي جەڭگىۋارلىق ۋە جەسۇرلۇق ئىزچىل ھالدا مەۋجۇدلۇقنىڭ كاپالىتى بولۇپ كەلگەنىدى. خۇددى ليۇيىتاڭ ئەپەندى ئېيتقاندەك: «ئۇيغۇرلار (شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى) خاراكتېر جەھەتتىن ئات ئۈستىدىكى قەھرىمان مىللەتلەرنىڭ جاسارىتىگە ئىگە ئىدى. ئومۇمەن چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مىللەتلەر خاراكتېر جەھەتتىن قورقۇمسىز ۋە رەھىمسىز كېلەتتى» (79). لېكىن ئۇلارنىڭ ئۆز مەۋجۇدلۇقىنى ئۆز خاراكتېرىنىڭ كۈچتۈڭگۈرلۈكى بىلەن تۇتۇپ تۇرالىشى ئاسان ئەمەس ئىدى. قىيىن ۋە جاپالىق شارائىتقا نىسبەتەن تېز ماسلىشىشچانلىقى، ئاسان يۆتكىلەلەيدىغانلىقى ۋە ئۇرۇشلاردىكى چاققان-سەزگۈرلىكى بىلەن دائىم تېرىم مىللەتلىرىنىڭ ئۈستىدىن غەلىبە قىلاتتى. «يايلاق تۇرمۇشى ئۇلاردىن بوستانلىقلاردىكى تېرىم ئاھالىلىرىگە قارىغاندا جىسمانىي كۈچتۈڭگۈرلۈكنى تەلەپ قىلاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئۇلاردىن تېخىمۇ كۈچلۈكرەك مۇستەقىللىق ئېڭى بولۇشنى تەلەپ قىلاتتى. چۈنكى بۇنداق ئالاھىدىلىك ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ ناھايىتى خەتەرلىك ھەمدە ھەل قىلغۇچ پەيتلەردە سەزگۈرلۈك بىلەن قارار چىقىرىشىغا ۋە تەشەببۇسكارلىق بىلەن ھەرىكەت قوللىنىشىغا پايدىلىق ئىدى. بۇ، تىنىمسىز ھالدىكى دېھقانچىلىق ئەمگىكى بىلەن چۈشىلىپ تۇرىدىغان تېرىم ئاھالىلىرىگە نىسبەتەن تەسەۋۋۇر قىلىش تەس ئىش ئىدى» (80). ئەمما ئۇلار ھەر ۋاقىت تېرىم مىللەتلىرىنىڭ جەزبىدار مەدەنىيىتى تەرىپىدىن غىدىقلىنىپ تۇراتتى. ئۇلار ئەنئەنىۋى قارىشى كۈچلۈك، خاراكتېرى جاھىل بولغان تېرىم مىللەتلىرى بىلەن ئېلىپ بارغان ئۇزاق مۇددەتلىك كۈچ سېلىشتۇرمىسى جەريانىدا، ئۆز تەڭپۇڭلۇقىنى دەخسىيەلىمىگەن ھامان، تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ «ھەنىۋا پەرقلەرنى ئېزىپ ئۇن قىلىۋېتىدىغان چوڭ تۈگمىنى»گە چۈشۈپ غايىب بولاتتى. «چۈنكى مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇشىدىكى پسىخىك ھالەت ھامان ھېسسىيات جەھەتتىن قارشى جىنسلىق خاراكتېرنى تەلەپ قىلاتتى. مۇتەئەسسىپ، ئەنئەنىۋى، جاھىل ئېكىن مەدەنىيىتى مۇھىتىدا پىشىپ يېتىلگەن تېرىم مىللەتلىرىنىڭ ئالدىدا يايلاق خەلقلىرى گوياكى بىر تەنتەك بالا بولۇپ، ئۇنىڭ قىزىققان، ھېسسىياتقا باي ۋە قارام پسىخىك خاراكتېرى ھەرگىزمۇ ئۆزىنى قوغداشقا دال بولالمايتتى» (81).

شۇڭلاشقا، مىلادى 9-ئەسىردە ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراپ غەربكە كۆچكەن شىمالىي قۇملۇق

www.menzil.biz

ئۇيغۇرلىرى ناھايىتى تېزلىكتە ئۆزلىرىنىڭ شىمالىي دالىلاردىكى مەدەنىيەت ئەندىزىسىدىن قول ئۈزۈپ تارىم ئويمانلىقىدىكى ئەنئەنىۋى بوستانلىق مەدەنىيىتىگە سىڭىپ كەتتى ۋە يېڭى تارىخىي دەۋردىكى ئولتۇراق تۇرمۇش بىلەن خاراكتېرلەنگەن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم رول ئوينىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۇرقۇن دەريا ۋادىسىدىن ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئېلىپ كەلگەن كۆچمەن يايلاق قەۋملىرىگە خاس جەسۇر، ھەرىكەتچان، قارام ۋە سەۋر-تاقىتى سۇس خاراكتېرى چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىنكى ئۇيغۇر پىسخىك جۇغلانمىسىنىڭ ئىككىنچى چوڭ قاتلىمىنى شەكىللەندۈردى.

خوش، ئۇنداقتا، ئۇيغۇر گەۋدىسىنىڭ ئېتنىك تەركىبى تولۇقلىنىش جەريانىدا، ئۇلارنىڭ پىسخىك جۇغلانمىسىنى ھاسىل قىلغان ئۈچىنچى چوڭ ئېتنىك قاتلام قايسى؟ ئۇ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ روھىيەت تۈزۈلمىسىگە نېمىلەرنى ئېلىپ كەلدى؟

بىز يۇقىرىدا بايان قىلغان ئىككى چوڭ ئاساسىي قاتلام - تارىم ۋادىسىدىكى ئاق ئىرققا مەنسۇپ قەدىمكى يەرلىك خەلقلەر بىلەن شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىدىن باشقا، يىپەك يولىدىكى ئەڭ جانلىق سودا مىللىتى - سوغدىلارنى ئۈچىنچى چوڭ قاتلام سۈپىتىدە مۇلاھىزە قىلىشىمىز مۇمكىن. چۈنكى ئۇيغۇر ئېتنوگېنېزى تەركىبىدە سوغدىلار ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتقان بولۇپ، تارىم ۋادىسىدىكى چوڭ قوشۇلۇشتىن ئاۋۋاللا سوغدىلارنىڭ ئۇيغۇر ئەجدادلىرى بىلەن بولغان قويۇق مۇناسىۋىتى باشلانغانىدى.

سوغدىلارنىڭ ئانا ۋەتىنى ئەسلىدە سىر ۋە ئامۇ دەريالىرى بىلەن زەرەپشان دەريالىرى ۋادىسىدىكى مۇنبەت سوغدىيانا بوستانلىقلىرى بولۇپ، ئۇلار سودا جەھەتتىكى ماھىرلىقى بىلەن يىپەك يولى بويلاپ ھەر قايسى جايلارغا تارقالغانىدى. سوغدىلارنىڭ دۇنياۋى خاراكتېرلىك سودا-سېتىقلارنى ئېلىپ بېرىشى جەريانىدا، غەربتە كاسپىي دېڭىزى بويلىرىدىن شەرقتە تاكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ چاڭئەن، لوياڭ قاتارلىق چوڭ شەھەرلىرىگە قەدەر ئۆزلىرىنىڭ ئىزلىرىنى قالدۇرغانلىقى مەلۇم. تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، سوغدىلارنىڭ تىلى شەرقىي ئىران تىللىرى گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ بولۇپ، ئىرقى جەھەتتىن ھىندى-ئارىئان تىپىغا كىرەتتى.

سوغدىلار گەرچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە قوشۇلغان نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ بىرى بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئۇيغۇر پىسخىك جۇغلانمىسى ۋە ئىرسىي خۇسۇسىيەتلىرىنى شەكىللەندۈرۈشتە ناھايىتى زور تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. گابائىن خانىممۇ بۇ نۇقتىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ مۇنداق دېدى: «ئوتتۇرا ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان بىر مىللەت مەدەنىيەت جەھەتتە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي مىللەتلىرى ھاياتىدا ئاجايىپ مۇھىم روللارنى ئوينىدى. بۇ خەلق دەل سوغدىلاردۇر» (82). سوغدىلار ھەققىدىكى نۇرغۇن ماتېرىياللار شۇنى كۆرسەتتىكى، ئۇلارنىڭ تۈركىي قەۋملەر بىلەن بولغان قويۇق ئالاقىلىرى كۆك تۈرك ۋە ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىلا باشلانغانىدى. ئۇلار يىپەك يولى بويلاپ چوڭ سودىلار بىلەن شۇغۇللىناتتى ۋە ھەر قايسى ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى سودا-تىجارەتلەرنى كېلىشتۈرۈپ، ئارىدىن پايدا ئالاتتى. «سوغدىيانا سودىگەرلىرى گويا تۇغما تالانتلىق سودىگەرلەردەك تىجارەتتىكى چاققانلىقى، ئىشچانلىقى ۋە سودىسىنىڭ كەڭ دائىرىلىكى بىلەن كىشىنى ھەيران قالدۇراتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، سوغدىيانانىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىمۇ بۇنداق تەرەققىيات ۋەزىيىتىنى ئىلگىرى سۈرگەنىدى» (83). «تاڭ تارىخىنىڭ مۇھىم بايانلىرى» ۋە «كونا تاڭنامە» قاتارلىق مەنبەلەردىمۇ سوغدىلار ھەققىدە مۇنداق قىزىقارلىق بايانلار بېرىلگەن: «سوغدىلار ئوغۇل پەرزەنت كۆرسە، ئاغزىغا ناۋات سېلىپ ئېغىزلاندۇرىدۇ ھەمدە ئالقىنىغا يېلىم سۈركەپ قويىدۇ. بۇ، چوڭ بولغاندا ئاغزى تاتلىق، گەپكە ئۇستا، پۇلنى گويا يېلىمدا چاپلاپ قويغاندەك چىڭ تۇتىدىغان بولىدۇ دېگەننى بىلدۈرىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك سوغدى يېزىقىنى بىلىدۇ. سودىگەرچىلىككە بەك ئۇستا كېلىدۇ. بىر يارماق ئۈچۈنمۇ زېرىكمەي سودىلىشىدۇ. ئەرلىرى 20يېشىدىن تارتىپلا چەت ئەللەرگە چىقىدۇ. جۇڭگوغىمۇ كېلىدۇ. پايدا چىقىدىغانلا يەر بولسا بارماي قويمايدۇ». ئۇنىڭدىن باشقا راھىب شۈەنزاڭنىڭ خاتىرىسىدىمۇ سوغدىلار ھەققىدە مۇنداق خاتىرىلەر ئۇچرايدۇ: «سوغدىلارنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرى غەلىتە، دائىم ھىيلە-مىكىر ئىشلىتىدۇ. ئىلاجىنىڭ بارىچە ئۆزىگە مال-مۈلۈك يىغىدۇ. ئاتا-بالا ئۆز ئارا پايدا توقۇنۇشى قىلىدۇ. مال-مۈلۈكنىڭ جىق بولۇشىنى ياخشى كۆرىدۇ. باي بىلەن كەمبەغەلنىڭ ئانچە پەرقى يوق. مال-دۇنياسى كۆپ بولسىمۇ، يېمەك-ئىچمىكى ئاددىي».

دېمەك، كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، سوغدىلار ئوتتۇرا ئاسىيانى بازا قىلىپ تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تىپىك سودا مىللىتى ئىدى. ئۆز دەۋرىدىكى نۇرغۇن مىللەتلەر سودا جەھەتتە ئۇلارغا يېتەلمەيتتى. ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقىمۇ نۇرغۇن سودىلىرىنى سوغدىلارنىڭ ۋاسىتىسى ئارقىلىق ئېلىپ بارغانىدى. ياپونىيىلىك يۈي تيەنخېڭ ئەپەندى بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «سوغدىلار سودىدا پايدا قوغلىشىپ ناھايىتى يىراق جايلارغا باراتتى. پېرسىيە ۋە شەرقىي ياۋروپا تۇرماق، 3-ئەسىردە ھەتتا جەنۇبىي ھىندىستانغا ۋە ھىندىچىنى يېرىم ئارىلىغىچە بارغانىدى. جۇڭگونىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ئۇلارنىڭ ئىزلىرى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىچكى-تاشقى موڭغۇلىيىلەرمۇ ئۇلارنىڭ دائىم بېرىپ تۇرىدىغان جايلىرى بولۇپ قالغانىدى. ئۇلار مەيلى روناق تاپقان ئەللەر بولسۇن ياكى روناق تاپمىغان ئەللەر بولسۇن، پايدا بولسىلا بارماي قالمايتتى. جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى چەبدەس كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر ئۇلارنىڭ ئەڭ قىزىقىدىغان خېرىدارلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ جۇڭگونىڭ ئىچكى جايلىرىدىن تالان-تاراج قىلىپ تاپقان بايلىقلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنى مۇشۇ سودىگەرلەر ھىيلىگەرلىك ۋاسىتىلىرى بىلەن قولغا

www.menzil.biz

چۇشۇرەتتى. سۇي-تاڭ دەۋرىدىكى ئىشلارنى تەكشۈرۈپ كۆرگەندە، خېلى بۇرۇنقى دەۋرلەردىن باشلاپ مۇشۇ ھېيلىگەر سوغدىلارنىڭ ھەممىشە شىمالدىكى مىللەتلەرنىڭ جەنۇبقا قىلغان توختاۋسىز ھۇجۇملىرىنى پەردە ئارقىسىدا تۇرۇپ كۈشكۈرتكەن ۋە تىزگىنلىگەنلىكى شۈبھىسىز، بۇنىڭدىن گۇمانلىنىشقا بولمايدۇ» (84).

سوغدىلار ھەققىدىكى ئۇچۇرلار كۆك تۈرك ۋە ئۇرقۇن خانلىقى دەۋرىدە تىكلەنگەن مەڭگۈ تاش ئابىدىلىرىدە تىلغا ئېلىنغانىدى. بولۇپمۇ «تونيۇقۇق»، «مويۇنچۇر»، «بىلگە قاغان» مەڭگۈ تاشلىرىدا ئۇچرايدىغان «سوغداق» ئاتالمىلىرى دەل سوغدىلارنى كۆرسىتەتتى. ئۇلارنىڭ سودا پائالىيەتلىرى تارىم ئويمانلىقىدىكى ھەرقايسى بوستانلىقلاردا ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىلا باشلانغانىدى. «ئەنگلىيە ئېكسپېدىتسىيىچىسى ستېيىن لوپنۇر كۆلى ئەتراپىدىن قېزىپ چىققان سوغدى يېزىقىدىكى سودا پۈتۈكلىرى، ئۇلارنىڭ بۇرايوندىكى سودا پائالىيەتلىرىگە دائىر ئەڭ قەدىمكى يازما يادىكارلىقلار ئىدى» (85). سوغدىلار يىپەك يولى بويلاپ توختىماستىن سودا-تىجارەت قىلىش جەريانىدا ھەرقايسى خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭ ئۆز ئارا ئالمىشىشىغا زور تۆھپە قوشتى. ئۆزمەنىسىدىن ئېيتقاندا، «ئۇلارنىڭ سودا تەرەققىيات تارىخى ئەمەلىيەتتە مەدەنىيەت تارقىتىش تارىخى بولدى» (86). بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر ۋە تۈركىي قەۋملەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى يەۋقۇلئاددە قويۇق بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىمۇ سوغدى يېزىقى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەنىدى. سوغدىلار ھەتتا شىمالىي قۇملۇقتىكى ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىگىچە يېتىپ بېرىپ مانى دىنىنى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقاتقانىدى. تۈركىي قەۋملەر بىلەن سوغدىلار ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق قويۇق مۇناسىۋەتنىڭ يۈز بېرىشى ئەجەبلىنەرلىك ۋەقە ئەمەس ئىدى. «چۈنكى تۈركىي قەبىلىلەر قەدىمدىن تارتىپ سوغدى زېمىنىغا يېقىن جايلارغا ئورۇنلاشقان بولۇپ، ئۇلار سىر دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدىن تاكى ئالتاي تاغلىرىغىچە بولغان تېررىتورىيىدە ياشاپ كەلگەنىدى.

.. بۇ يەرلەردە سوغدى سودىگەرلىرى تۈركىي قەبىلىلەر مۇھىتىغا يۈكسەك دەرىجىدە راۋاجلانغان دېھقانچىلىق مەدەنىيىتى ۋە ھۈنەرۋەنچىلىكنى ئېلىپ كەلدى. ئەمما سوغدىلار تۈركىي خەلقلەرگە بىر تەرەپتىن ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت تەسىرلىرىنى ئۆتكۈزسىمۇ، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇلار كەڭ تۈركىي خەلقلەر مۇھىتىغا كىرىپ، ئاستا-ئاستا ئۆزلىرىنىڭ ئېتنىك خۇسۇسىيەتلىرىنى يوقىتىشقا باشلىدى. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى قان-قېرىنداشلىق مۇناسىۋەتلەر ئادەت تۈسىگە كىردى. سوغدىلار ئاستا-ئاستا ئۆز تىللىرىنىمۇ ئۇنتۇپ، تۈركىي تىلى ئۇلارنىڭ ئانا تىلىغا ئايلاندى» (87). پروفېسسور ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن «سوغدىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئېتنىك ۋارىسلىرى توغرىسىدا» ناملىق ماقالىسىدا، «قارىشىمچە، سوغدىلار ئەجداد يېقىنلىقى جەھەتتىن تارىم-تەكلىماكان قەدىمكى ئىنسان تۈركۈملىرى بىلەن بولغان ئانتروپولوگىيىلىك مۇناسىۋىتىن تاشقىرى»، يەنە كۆپلىگەن تارىخىي دەۋرلەردىكى كۆپلىگەن مىللەتلەر بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولۇپ، ئەڭ ئاخىرى «غەربىي تۈرك ۋە ئۇيغۇر خانلىقى ھامىيلىقىدىكى دەۋرنى باشتىن كەچۈرۈپ، قاراخانىيلار زامانىسىدا ياغما ئۇيغۇرلىرى، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ۋە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ مىللىي تەركىبىگە سىڭىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى يەنە غەربىي قاراخانىيلار، چاغاتاي ۋە تېمۇرىيلەر ئارقىلىق ھازىرقى ئۆزبېك مىللىتىنىڭ ئېتنىك تۈزۈلمىسىگە ئايلاندى» (88) دەيدۇ. ئۇ يەنە شۇ ماقالىسىدە «سوغدىيانادىيارىدىكى ئاساسلىق تۇران-ساك ئاھالىسى - سوغدىلار ئۇرغۇن خەلقلەر ئىچىدە ئاساسەن ھازىرقى ئۇيغۇر-ئۆزبېك خەلقلىرى قان تومۇرى ۋە فولكلورىدا ياشىماقتا. ئۇيغۇر-ئۆزبېك نەسلىداش ئىككى خەلق بولۇش سۈپىتى بىلەن تارىختىكى قەدىمكى مەدەنىيەتلىك، تۆھپىكار سوغدى خەلق تۈركۈملىرىنىڭمۇ بىۋاستە ۋارىسلىرىدۇر» (89) دەپ يازدى.

يۇقىرىقىلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، سوغدىلار گەرچە يىپەك يولىدىكى مەدەنىيەتلىك، ھەرىكەتچان ۋە سودىغا ماھىر خەلق بولسىمۇ، لېكىن ئۇزاق مۇددەتلىك كارۋانچىلىق ھاياتى داۋامىدا تەدرىجىي ھالدا ئۆز ۋۇجۇدىدىكى ئىرسىي جۇغلانمىلىرى بىلەن ئېلىپ، تۈركىي خەلقلەر قوينىغا سىڭىپ كەتتى. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئېتنىك جەھەتتىكى تەسىرلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا جۇملىدىن تارىم ئويمانلىقىدا ياشىغۇچى تېرىم خەلقلىرىدە بىۋاستە ئىپادىلەندى. چۈنكى، سوغدىلارنىڭ ئەسلى كېلىپ چىقىشى تېرىم ئىگىلىكىگە مەنسۇپ بولغاچقا، ئۇلار يايلاق خەلقلىرىگە قارىغاندا بوستانلىقلاردىكى تېرىم خەلقلىرىگە كۆپرەك مايىل ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، تۈركىي قەۋملەر ئىچىدە ئەڭ بالدۇر ئولتۇراق ھاياتقا كۆچكەن ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك خەلقلىرى ئېتنىك ۋە پسىخىك جەھەتتىن سوغدى مەدەنىيىتىگە ناھايىتى زور دەرىجىدە ۋارىسلىق قىلدى. ليۇيىتالىڭ ئەپەندىنىڭ «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق ئەسىرىدە «پارسلار سوغدىلارنى ئۇيغۇر تۈركلىرى دەپ ئاتايدۇ» (90) دېيىشىمۇ ئاساسسىز ئەمەس ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ئۇزاقتىن بۇيان چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى ئاساس قىلىپ كەلگەن قازاق، قىرغىز، قاراقالپاق قاتارلىق خەلقلەرنىڭ ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېكلەرنى «سارت» دەپ ئاتايدىغانلىقى، ئېھتىمال ئۇلارنىڭ سودا-سېتىققا ماھىرلىقىدىن بولسا كېرەك. چۈنكى بارتولد قاتارلىق مەشھۇر تۈركولوگلارنىڭ مەلۇماتىدىن قارىغاندا، «سارت» سۆزى دەسلەپ «سودىگەر»، «ھۈنەرۋەن شەھەر ئاھالىسى»، «مەدەنىيەتلىك كىشىلەر» قاتارلىق مەنىلەردە ئىشلىتىلگەن، كېيىنچە تەدرىجىي ھالدا، باشقا خەلقلەرنىڭ نەزەرىدە شەھەر ۋە بوستانلىقلاردا ياشايدىغان قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا-سېتىققا ماھىر ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك خەلقلىرىنى كۆرسىتىدىغان بولۇپ قالغان.

شۇڭلاشقا ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئېتنىك پۈتۈنلىكىنى شەكىللەندۈرگەن بىر قانچە مۇھىم

www.menzil.biz

ئېتنىك قاتلاملار ئىچىدە شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئات ئۈستى مەدەنىيىتىگە خاس كۆچتۈڭگۈر ۋە جەسۇرلۇقى، تارىم ئويمانلىقىدىكى ئاق ئىرققا مەنسۇپ قەدىمكى بوستانلىق ئاھالىلىرى تېرىم خەلقلىرىگە خاس سەۋرچانلىقى ۋە خۇشخۇيى - تەمكىنلىكى بىلەن خاراكتېرلەنسە، ئۈچىنچى چوڭ قاتلام بولغان سوغدىلار ئۆزلىرىنىڭ ئېچىۋېتىش روھى، سودا ئېڭى، جانلىق ھەم ھەرىكەتچانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنەتتى. ئەمەلىيەتتىمۇ يىپەك يولىدىكى سىرلىق خەلق سوغدىلارنىڭ نۇرغۇنلىغان پىسخىك ئۆزگىچىلىكلىرى ۋە ئىرسىيەت خاراكتېرلىق خۇسۇسىيەتلىرى كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگەندە ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ۋارىسلىق قىلىندى ۋە داۋاملاشتۇرۇلدى. گابائىن خانىمنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا ، سوغدىلار «ھۈنەر-سەنئەتكە ماھىر، ھەرىكەتچان خەلق» بولۇپ، «ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ناھايىتى مۇھىم مەدەنىيەت تارقاتقۇچىلار» سۈپىتىدە رول ئوينىغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇددىزم يادىكارلىقلىرىنىڭ كۆپىنچە ئاتالغۇلىرى سانسكرىتچىدىن ئەمەس، بەلكى سوغدى تىلىدىن قوبۇل قىلىنغانىدى» (91) . ئۇندىن باشقا، ئۇيغۇر تىلىدىكى «نۇرغۇنلىغان تاۋارلارنىڭ ناملىرى ھېچ بولمىغاندىمۇ ۋاستىلىق ھالدا سوغدى تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان» (92) ئىدى.

قىسقىسى، ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى ئۇزاققا سوزۇلغان مىللەت بولۇپ شەكىللىنىش جەريانىدا ، سوغدىلار مۇھىم بىر ئېتنىك قاتلام سۈپىتىدە ئۇلارنىڭ پىسخىك تەرەققىياتىغا مۇھىم تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسىدىكى سىرتقا ئېچىۋېتىش، تېز قوبۇل قىلىش، يۇمۇرلۇق تۇيغۇغا ۋە ھۈنەر-سەنئەتكە ھېرىسمەنلىك شۇنداقلا سودا-تىجارەتتىكى يوشۇرۇن ئىقتىدار قاتارلىق ئاكتىپ ئامىللارنىڭ يېتىلىشىدە سوغدىلار ئېرسىي ئېنېرگىيە بىلەن تەمىنلىدى.

شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئېتنىك جەھەتتىن تولۇق شەكىللىنىشىگە ئەگىشىپ ھەرقايسى ئېتنىك قاتلاملارنىڭ ئۇيغۇر پىسخىك جۇغلانمىسىغا كۆرسەتكەن تەسىرلىرىمۇ ئاخىرقى ھېسابتا ئورۇنلاندى. ئۇنىڭ ئۈستىگە 10-ئەسىردىن باشلاپ ئىسلام دىنىنىڭ تېز سۈرئەتتە تارقىلىشى ، بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئورتاق ئېتىقادىغا ئايلىنىشى ئۇلارنىڭ پىسخىك تۈزۈلمىسى ۋە روھىي بىرلىكىنى يەنىمۇ مۇستەھكەملىدى. 12-، 13-ئەسىرلەردىن باشلاپ قاراقىتان، موڭغۇل قاتارلىق موڭغۇللۇئىد تىپىدىكى چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇملىرى ۋە سىياسىي جەھەتتىكى ئۈستۈنلىكى ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى تۈركىي قەۋملەر ھاياتىدا زور داۋالغۇش پەيدا قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىرقىي ۋە ئېتنىك تۈزۈلمىسىدە موڭغۇل ئىرقىنىڭ ئالامەتلىرى كۆرۈلۈشكە باشلىدى. خۇددى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئېيتقاندەك : «كىدان ۋە چىڭگىزخان ئىستىلاسى ئاقىۋىتىدە بۇ رايونغا ، موڭغۇللۇئىد، تەسىرى كۈچلۈك بولغان مەرقىت ۋە قىپچاق قاتارلىق تۈركىي خەلقلەردىن باشقا ، تۈركلەشكەن ۋە مۇسۇلمانلاشقان كىدان-موڭغۇللارنى تاشلىدى. بۇ ھال ، چاغاتاي ئۇلۇسى، دائىرىسىدە ، قىپچاق دالاسىنى مەركەز قىلغان ھالدا، يەتتىسۇدىن قۇمۇلغىچە بولغان رايونلاردا ھەرخىل دەرىجىدە ئىپادىلەندى» (93) . لېكىن موڭغۇللۇئىد تىپىنىڭ تەسىرلىرى تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبى، پەرغانە ئويمانلىقى ۋە سىر، ئامۇ دەريالىرى ۋادىلىرىدىكى بوستانلىقلاردا ياشىغۇچى تېرىم ئاھالىلىرىنىڭ ئانتروپولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلىرىدە روشەن ئۆزگىرىشلەر ھاسىل قىلالمىدى. ئۇلارنىڭ ئاللىقاچان تۇراقلاشقان پىسخىك ئەندىزىسىگىمۇ ھېچقانچە تەسىر كۆرسىتەلمىدى. ئەمدى تارىم ئويمانلىقىغا كەلسەك، موڭغۇل ئىرقىنىڭ سۇس ئالامەتلىرى شەرقتەقۇمۇل-تۇرپان ئويمانلىقىدىن تاكى بۈگۈر ۋە كۈچانىڭ بىر قىسىم جايلىرىغىچە ئوخشىمىغان نىسبەتتە ئىپادىلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ سۆڭەك تۈزۈلمىسى ۋە قان تىپىدا تۈپتىن ئۆزگىرىش ھاسىل قىلالمىدى. كېيىنكى ئېتنىك تەركىبلەر ھەتتا ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت فورمىسى، تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە پىسخىك خاراكتېرىگىمۇ ھېچقانچە ئۆزگەرتىش كىرگۈزەلمىدى. بۇ نۇقتىدا ياپونىيە ئالىمى يوي تيەنخېڭ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «موڭغۇللار دەسلەپتە تۈركلەرنىڭ تۇراقلىق قەبىلىلىرىدىن ئايرىلىپ ياشىغاچقا ، تۈركىي قەۋملەر مەدەنىيەت ۋە ئىرق جەھەتلەردە چوڭ تەسىرگە ئۇچرىمىغان. . .لېكىن كېيىنچە موڭغۇللار ئارىسىدىكى يۇقىرى قاتلام كىشىلىرىنىڭ پەيدىنپەي شەھەر تۇرمۇشىغا كۆچۈشى، شۇنىڭدەك ئېھتىياج يۈزىسىدىن شەھەر تۇرمۇشىغا كۆچكەنلەرنىڭ تەدرىجىي كۆپىيىشى ئىرق ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردە ئاستا-ئاستا تەسىر پەيدا قىلىشقا باشلىدى. ئەمما بۇ جەھەتتە موڭغۇللار تۈركلەرگە تەسىر كۆرسەتتى دېگەندىن كۆرە، تۈركلەر موڭغۇللارغا تېخىمۇ زور تەسىر كۆرسەتتى دېگەن ياخشىراق. يەنى بۇ يەردىكى موڭغۇللار تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ، ئالدى بىلەن تۈركىي مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. ئۇزاق ئۆتمەيلا تۈركىي تىلنى ئۆگەندى. ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى ياكى تۈرك قىزلىرىغا ئۆيلىنىپ شالغۇت پەرزەنت كۆردى. بۇنداق كىشىلەرنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئاخىرىدا موڭغۇل مىللىتىنىڭ قۇرۇق نامىلا قالدى. ئەمما بۇنداق ئەھۋال بىردەمدىلا مەيدانغا كەلمەستىن ، بەلكى خېلى ئۇزاق جەرياندىن كېيىن ئاندىن ئىشقا ئاشتى» (94) .

9

ئىچكى ئاسىيا رايونىدىكى غايەت زور قۇملۇق - تەكلىماكان چۆللۈكى ئۆز باغرىغا ئاجايىپ-غارايىپ تىلسىماتلارنى يوشۇرۇپ كەلدى. تارىختا ئوخشاشمىغان ئىرق ۋە ئوخشاشمىغان تىل سىستېمىلىرىغا مەنسۇپ بولغان قانچىلىغان مىللەتلەر بۇ يەردە ئۆز ئىزلىرىنى قالدۇردى. قانچىلىغان

www.menzil.biz

بوستانلىقلار ۋە قەدىمكى شەھەر-قەلئەلەر قۇم دېڭىزى ئاستىغا غايىب بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا يېڭىلىرى پەيدا بولدى. بۇ يەردىكى پەسىللىك دەريا-ئېقىنلار ۋە كۆچمە كۆللەر سانسىز قېتىملاپ ئورۇن يۆتكىدى. بوستانلىقلارمۇ ئۇلارغا ئەگىشىپ ئۆز دائىرىسىنى كېڭەيتىپ ياكى تارايتىپ تۇردى. كىشىلەر بۇ قورقۇنچلۇق قۇملۇق ھەققىدە ئاجايىپ-غارايىپ رىۋايەتلەرنى توقۇشتى. خورازلارنىڭ چىللاشلىرى بىلەن تۇلپارلارنىڭ كىشنەشلىرى ئاڭلىنىدىغان غايىب شەھەرلەر توغرىسىدىكى قىزىقارلىق چۆچەكلەر يېپەك يولىدىكى تۆگە كارۋانلىرى بىلەن بىللە يىراق جايلارغىچە تارقالدى... قىسقىسى، تالاي دەۋرلەر ئۆتۈپ كەتتى، نۇرغۇن نەرسىلەر ئۆزگەردى، لېكىن، پەقەت بىرلا نەرسە — يەنى بۇ يەردىكى بوستانلىق ھاياتى ۋە ئۇنىڭغا ياندىشقان مەدەنىيەت ئەندىزىسى ئۆزگەرمىدى. چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىنكى يېڭى ھاياتىي كۈچكە ئېرىشكەن ئۇيغۇر مىللىتى تاكى زامانىمىزغا قەدەر مىڭ يىلدىن ئارتۇق بوستانلىق تۇرمۇشىنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى.

دەرۋەقە، تارىم ئويمانلىقى ۋە ئۇنى قوچاقلاپ ياتقان تەكلىماكان چۆلى جۇغراپىيىلىك جەھەتتىن جۇڭگو، ھىندى ۋە ئىران مەدەنىيەت سىستېمىلىرى-نىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پىنھان بوشلۇققا مۆكۈنۈپ ياتقان بىر تەبىئىي چوڭقۇرلۇق ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ بالىياتقۇسىمان شەكلى، جۇغراپىيىلىك جايلىشىش ئورنى ۋە ھەرقايسى چوڭ مەدەنىيەت رايونلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىق زونا بولغانلىقى بىلەن ئۈچ چوڭ قىتئەنى بىر-بىرىگە باغلاپ تۇرغان ئوتتۇرا يەر دېڭىزىغا تولىمۇ ئوخشايتتى.

غەرب تەرەپتىكى ئوتتۇرا يەر دېڭىزىمۇ ئاسىيا، ئافرىقا ۋە ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى غايەت زور بالىياتقۇ ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ كۆۋەجەپ تۇرغان يېنىك دولقۇنلىرى بىلەن تۆت ئەتراپتىكى قەدىمكى ئەللەرنىڭ تەپەككۇرىنى ۋە ئىجادىيەت ئىقتىدارىنى غىدىقلاپ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ جەنۇبىدىكى مىسىر مەدەنىيىتى، شەرقىي قىرغىقىدىكى ئىبراي-بابىل مەدەنىيىتى ۋە شىمالىي ساھىللىرىدىكى يۇنان-رۇم مەدەنىيەتلىرى دەل ئۇنىڭ تىنىقىدىن نەپەس ئېلىپ بىخلانغانىدى. گېگېلنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، «ئوتتۇرا يەر دېڭىزى يەر شارىنىڭ تۆتتىن ئۈچ قىسىم يۈزىنى بىرلەشتۈرگەن بىرىكتۈرمە ئامىل ئىدى. ئۇ، دۇنيا تارىخىنىڭ مەركىزى، كونا دۇنيانىڭ يۈرىكى ئىدى... ناۋادا ئوتتۇرا يەر دېڭىزى بولمىغان بولسا، دۇنيا تارىخىنى تەسەۋۋۇر قىلىشمۇ تەس بولغان بولاتتى» (95).

ۋەھالەنكى، ئاسىيانىڭ كىندىكىگە جايلاشقان تارىم ئويمانلىقى ۋە ئۇنى قوچاقلاپ ياتقان تەكلىماكان چۆلى سېپى ئۆزىدىن بىر قۇم دېڭىزى ئىدى. گېئولوگىيە ئالىملىرىنىڭ پەرەزلىرىگە ئاساسلانغاندا، ئوتتۇرا يەر دېڭىزى ئەسلىدە ئىچكى قۇرۇقلۇق بولۇپ، كېيىن ئاتلانتىك ئوكيانىنىڭ ئۆرلىشى بىلەن دېڭىزغا ئايلانغان بولسا، تەكلىماكان چۆلى ئەسلىدە ئىچكى دېڭىز بولۇپ، كېيىن يەر پوستى ھەرىكىتى تۈپەيلىدىن چوڭ قۇملۇققا ئايلانغانىدى.

بۇ يەردە دېڭىز دولقۇنلىرىنىڭ مەۋجلىرى ئاڭلانمايتتى، بەلكى قۇم بورانلىرىنىڭ ۋىژىلداشلىرى ھۆكۈم سۈرەتتى.

بۇ يەردە ئوتتۇرا يەر دېڭىزىغا ئوخشاش قوياش سۇ يۈزىدىن كۆتۈرۈلۈپ يەنە سۇ يۈزىگە ئولتۇرمايتتى، بەلكى قۇم بارخانلىرى ئارقىسىدىن ئۆرلەپ يەنە قۇم بارخانلىرىغا پاتاتتى.

بۇ يەردە مەدەنىيەت ئۇچۇرلىرى دولقۇن يېرىپ كېتىۋاتقان يەلكەنلىك كېمىلەر بىلەن ئەمەس، بەلكى كولدۇرما سادالىرىنى ياڭرىتىپ مېڭىۋاتقان تۆگە كارۋانلىرى ئارقىلىق ئالماشتۇرۇلاتتى.

بۇ يەر گويا دېڭىزغا ئوخشاشلا كىشىلەرگە پايانسىزلىق ۋە چەكسىزلىك تۇيغۇسى بېرەتتى. لېكىن دېڭىز خەلقلىرى دېڭىزنىڭ چەكسىزلىكى ئىچىدىن ئۆزلىرىنىڭ چەكسىز يوشۇرۇن ھاياتىي كۈچىنى ھېس قىلىپ كۆز ئالدىدىكى چەكلىك بارلىقتىن ھالقىپ چىقىپ كېتىشنى ئىستىسە، بۇ يەردىكى قۇملۇق خەلقلىرى پەسىللىك دەريا-ئېقىنلار ھاسىل قىلغان تار دائىرىدىكى بوستانلىقلارغا باغلىنىپ ياشايتتى. ئۇلار ناھايىتى چەكلىك ھاياتلىق بەلبېغىدا تۇرۇپ يىراقتىكى غايىۋى مەنزىرىلەرگە ئىنتىلىپ ياشىسىمۇ، لېكىن ئاشۇ مەنزىرىلەرنىڭ يا بېشى، يا ئايىغىنى كۆرەلمەيتتى. بۇنىڭ بىلەن ئىلاھىي تۈسى قويۇق بولغان ئوي-پىكىرلەر ۋە مېتافىزىكىلىق تەسەۋۋۇرلار ئارقىلىق ئۆز كۆڭلىگە تەسەللىي تاپاتتى.

تەكلىماكاننىڭ قۇرغاق ئىقلىمى بۇ يەردە ياشىغۇچى كىشىلەرنىڭ قۇرغاق پسىخىكىسىنى شەكىللەندۈرگەنىدى. خۇددى ياپونىيىلىك چىيەنداۋشىنىس ئېيتقاندەك: «تەكلىماكان قۇملۇقى بەئەينى ئاتەش دوزاققا ئوخشايتتى. بۇنداق بولۇشىدىكى سەۋەب، ھىمالايا تېغى، پامىر ئېگىزلىكى، قۇرۇم تېغى قاتارلىق تاغ تىزمىلىرى تەبىئىي دەرپەردە ھاسىل قىلىپ، دېڭىزدىن كېلىدىغان نەم شامالنى توسۇپ تۇراتتى. ئۇنىڭ قۇرغاقلىقى شۇ قەدەر قورقۇنچلۇقكى، ئېكسپېدىتسىيىچى ستېينمۇ ھەيرانلىق ئىلكىدە، ھەتتا ئەرەب قۇملۇقلىرىنىمۇ بۇ جاي بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ، دەپ تاشلىغانىدى» (96). بۇ يەردىكى بۇنداق قۇرغاق مۇھىت پەقەت يۇلتۇزدەك تارالغان يېشىل بوستانلىقلار ئارقىلىقلا سەل-پەل تىزگىنلىنەتتى. شۇڭلاشقا پەسىللىك دەريا-ئېقىنلار ۋە ئۇنىڭغا ئەگەشكەن بوستانلىقلار بۇ يەردىكى ھاياتلىقنىڭ ئالدىنقى شەرتى ئىدى. ئەگەر بوستانلىقلار بولمايدىكەن، بۇ يەردە ھاياتلىق مەۋجۇدىيىتى ۋە قۇم ئاستىغا غەرق بولغان قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتىمۇ بولمىغان بولاتتى. تەبىئىي جۇغراپىيىلىك تۈزۈلۈشتىن ئېيتقاندا، «ھازىرقى كۆندە تارىم ئويمانلىقىنىڭ مەركىزىي بۆلىكى — شالاڭ ئوت-چۆپلەر ۋە چاتقاللار ئۆسىدىغان كۆللۈك زونا، كۆللۈك زونىنىڭ ئەتراپى قۇم بارخانلىرى ئۆرە-تۆپە بولۇپ تۇرىدىغان چۆللۈك زونا، بۇنىڭ ئۆپچۆرىسى قۇرغاقچىلىق ۋە شورغا چىدامىلىق چاتقاللار ۋە توغراقلار ئۆسىدىغان مۇنبەت زونا، بۇنىڭ چۆرىسى تاغ

www.menzil.biz

ئېتەكلىرىدىكى شېغىللىق زونا؛ ئەڭ چەتلىرى ئېگىز تاغلىق زونا. ئاسىيادىكى ئەڭ ئېگىز تاغ بولغان تەڭرىتاغ، پامىر، قاراقۇرۇم، ئالتۇن تاغلار بۇ ئويمانلىقنى ئوراپ تۇرىدۇ» (97).

دېمەك، مانا مۇشۇنداق قورقۇنچلۇق چوڭ قۇملۇقنى چۆرىدەپ، دەريا-ئېقىنلارغا ئەگىشىپ گويا يېشىل مەرۋايىتلاردەك تارالغان بوستانلىق ۋادىلاردا قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتى يارىتىلغانىدى. بۇ يەردىكى بوستانلىقلار ئويمانلىقنىڭ مەركىزى قىسمىدىكى تەكلىماكان چۆلى بىلەن ئەتراپتىكى تاغ ئېتەكلىرىنى چۆرىدىگەن شېغىللىق زونا ئارىلىقىدىكى تىندۇرما بەلباغنى مەركەز قىلىپ ھالقىسىمان يېشىل كارىدور ھاسىل قىلغانىدى. لېكىن بۇ كارىدور ھالقىسى بىر-بىرىگە تامامەن تۇتىشىپ كەتمەيتتى. قەدىمكى يىپەك يولى دەل مۇشۇ بىر-بىرىگە تۇتىشىپ كەتمىگەن بوستانلىق كارىدورنى بويلاپ شەكىللەنگەنىدى. خۇددى ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندىم ئېيتقاندەك: «چۆللۈكتىكى ئۇنۇمدار بوستانلىق — خەلقىنىڭ تەبىئەت ئۈستىدىن غەلىبە قازانغانلىقىنىڭ بەلگىسى ئىدى. پارلاق قەدىمكى دەۋر مەدەنىيىتى ياراتقان كىشىلەرنىڭ كۆچى مۇشكۈللۈكلەرنى يېڭىپ، خىلمۇ-خىل خەتەرلىك توساقلاردىن ھالقىپ ئۆتۈپ، جۇملىدىن ‹ئۈستىدىن ئۇچار قۇشلار ئۆتمەيدىغان، پەستە چارپاي — ھايۋانات ئىزى كۆرۈنمەيدىغان، قارىسا كۆز يەتمەيدىغان، باياۋاننى كېزىپ، . . . ‹قىشمۇ ياز قار ئۆكسىمەيدىغان، قۇم-شېغىللار ئۇچۇپ يۈرىدىغان . . . ›، ئوتتۇرا ئاسىيا قارلىق ئارتلىرىنى ئېشىپ، جۇڭگو بىلەن چەت ئەللەرنىڭ ئالاقە يولىنى ئاچقان» (98).

شەك-شۈبھىسىزكى، جۇغراپىيىلىك تۈزۈلمە ۋە ئىقلىم جەھەتتىكى پەرقلەر بۇ جايدىكى خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت ئەندىزىسىگە غايەت زور تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. ئۇلارنىڭ تارىم چوڭقۇرلۇقىغا يەرلىشىپ، تەكلىماكان چۆلىنى قۇچاقلاپ، يىراقتىكى ئۇپۇق سىزىقىغا قاراپ كېتىۋاتقان تۆگە كارۋانلىرىغا تەلپۈنۈپ ياشايدىغان ھاياتلىق مۇھىتىنى، شەرقتىكى چوڭ دەريا ۋادىلىرىنى ئاساس قىلغان تېرىم تۈزلەڭلىكلىرى ياكى غەربتىكى دېڭىز سودىسىنى مەركەز قىلغان شەھەر-قەلئە ئەللىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ بولمايتتى.

ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ شەرقتىكى بۈيۈك قوشنىلىرىغا ئوخشىمايتتى. ئۇلارنىڭ پىكىر تارىخى ۋە پەلسەپىۋى مۇلاھىزىلىرى ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ۋە شەخسنىڭ جەمئىيەتكە بولغان مەسئۇلىيىتىدە ئىپادىلەنمەيتتى. ئائىلە، نەسەب — ئەھكام ۋە قانداشلىق مۇناسىۋەتلىرىنى ئاساسىي ھالقا قىلمايتتى. ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى خۇددى گابائىن خانىم ئېيتقاندەك: «كېيىنكى مەزگىللەردىكى كلاسسىك مەدەنىيەتكە ياكى خەنزۇ مەدەنىيىتىگە ئوخشىمايتتى. ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى ئۇلارنىڭ شەرقتىكى بۈيۈك قوشنىسى ۋە ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىغا تېخىمۇ ئوخشىمايتتى. ئۇلارنىڭ سەنئىتىمۇ رۇجىيا ئىدىيىسىنىڭ سەۋرچان ھەم تەمكىن خاھىشىغا ئوخشىمىغان ھالدا، يۇمۇرلۇق تۈيغۇ ۋە ھەجۋىي سىزما ئۇسلۇبىنى كۆپرەك ئىپادە قىلاتتى» (99).

ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ يىراق غەربتىكى دېڭىز مەدەنىيىتى ياراتقان قوشنىلىرىغىمۇ ئوخشىمايتتى. بۇ يەردە ئارال ۋە يېرىم ئاراللارنىڭ كۆكۈش دېڭىز بىلەن ئەبەدىي سۆيۈشۈپ تۇرۇشىدىن ھاسىل بولغان ساھىل ۋە پورت-پىرىستان مەدەنىيىتى مەۋجۇد ئەمەس ئىدى. ئۇلاردا غەربلىكلەردەك ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى جىمى ئىزدىنىشلىرىنىڭ مەركىزى قىلىدىغان، شەخسنىڭ ئەركىنلىكى، مۇستەقىللىقى ۋە ھوقۇق-مەنپەئەتىنى ھەممىدىن ئۈستۈن قويىدىغان، تەبىئەتنىڭ سىرىنى ئېچىشقا تىرىشىدىغان، سۇبيېكتنى گەۋدىلەندۈرۈشكە ماھىر، ئابستراكت تەپەككۇر، ئىجادىيەت قىزغىنلىقى ۋە تەۋەككۇلچىلىك روھىغا باي پىسخىك ھالەت ئومۇمىي ئېقىمغا ئايلانمىغانىدى. ئەمما ئۇلار يىراق قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ ھېسسىيات جەھەتتىن كۆنۈپ كېتىش تەرەپتىكى مەدەنىيەت ئەندىزىسىگە بولغان مايىللىقىنى ئىپادىلەپ كەلگەنىدى. شەرققە باستۇرۇپ كىرگەن ئالېكساندىر ماكېدونىسكىينىڭ قانچە ئەسىرلەردىن بۇيان «ئىسكەندەر» نامى بىلەن شەرقچە ئوتوپىيىنىڭ يۈكسەك سىمۋولىغا ئايلىنىشى، سوقرات، ئەپلاتون، ئەرەستو (ئارىستوتېل) قاتارلىق يۇنان پەيلاسوپلىرىنىڭ ھەكىم — ئۇستاز سۈپىتىدە ئۇلۇغلىنىشى شۇنىڭ جۈملىسىدىن ئىدى.

ئۇلار، يەنى مەركىزىي ئاسىيا بوستانلىقلىرىدا ياشىغۇچى ئاھالىلەر ئۆزىگە خاس پىسخىك تىندۇرمىغا ۋە ئارىلاشما خاراكتېرلىك مەدەنىيەت ئەندىزىسىگە ئىگە ئىدى. بۇ يەردىكى ئۇيغۇر خەلقى تارىم ۋادىسىدىكى ئەجدادلىرىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق بوستانلىق تۇرمۇشى ۋە مەدەنىيەت ئەندىزىسىگە ۋارىسلىق قىلغانىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇلاردا ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا بوستانلىقلىرىغا خاس مەدەنىيەت پىسخىكىسى شەكىللەنگەنىدى. بۇ خىل مەدەنىيەت پىسخىكىسىنى سېلىشتۇرما تەتقىقات ئۇسۇلى ئارقىلىق تۆۋەندىكى ئىككى نۇقتىدىن تەھلىل قىلىش مۇمكىن:

بىرىنچى، بوستانلىق مەدەنىيىتى ۋە ئۇ يېتىلدۈرگەن پىسخىك ئەندىزە.

بوستانلىقلاردىن ئىبارەت بۇ ئالاھىدە ھاياتلىق شارائىتى بۇ يەردە ياشىغۇچى خەلقلەردە زادى قانداق پىسخىك ئەندىزىنى يېتىلدۈرگەن؟ شۇنىسى ئېنىقكى، بوستانلىقلار ئانا تەبىئەتنىڭ ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى قۇرغاق زونىلارغا بەخش ئەتكەن خەير-ئېھسانى ئىدى. سۇ بولغانلىكى جايلارغا گويا يۇلتۇزلاردەك تارالغان بوستانلىقلار بۇ يەرنىڭ قاتتىق قۇرغاق ئىقلىمىنى نەمدىگۈچى ۋە ھۆلدىگۈچى بىردىنبىر ئېكولوگىيىلىك ۋاستە ئىدى. چۈنكى گاۋىن ھامبىلى ئېيتقاندەك: «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەڭ مۇھىم ۋە ئەڭ كۆرۈنەرلىك جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكى، ئۇنىڭ دېڭىز — ئوكيانلارنىڭ تەسىرىدىن تامامەن ئايرىلىپ تۇرغانلىقىدىندۇر. بۇ خىل ئەھۋال ئوتتۇرا ئاسىيادا ھۆل-يېغىن مىقدارىنىڭ ئاز بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. يامغۇر سۈيىنىڭ

www.menzil.biz

كەمچىللىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كۆپ قىسىم رايونلىرىنىڭ ئادەتتىن تاشقىرى قۇرغاق مۇھىتىنى ھاسىل قىلغان» (100) . شۇڭلاشقا، بوستانلىقلارنى ئىزچىل تۈردە كېڭەيتىپ تۇرۇش ۋە ئۇنى كۆچمە قۇملارنىڭ تەھدىتىدىن ساقلاش، بۇيەردىكى ھاياتلىق مەۋجۇدىيىتىنىڭ ئالدىنقى شەرتى ئىدى. بوستانلىق ۋادىلار ئۆز ئەتراپىدىكى تاغلاردىن ئېقىپ چۈشكەن پەسىللىك دەريا - ئېقىنلار، كارىز ۋە يەر ئاستى سۇلىرى شۇنىڭدەك ئىچكى قۇرۇقلۇق دەريالىرىدىن سىڭىپ چىققان سۇلاردىن پەيدا بولغانىدى. بۇ يەردە تەبىئەت مۆتىدىل بەلباغلاردىكى تېرىم رايونلىرىدەك كىشىلەرنى پەپىلىمەيتتى. بەلكى كىشىلەر تەبىئەتنى پەپىلەيتتى. تەبىئەتنىڭ خاھىشىچە بولغاندا، بۇ يەردىكى بوستانلىقلارنىڭ كۆلىمى بارغانسېرى تارىيىپ، تامامەن قۇملىشىپ كەتكەن بولاتتى. لېكىن بۇ يەردىكى بوستانلىق خەلقلىرىنىڭ ئىشچان قولى ئۆزلىرىنىڭ بۇ قىممەتلىك ھاياتلىق ماكانىنى تەبىئەتنىڭ توختاۋسىز خىرىسلىرىدىن ساقلاپ كەلدى.

دەرۋەقە، قۇرغاق ئىقلىمدىكى بوستانلىق ھاياتى پەقەت تارىم ئويمانلىقىغىلا خاس تۇرمۇش ئۇسۇلى ئەمەس ئىدى. شەرقتە تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي گىرۋەكلىرىدىن تارتىپ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران ئېگىزلىكى، ئەرەب چۆللۈكلىرى شۇنىڭدەك سەھرايى كەبىر قۇملۇقلىرىغا قەدەر ئۇزاققا سوزۇلغان بۇ قۇرغاق چۆللۈك ئىقلىمدا ئومۇمىيۈزلۈك بوستانلىق ئېگىلىكى مەۋجۇد ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئوخشاشلا چۆللۈكتىكى سۇ مەنبەلىرىنى قوغلىشىپ، قۇم بارخانلىرىنىڭ دائىملىق تەھدىتى ئىچىدە ياشايتتى. قۇرغاق ئىقلىم ۋە سۇ سىز چۆللەر ئۇلارنىڭ ھەركەتچان ئەمما قۇرغاق پىسخىكىسىنى يېتىلدۈرگەنىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆز ۋۇجۇدىدىكى بوشلۇقلارنى ۋە چاڭقاق ئىستەكلىرىنى ئۈزۈلدۈرمەي ئۆتۈپ تۇرىدىغان تۆگە كارۋانلىرىنىڭ ئۇچۇرلىرىدىن قاندۇراتتى. لېكىن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىدىكى بوستانلىق ئاھالىلىرى بىلەن ئەرەب چۆللۈكلىرىدىكى بېدۇئىن (بەدەۋىي ئەرەبلەر) قەبىلىلىرىنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە پسىخىك ئەندىزىسى ناھايىتى زور پەرق قىلاتتى.

تارىم ئويمانلىقىدىكى ئاھالىلەر ناھايىتى بۇرۇنلا بوستانلىق ھاياتىغا ئۆتكەن بولۇپ، ئۇلار بوستانلىقلارنى مەركەز قىلغان تېرىم ئېگىلىكى ۋە كىچىك تىپتىكى شەھەر-بازارلار ھاياتىنى ئۆز تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ مەركىزىي ھالقىسى قىلغانىدى. بۇ يەردىكى ھەر بىر بوستانلىق گويا بىر تەنھا ئارالغا ئوخشاش ئۆزىگە لازىملىق تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ئاساسىي جەھەتتىن ئۆزى تەمىنلەيتتى. گەرچە بۇيەردە مۇئەييەن دائىرىدە چارۋىچىلىق ئېگىلىكى تەڭ مەۋجۇد بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئاساسلىق ئېگىلىك شەكلى ئەمەس ئىدى. شۇڭلاشقا بۇيەرنىڭ ھاياتىنى تىپىك بوستانلىق ئەندىزىسى دېيىشكە بولاتتى. ئۇلارنىڭ پسىخىك قۇرۇلمىسى ھەنىۋا قۇملۇق خەلقلىرىگە ئوخشاش قۇرغاق - چاڭقاق ۋە دولقۇنسىمان كەيپىياتنى ئىپادىلەپ تۇرسىمۇ، لېكىن ئۇلار بۇنداق ھالەتنى ئېنىمسىز ھالدىكى كۆكەرتىش كۈرىشى ۋە بوستانلىقلارنى كېڭەيتىشكە ئۇرۇنۇش خاھىشى ئارقىلىق نەمدەپ تۇراتتى. شۇڭلاشقا ئۇلار چۆل ئىقلىمدىكى تىپىك تېرىمچىلار ئىدى. ئۇلارنىڭ روھىي سىغىمچانلىقى ۋە پسىخىك ئېنېرگىيىسى سىرتتىن كەلگەن كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ زىلزىلىسىنى ھامان ئۆز قوينىغا سىڭدۈرۈپ تاشلىيالايتتى.

لېكىن ئەرەب چۆللۈكلىرىنىڭ ئەھۋالى بۇنىڭغا ئوخشىمايتتى. ئۇ يەردە قار سۈيى بىلەن تەمىنلىنىدىغان ئېگىز قارلىق تاغلار ياكى يەر ئاستى سۈيىنى باشلاپ چىقىدىغان كارىزلار مەۋجۇد ئەمەس ئىدى. قۇملۇقلاردىكى ئاندا-ساندا ئۇچرايدىغان بۇلاقلار ئۇلارنىڭ ئاساسلىق سۇ مەنبەسى ئىدى. بوستانلىقلارنىڭ دائىرىسىمۇ تار ھەم كىچىك ئىدى. كىچىك تىپتىكى ئېكىنزارلىقلار مەۋجۇد بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەرنىڭ ئاساسلىق ئېگىلىك شەكلى چۆل تىپىدىكى كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىدى. ئۇلار ئۆزىگە زۆرۈر بولغان تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى گاھىدا بۇلاڭچىلىق ۋاستىسى ئارقىلىق تولۇقلايتتى. خۇددى فىلىپ ھىتتى ئېيتقاندەك: «قۇملۇق ھاياتىدىكى ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي ئەھۋاللار بۇلاڭچىلىق ھەرىكىتىنى بىر خىل مىللىي ئادەت تۈسىگە كۆتۈرگەنىدى. كۆز يەتكۈسىز قۇملۇقتا ئۇرۇشخۇمار كەيپىيات بىر خىل قۇتۇلغىلى بولمايدىغان پسىخىك ھالەتكە ئايلانغانىدى... قۇملۇقتىكى كۆچمەن چارۋىچىلارنى بىر تىپ سۈپىتىدە قارىغاندا ئۇلارنىڭ ھازىرى ۋە ئۆتمۈشى تامامەن ئوخشاش ئىدى. كەلگۈسىمۇ مۇقەررەر شۇنداق بولاتتى. ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت ئەندىزىسى مەڭگۈ بىرخىللىقنى ساقلايتتى، ئۆزگىرىش، ئىلگىرىلەش، تەرەققىياتلارنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ ئۆز خاھىشى بىلەن تەلپۈنىدىغان نەرسىلىرى ئەمەس ئىدى... بېدۇئىنلار، تۆگە ۋە خورما ئەرەب قۇملۇقلىرىدىكى بارلىق ھاياتلىقنىڭ ئۈچتە بىرلىك شەكلىدىكى ھۆكۈمرانى ئىدى. ئۇنىڭغا قۇم دانىچىلىرى قوشۇلسا قۇملۇقتىكى تۆت چوڭ پېرسوناژ شەكىللىنەتتى» (101) . شۇڭلاشقا «بېدۇئىنلار بەدەن قۇرۇلۇشى ۋە پسىخىك تۈزۈلمە جەھەتتە قۇملۇق ۋە چۆل- باياۋان تىپىغا خاس ئۈزلۈكسىزلىك ، قۇرغاقچىلىق ۋە زېرىكىشلىك مۇھىتنى ئىپادە قىلغانىدى. ئانا تومىيە جەھەتتىن ئۇ بىر-بىرىگە تۇتىشىپ تۇرغان نېرۋا، سۆڭەك ۋە مۇسكۇللار بىرىكمىسى ئىدى خالاس. بەدەن قۇرۇلۇشى جەھەتتىنمۇ قۇملۇقلارغا خاس قاقاسلىق ۋە قاغجىراغلىقنى كۆرۈۋالغىلى بولاتتى... ئۇلار پاسسىپلىق بىلەن ناچار مۇھىتقا چىداشقا رازى ئىدىكى، ئۆزلىرى ياشاۋاتقان ھاياتلىق شارائىتىنى ئۆزگەرتىشنى خالىمايتتى، تەقدىرنىڭ قانداق بولۇشى ئۇلار ئۈچۈن مۇھىم ئەمەس ئىدى. شەخسىيەتچىلىك ئۇلارنىڭ يەنە بىر روشەن خۇسۇسىيىتى ئىدى... ئىنتىزام، تەرتىپ ۋە نوپۇز-ئابروي قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى قۇملۇق ھاياتىدىكى چوقۇنۇش ئوبيېكتلىرى ئەمەس ئىدى» (102) . ئۇنىڭ ئۈستىگە، دىنىي چۈشەنچىلەر قۇملۇقتىكى بېدۇئىنلارنىڭ قىزىقمىدىغان

www.menzil.biz

خاھىشى ئەمەس ئىدى. «سام خەلقلىرى دىنلىرىنىڭ دەسلەپكى ئۆندۈرمىلىرى قۇملۇقتا ئەمەس، بەلكى بوستانلىقلاردا شەكىللەنگەن ۋە تەرەققىي قىلغانىدى. .. بېدوئىنلار دىنغا نىسبەتەن قىلچە كۆڭۈل بۆلمەيتتى. «قۇرئان»دا ئۇلار ھەققىدە توختىلىپ «ئەئىرابىيلەر (كۆچمەن چارۋىچى ئەرەبلەر) نىڭ كۇفرلىقى ۋە مۇناپىقلىقى تېخىمۇ زىيادىدۇر، ئاللا پەيغەمبىرىگە نازىل قىلغان شەرىئەت ئەھكاملىرىنى بىلمەسلىككە ئۇلار ئەڭ لايىقتۇر، دەپ ھۆكۈم قىلىنغانىدى» (103).

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىدىكى بوستانلىقلار ھاياتى ئۆز ئەتراپىدىكى قۇملۇق رايونلىرىنىڭ ئەندىزىسىگە ئوخشىمىغان ھالدا ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرنى ئىپادە قىلغانىدى. بۇ يەر ئاسىيانىڭ مۆتىدىل بەلباغ تۈزلەڭلىكلىرى، جۈملىدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى ، ھىندى ۋە گاڭگ دەرياسى ھاۋزىلىرى قاتارلىق جايلاردىكى تىپىك ئاسىياچە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا خاس تېرىم مەدەنىيىتى ئەندىزىسىدىنمۇ خېلىلا پەرقلىنەتتى. ئۇلارنىڭ تەبىئەتكە تايىنىپ كۈن كەچۈرىدىغان، يېتەرلىك يامغۇر-يېشىن ۋە تۇتاش كەتكەن تۈزلەڭلىكلەرگە تايىنىپ تۇجۇپىلەپ تېرىقچىلىق قىلىدىغان، زىلزىلە ۋە داۋالغۇشلاردىن خالىي، يىراقتىكى غايىۋى مەنزىرىلەرگە ئەمەس بەلكى كۆز ئالدىدىكى رېئاللىققا كۆپرەك كۆڭۈل بۆلىدىغان، ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى رەسىم-قائىدە ۋە ئەخلاقىي پرىنسىپلارنى كۈچەپ تەكىتلەيدىغان، ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ۋە تارىخىي تۇيغۇنى ئۆز ئىزدىنىشلىرىنىڭ ئەڭ يۇقىرى مىزانى قىلىدىغان، ئۆزىنى ئەزەلدىن دۇنيا ۋە ئالەمنىڭ مەركىزى دەپ قارايدىغان ئىچمايىل مەدەنىيەت ئەندىزىسى بۇ يەر بىلەن تۈپتىن ئوخشىمايتتى.

بۇ يەر بىرخىل تىپىك بوستانلىق ئەندىزىسىگە مەنسۇپ ئىدى. ئۇلار شەرق تېرىمچىلىرىغا ئوخشاش مەڭگۈ ئۆزگەرمەيدىغان بىرلا خىل ئىگىلىك شەكلىگە تايانمايتتى. بىرلىككە كەلگەن، ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن ھاكىممۇتلەق سىياسىي تۈزۈلمىگىمۇ چوقۇنمايتتى. سېپىل سوقۇپ ، قورشاۋ ھويلا سېلىپ ئۆز كۆڭلىنى خاتىرجەملەندۈرىدىغان تۇرمۇشنىمۇ ياقتۇرمايتتى...

ئۇلار بوستانلىقلاردىكى تېرىم تۇرمۇشىنى ئۆزلىرىنىڭ ئاساسىي ئىگىلىك شەكلى قىلسىمۇ لېكىن ھەر ۋاقىت تار دائىرىدىكى چارۋىچىلىق ۋە باغچىلىقنى تەڭ ئېلىپ باراتتى. بوستانلىقلاردا گاھ گۈللىنىپ، گاھ زەئىپلىشىپ تۇرىدىغان شەھەر-بازارلار بولسا قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا-تىجارەتكە تايىنىپ ئۆز تەقدىرىنى بەلگىلەيتتى. ئۇلار مەلۇم بىر سىياسىي كۈچ ئاستىدا بىرلىككە كەلسىمۇ لېكىن ھەر قايسى بوستانلىقلار ئۆزلىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى جەھەتتىكى ئايرىملىقى ۋە بىر-بىرىگە ئۇتاشمايدىغانلىقى سەۋەبلىك ھامان ئۆزلىرىنىڭ ھەرقايسى تەرەپلەردىكى نىسبىي مۇستەقىللىقى ۋە ئۆزگىچىلىكلىرىنى ساقلاپ

قالاتتى. بۇ يەردە ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىلا ھەرقايسى بوستانلىقلارنى ئاساس قىلىپ 30دىن50 نەچچىگىچە ئۇششاق شەھەردۆلەتلىرى قۇرۇلغانىدى. كېيىنچە بۇ سان تەدرىجىي ئازلاپ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە مەلۇم سىياسىي كۈچلەر تەرىپىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ لېكىن تاكى قوچۇ ۋە قاراخانىيلار دەۋرىگىچە تامامەن بىر ئورتاق گەۋدىگە ئۇيۇشتۇرۇلمىدى. بۇنداق ھالەت قەدىمكى ھىندىستان جەمئىيىتىنىڭ سىياسىي ئەھۋالىغا ئوخشاپ كەتسىمۇ لېكىن ھىندىچە مەدەنىيەت ئەندىزىسى ۋە تەپەككۇر ئۇسۇلى بۇ يەرگە تامامەن ماس كەلمەيتتى. قەدىمكى يۇنان تەۋەسىدىمۇ ئافىنا، سپارتا قاتارلىق نۇرغۇنلىغان شەھەردۆلەتلىرى مەيدانغا كەلگەنىدى. ئۇلار فېدېراتسىيە شەكلىدە ئۆزئارا ئۇيۇشۇپ بىر-بىرىنىڭ ئەركىنلىكى ۋە مۇستەقىللىقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلغانىدى. كېيىنچە بۇ ھالەت رۇم ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە زېمىن ھازىرلىغانىدى. ۋەھالەنكى، قەدىمكى يۇناندىكى شەھەر دۆلەتلىرى بىلەن قەدىمكى تارىم ئويمانلىقىدا قۇرۇلغان شەھەردۆلەتلىرىنىڭ خاراكتېرى ۋە سىياسىي ئەندىزىسىدە تۈپكى پەرقلەر بار ئىدى. ناۋادا قەدىمكى يۇناندا بىرقانچىلىغان شەھەردۆلەتلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى غەربچە ئىجتىمائىي ئەھدىنامە ۋە سىياسىي ئەركىنلىكنى كاپالەتلەندۈرىدىغان فېدېراتسىيە تۈزۈمىنىڭ بىخلانغانلىقىنىڭ نەتىجىسى دەپ قارالسا، قەدىمكى تارىم ۋادىسىدا قۇرۇلغان شەھەردۆلەتلىرى نوقۇل ھالەتتىكى جۇغراپىيىلىك ئايرىملىق ۋە يېتىملىكنىڭ مەھسۇلى ئىدى، خالاس. چۈنكى تارىم ئويمانلىقىدىكى غايەت زور قۇملۇق – تەكلىماكان گىرۋەكلىرىگە يۇلتۇزلاردەك تارالغان بوستانلىقلارنىڭ ھەربىرى بىر تەنھا يېشىل ئارال ئىدى. بۇ يېشىل ئاراللارنىڭ ئۆزئارا تۇتۇشۇپ بىرپۈتۈن يېشىل كارىدور ھاسىل قىلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇ يەردە ياشىغۇچى كىشىلەر پەقەت نوپۇس كۆپىيىپ بوستانلىقنىڭ ھەجمى ئومۇمىي ئاھالىنىڭ ماددىي ئېھتىياجىنى قاندۇرالمىغان چاغدىلا ئاندىن بوستانلىقنى كېڭەيتىشكە ياكى ئەتراپتىكى قوشنا بوستانلىقلارغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولاتتى.

دەرۋەقە، تارىم ۋادىسىنىڭ ئەلمىساقتىن بۇيانقى ئىشلەپچىقىرىش شەكلى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلى بوستانلىقلارنى ئۆزىگە ئالدىنقى شەرت قىلىپ كەلگەنىدى. شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنىڭ غەربكە كۆچۈشى ۋە تارىم ئويمانلىقىدا ئۇيغۇرلىشىش جەريانىنىڭ تۈگەللىنىشى بۇ يەرنىڭ بوستانلىق ھاياتىغا تۈپتىن ئۆزگىرىش ئېلىپ كېلەلمىدى، بەلكى شىمالدىن كەلگەن كۆچمەن چارۋىچى ئاھالە ناھايىتى تېزلا بوستانلىق تۇرمۇشىغا يەرلىشىپ ئەسلىدىكى تېرىم ئاھالىلىرىنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىنى ناھايىتى زور دەرىجىدە داۋاملاشتۇردى. شۇڭلاشقا بوستانلىق مەدەنىيىتى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىگە نىسبەتەن ناھايىتى زور تارتىش كۈچىگە ئىگە ئىدى. بۇ يەرگە كۆچكەن ياكى يۆتكەلگەن كۆچمەن يايلاق قەۋملىرىنىڭ كۆپىنچىسى بوستانلىق خەلقلىرى بىلەن

www.menzil.biz

بولغان مۇناسىۋەت جەريانىدا ئۆزىنى دەخسىيەلىمىگەن هامان بوستانلىقلارنىڭ جەلپكار قوينىغا ئەسىر بولاتتى. يېڭى كۆچۈپ كەلگەن جەڭگىۋار ۋە هەرىكەتچان بىر مىللەت بوستانلىق ۋادىلىرىدىكى ئاهالىلەرنى سىياسىي جەھەتتىن كونترول قىلسىمۇ لېكىن ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلىغا ئۆزلىرى ئەسىر بولاتتى. خۇددى فىلىپ هىتتى ئېيتقاندەك: «هەرىكەتچان ۋە كۆچۈپ يۈرىدىغان بىر مىللەت ئولتۇراق مىللەتلەر رايونىغا بېسىپ كىرگەندىن كېيىن بۇ يەردىكى ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان مەدەنىيەت مەزمۇنىغا مۇئەييەن ئۆزگەرتىشلەر ئېلىپ كېلىشى، قان تىپى ۋە ئىرقى جەھەتتىن ئارلاشما هالەتنى شەكىللەندۈرۈشى مۇمكىن. لېكىن ئەسلىدىكى يەرلىك ئاهالىلەرنى تۈپ يىلتىزىدىن قۇرۇتىۋېتىش ھەقىقەتەنمۇ ئاز كۆرۈلىدىغان بىر ھادىسە» (104). شۇڭلاشقا خېلى بۇرۇنلا تۈركلىشىش جەريانى باشلىنىپ مىلادى 9-ئەسىردىكى چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىن ئۇيغۇرلىشىش جەريانى تاماملانغان تارىم ئويمانلىقىدا ئەسلىدىكى بوستانلىق ئىگىلىكى يەنىلا داۋاملاشتۇرۇلدى ۋە ناهايىتى زور دەرىجىدە ۋارىسلىق قىلىندى. بۇ يەردە ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كەلگەن بوستانلىق پىسخىكىسى چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىنكى ئۇيغۇر مەدەنىيەت پىسخىكىسىنىڭمۇ ئاساسىي ئېقىمى بولۇپ كەلدى.

قىسقىسى، بۇ يەردىكى بوستانلىق پىسخىكىسى ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا چوڭقۇرۇقلۇقلىرىنىڭ تىپىك ئالاھىدىلىكى ئىدى. ئوتتەك قىزىپ تۇرغان چوڭ قۇملۇقلار ئوتتۇرىسىدىكى كىمخاپتەك بوستانلىقلاردا بىر خىل دۇملەنمە هالەتتىكى زېرىكەرلىك كەيپىيات ھۆكۈم سۈرەتتى. سانجاق-سانجاق قۇم بارخانلىرى بۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ چاڭقاق ئىستىكىنى يەنىمۇ كۈچەيتىپ تۇراتتى. كىشىلەر تېنىمسىز ئىشلەيتتى. بوستانلىقلارمۇ توختاۋسىز ئۆزگىرىپ تۇراتتى. لېكىن تەبىئەتنىڭ تەھدىتى تۈگىمەيتتى. تەكلىماكان تولىمۇ قورغاق، ئادەملەر ئاجايىپ چاڭقاق ئىدى. سۇ بولسىلا بوستانلىق پەيدا بولاتتى. بوستانلىق بولىدىكەن هاياتلىق داۋاملىشاتتى. شۇڭا بۇ يەردىكى كىشىلەر كۆز ئالدىدىكى چەكلىك هاياتلىق ماكانىدا تۇرۇپ چەكسىز نەرسىلەرنى خىيال قىلاتتى. يىراقتىكى مەنزىرىلەرگە تەلپۈنەتتى، لېكىن ئۆز دائىرىسىدىن چىقىپ كېتەلمەيتتى. ئۇلارنىڭ قورغاق ۋۇجۇدى بىلەن تەڭسىز روھىي دۇنياسى ئۆزلىرى قۇچاقلاپ ياشايدىغان تەكلىماكان چۆلى بىلەن كۆرۈنمەس روھىي بىرلىك هاسىل قىلغانىدى. قوللىرى چاك-چاك يېرىلغان، يۈزلىرى ئاپتاپتا مىس رەڭگە كىرگەن، كالپۇكلىرىنى گەز باغلىغان بۇ كىشىلەرنىڭ ۋۇجۇدىدا بىر خىل تىنىپ كەتكەن چوڭقۇرلۇق ۋە ئۆتمۈشكە تۇتىشىپ كەتكەن چەكسىزلىك ئەكس ئېتەتتى. ئۇلار تەنها ئىدى. تۆت ئەتراپى قۇم بارخانلىرى بىلەن ئورالغان تار بوستانلىقلاردا ئۆزلىرىنى غېرىبانە سېزەتتى. دۇنيادىن ئايرىلىپ قالغان، تەبىئەت تەرىپىدىن تاشلىۋېتىلگەن تۇيغۇ ئۇلارنى قىينايتتى. ئەمەلىيەتتە بوستانلىقلاردىلا ئەمەس بەلكى تۆت ئەتراپى ئېگىز تاغلار بىلەن قورشىلىپ تۇرغان بىر پۈتۈن تارىم ئويمانلىقىمۇ تەبىئىي هالدا كىشىگە بىرخىل تەنهالىق تۇيغۇسى بېرەتتى. شۇڭلاشقا ئۇلار سىرتتىن كېلىدىغان ھەرقانداق يېڭى ئۇچۇر ۋە يېڭىلىقلارغا قىزىقاتتى، تەلپۈنەتتى ۋە چوقۇناتتى. دىنىي قىزغىنلىق ۋە ئىلاھىي پەلسەپە بوستانلىق خەلقلىرىنىڭ كۈچلۈك خاهىشى ئىدى. بۇددىزم، مانى ۋە ئىسلام ئەقىدىلىرىنىڭ بۇ پىنھان چوڭقۇرلۇقتا بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى گۈللىنىشكە ئېرىشىشى شۇنىڭ سەۋەبىدىن ئىدى. ئۇلار ئۆز ۋۇجۇدىدىكى قورغاق ۋە چاڭقاق ئىستەكلىرىنى پەقەت سىرتقى غىدىقلىنىش ئارقىلىق سۇغۇرۇشقا كۆنۈككەنىدى. شۇڭا يىپەك يولىنىڭ دەسلەپكى ئۇلىنىڭ ئېچىلىشى ئۇلارنىڭ سىرتتىن ئۇچۇر ئېلىش ۋە ئۆزىنى تولۇقلاش ئىستىكى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك ئىدى. «بوستانلىق ۋادا بولمايدىكەن، يىپەك يولىمۇ بولمىغان بولاتتى. يۇنان تارىخچىسى ھىرودىتنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، يىپەك يولىنى ئاخىرقى ھېسابتا بوستانلىق ۋادىلارنىڭ ئىلتىپاتى دېيىشكە بولاتتى» (105). مانا مۇشۇ ۋادىلاردا ياشاپ كەلگەن بوستانلىق خەلقلىرى قەدىمكى دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئۆز ئارا ئۇچرىشىشىدا غايەت زور روللارنى ئوينىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قۇملۇقلاردىن كېلىدىغان ئىسسىق شامالدىن ۋە بوستانلىقلاردىكى زېرىكەرلىك هاياتتىن روھىي تىندۇرمىسى قاغجىرىغان، ئىلاھىي دوگماتىكا ۋە شەرقچە مېتافىزىكا ئارقىلىق ئۆزىگە تەسەللىي تاپقان، ئەمما ھېسسىيات تىلى ۋە شېئىرىي تۇيغۇغا باي، ئىشقىي ھورمۇنلىرى ئويغاق، ۋۇجۇدى ئۆركەشلەپ تۇرىدىغان بۇ كىشىلەر يىپەك يولىدىن تىنىمسىز ئاڭلىنىپ تۇرىدىغان كولدۇرما سادالىرى ئارقىلىق ئۆز روھىي دۇنياسىنى سۇغۇرۇپ كەلدى.

ئىككىنچى، ئۇرۇغ-قەبىلە مۇناسىۋەتلىرى يىمىرىلگەن، مۇئەييەن «يۇرت»نى ئاساس قىلغان تارقاق هالەتتىكى جەمئىيەت تۈزۈلمىسى.

بىر مىللەتنىڭ جەمئىيەت تۈزۈلمىسى هامان ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىدۇ. شەرق بىلەن غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئەندىزىسى، تەپەككۇر ئۇسۇلى، پىسخىك خاراكتېر جەھەتلەردىكى ماھىيەتلىك پەرقلەر دەل ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي جەمئىيەت تۈزۈلمىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىدىن كېلىپ چىققان.

غەربتە بولۇپمۇ ياۋروپا مەدەنىيىتىنىڭ ئانا مەنبەسى بولغان قەدىمكى يۇناندا قانداشلىق ۋە ئۇرۇغ-جەمەت مۇناسىۋەتلىرىنى ئاساس قىلغان جەمئىيەت تۈزۈلمىسى بالدۇرلا يىمىرىلگەنىدى. ئۇلارنىڭ شەھەر دۆلەتلىرىنى مەركەز قىلغان فېدېراتسىيە ئەندىزىسى بىرخىل بېكىك هالەتتىكى نوقۇل تېرىم جەمئىيىتى ئەمەس، بەلكى سىرتقا ئېچىۋېتىلگەن جانلىق سودا جەمئىيىتى ئىدى. تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، دېڭىز قاتنىشىنىڭ

www.menzil.biz

راۋانلىقى، زور تىپتىكى كۆچمەن ئاھالىلەرنىڭ تىنىمسىز ئۇلتۇراقلىشىشى بۇ يەردە قانداشلىق شەكلىدىكى ئۇرۇغ-قەبىلە تۈزۈمىگە ئورۇن بەرمىگەنىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇلاردا قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپلا قانۇنىي شەكىل ۋە ئىجتىمائىي ئەھدىنامە ئارقىلىق مۇئەييەن سىياسىي ئەندىزىگە ئۇيۇشقان، ئەمما شەخس، سۇبيېكت ۋە ئىجتىمائىي بىرلىكلەرنىڭ ھوقۇق-مەنپەئەتى كاپالەتكە ئىگە قىلىنغان دېموكراتىك تۈزۈلمىنىڭ ئۇندۇرمىلىرى شەكىللەنگەنىدى. بۇنىڭدىن ئىككى مىڭ يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىلگىرىلا ئارىستوتېل «پولىتىكا» ناملىق ئەسىرىدە، شەرقچە ئىجتىمائىي تۈزۈلمە بىلەن قەدىمكى يۇنان تۈزۈمىنىڭ ماھىيەتلىك پەرقلەرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەنىدى. ئۇ، يۇناننىڭ شەھەر فېدېراتسىيىلىرىنى قانداشلىق مۇناسىۋەت ئۈستىگە قۇرۇلغان تەشكىلىي بىرلىك ئەمەس، بەلكى ئورتاق مەنپەئەت ئارقىلىق باغلانغان ئىجتىمائىي بىرلەشمىلەرنىڭ سىياسىي ئىتتىپاقىدۇر، دەپ قارىدى. ئۇ يەنە مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «بەزىلەر يۇناننىڭ شەھەر فېدېراتسىيە سىياسىيئونلىرى شەرقنىڭ خاقان، ئائىلە باشلىقى ياكى قۇلدارلىرى بىلەن ئوخشاش دەيدۇ. شەك-شۈبھىسىزكى، بۇ خىل قاراش بىمەنىلىكتۇر» (106).

شەرق خەلقلىرى، جۈملىدىن جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكى ئاھالىلىرى تىپىك شەرقچە ئىجتىمائىي ئەندىزىگە ئىگە ئىدى. بۇ يەردىكى تۇتاش تۈزلەڭلىكلەر، كەڭ كەتكەن ئېكىنزارلىقلار، نىسبەتەن تەرەققىي قىلغان تېرىم ئىگىلىكى، مۇقىم رېتىملىك، زىلزىلىلەردىن خالىي تۇرمۇش غەرب ئەندىزىسىگە تامامەن ئوخشىمايدىغان جەمئىيەت تۈزۈلمىسىنى شەكىللەندۈرگەنىدى. ئۇلار ئائىلە، نەسەب ۋە قانداشلىق مۇناسىۋەتلەرنى ئاساس قىلغان شەرقچە ھاكىممۇتلەق سىياسىي فورما ياكى قاتلاممۇقاتلام دەرىجەۋە سالاھىيەت تەرتىپىگە بۆلۈنگەن جەمئىيەت تۈزۈلمىسى ئىچىدە ياشايتتى. ئۇرۇغ-جەمەت بەلگىسىنى ساقلىغۇچى فامىلە ۋە جەمەت نامىنى ئەۋلادمۇئەۋلاد داۋاملاشتۇراتتى. تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرىنى بىلدۈرىدىغان ئاتالغۇ ۋە ئىبرىلەر ئاجايىب كۆپ ئىدى. ئۇلارنىڭ قۇرۇلۇش ۋە بىناكارلىق ئىدىيىلىرىمۇ ناھايىتى روشەن ھالدا دەرىجە - سالاھىيەت قارىشى ۋە بېكىك ئەندىزىنى ئىپادە قىلاتتى. ئۇلار ئۆز جەمئىيىتىنى ئىجتىمائىي ئەھدىنامە ياكى قانۇن ئېڭى ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى مۇتلەق نوپۇز، مۇستەبىت تۈزۈم ۋە مۇرەككەپ ئەدەب-ئەخلاق مىزانلىرى ئارقىلىق ئىدارە قىلاتتى. ئەجدادلىرى ئۇلاردىن قانچە ئۇزارغانسېرى، سىرلىقلىق تۈسى ۋە ئۇلۇغلۇق دەرىجىسىمۇ شۇنچە ئېشىپ باراتتى. شۇڭا كۆز ئالدىدىكى ھەممىۋا رېئال مەسىلىلەرنى ئەجدادلىرى قالدۇرۇپ كەتكەن ئەنئەنىۋى ئۆلچەم ۋە «مۇقەددەس» دەستۇرلارنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە ھەل قىلىش، ئىككى كەلىمە سۆزنىڭ بىرىدە قەدىمكىلەرنىڭ ئەقلىيلىرىنى نەقىل كەلتۈرۈش بۇ يەردىكى ئومۇمىي كەيپىياتقا ئايلانغانىدى. بۇنداق نەسەب ۋە قانداشلىق مۇناسىۋەتلەر

ئۈستىگە قۇرۇلغان ئىجتىمائىي جەمئىيەت تۈزۈلمىسىدە «ئەجداد» چۈشەنچىسى مۇقەددەس ۋە دەخلى-تەرۇزسىز ئىدى. «جۇڭگودا بىر كەلىمە ‹مەڭگۈلۈك، قاغىش سۆزى بار بولۇپ، ئۇ ھەممىشە ‹ئاناڭنى! . . . ›، سۆزى ئارقىلىق ئىپادىلىنەتتى. لۇشۈن بۇ خىل تىللاش ئادىتىنى ‹دۆلەت قاغىشى› دەپ ئاتىغانىدى. دۇنيادىكى نۇرغۇن مىللەتلەردە ئادەم تىللىسا شۇ ئادەمنىڭ دەل ئۆزىنى تىللايتتى. لېكىن پەقەت جۇڭگودىلا ئادەم تىللىسا شۇ ئادەمنىڭ ئۆزىنى تىللىماستىن، بەلكى ‹ئىتنىڭ بالىسى›، ‹ئاناڭنى›، ‹موماڭنى›، ‹ئۇرۇغ-پۇشتۇڭنى› . . . دېگەن سۆزلەر بىلەن ئەجدادلىرىنى تىللايتتى. بۇ شۇنىڭ ئۈچۈنكى، دەرىجە -سالاھىيەت تۈزۈمى ئاستىدا، مەزكۇر ئادەمنىڭ سالاھىيىتى ئۇنىڭ ئۇرۇغ-جەمەتىنىڭ سالاھىيىتى بىلەن ئۆلچىنەتتى. ئۇنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ئالدىدا ئۇنىڭ ئورنى ھېچنېمىگە ئەرزىمەيتتى. سالاھىيەت تۈزۈمى جۇڭگولۇقلارنىڭ مۇستەقىل كىشىلىك خاراكتېرى ۋە ئۆزلۈك ئېڭىنىڭ يېتىلىشىگە توسالغۇ بولغانىدى. باشقىلار ئۇلارنىڭ شەخسەن ئۆزىنى تىللىسا ئۇلارخورلۇق ھېس قىلمايتتى. پەقەت ئۇرۇغ-ئەجدادىنى تىللىغان چاغدىلا، ئاندىن قەلبىدىكى ئەڭ مۇقەددەس ھېسسىياتىغا ۋە ئىززەت-غورۇرىغا دەز كېتەتتى» (107). مانا بۇ ئاسىياچە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ پەيلىشى بىلەن قانداشلىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ سىرتمىقى ئىچىدە يېتىلگەن شەرقچە جەمئىيەت ئەندىزىسى ئىدى.

ھالبۇكى، تارىم ئويمانلىقى ۋە ئۇنىڭ بوستانلىق ئەندىزىسى غەربلىكلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئەھدىنامە ئۈستىگە قۇرۇلغان جەمئىيەت تۈزۈلمىسىگىمۇ، شەرقلىقلەرنىڭ قانداشلىق مۇناسىۋەتلەر ۋە نەسەب قارىشى ئۈستىگە قۇرۇلغان شۇنداقلا فېئوداللىق ئەخلاقىي مىزانلار قېلىپلاشقان جەمئىيەت فورمىسىغىمۇ ئوخشىمايتتى.

بۇ يەردە ھەر قايسى بوستانلىقلارنى ئاساس قىلغان كىچىك تىپتىكى شەھەر دۆلەتلىرى مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ غەربچە فېدېراتسىيە ۋە دېموكراتىك ئىدىيە تۈرەلمىلىرىنىڭ نەتىجىسى ئەمەس ئىدى. تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى شەھەر دۆلەتلىرى يۇنان ۋە رىم فېدېراتسىيىلىرىدەك مۇئەييەن ئىجتىمائىي ئەھدىنامە گەۋدىسىگە ياكى ھەر بىر ئىجتىمائىي بىرلىك ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىقى ۋە ھوقۇق - مەنپەئەتىنى كاپالەتلەندۈرۈشنى ئالدىنقى شەرت قىلىدىغان سىياسىي بىرلەشمىگە ئۇيۇشمىغانىدى. بۇ يەردىكى بوستانلىقلاردا سودا-تىجارەت، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە باشقا ئىگىلىك شەكىللىرى تەڭ مەۋجۇد بولسىمۇ، لېكىن تېرىم ئىگىلىكى يەنىلا مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيتتى. شەھەر دۆلەتلىرى ۋە بوستانلىقلارنى مەركەز قىلغان يەرلىك ھاكىمىيەتلەرنىڭ ئۆزئارا مەۋجۇد بولۇپ تۇرۇشى، ئەمەلىيەتتە جۇغراپىيىلىك ئايرىملىق ۋە يېتىملىكنىڭ مەھسۇلى ئىدى. بۇ يەردىكى شەھەرلەر نوپۇسى ئاز، تەرەققىياتى ئاستا، بوستانلىقلارغا ئەگىشىپ تېنىمسىز يۆتكىلىپ تۇرىدىغان، سېپىل ۋە

توپا تاملاردىن سېلىنغان كىچىك-كىچىك يۇرتلار ئىدى. ئۇلار ئادرىئاتىك دېڭىزى بويىدىكى سىرتقا ئېچىۋېتىلگەن، دېڭىز سودىسى ۋە تاۋار ئىگىلىكىنى ئاساس قىلغان، بازار رىقابىتى ئارقىلىق ئۆز گۈللىنىشىنى يېتەكلەيدىغان يۇنان شەھەرلىرىگە ئوخشىمايتتى. قەدىمكى يۇنان شەھەرلىرىدە ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى ئابستراكت مۇلاھىزىلەر كەڭ كۆلەمدە قانات يېيىپ، ھىپپوكراتنىڭ ئاتوم نەزەرىيىسى، ئەپلاتوننىڭ غايىۋى دۆلىتى، ئارىستوتېلنىڭ سىياسى پولىتىكىسى، بېركلىنىڭ جۇمھۇرىيەت نۇقتىئىنەزەرى بەس-بەستە شەرھىيلىنىۋاتقان چاغدا، تارىم ئويمانلىقىدىكى پىنھان بوستانلىقلاردا ئادەم بىلەن تەڭرىنىڭ مۇناسىۋىتىنى مەركەز قىلغان ئىلاھىي ئوي-پىكىرلەر جۇش ئۇرۇپ، نازاكەتكە، خىيالىي تۇيغۇغا ۋە رومانتىكىغا تولغان بۇددىزم تام سىزمىلىرى ۋە مۇقام ھادىسىسىنىڭ ئۇندۇرمىسى بولغان «ماھادۇر كۈيلىرى» راۋاجلىنىۋاتاتتى.

بۇ يەر جۇغراپىيىلىك جەھەتتىن بىر پۈتۈن گەۋدە ھېسابلانسىمۇ، لېكىن بۇ غايەت زور ئويمانلىق ئىچىدىكى ھەر قايسى بوستانلىقلار تارقاق ھالەتتىكى ئىجتىمائىي بىرلىكلەرنى ھاسىل قىلغانىدى. خۇددى يۇتەيشەن ئەپەندى ئېيتقانداك: «قەدىمكى غەربىي يۇرتتا، بولۇپمۇ تارىم ئويمانلىقىنىڭ گىرۋەكلىرىدىكى بوستانلىق رايونلىرىداتەبىئىي جۇغراپىيىلىك شارائىتنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن كىشىلەر ئەتراپتىكى قۇملۇقلار بىر-بىرىدىن ئايرىپ تۇرغان تەنھا بوستانلىقلاردا ياشايتتى. بىر پارچە چوڭ بوستانلىق كۆپىنچە ھاللاردا بىر مۇستەقىل ھاكىمىيەتنى شەكىللەندۈرەتتى. گەرچە ھەرقايسى بوستانلىقلار ئوتتۇرىسىدا ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت ئالاقىلىرى بولۇپ تۇرسىمۇ، لېكىن جۇغراپىيىلىك ئايرىملىق ھامان سىياسىي جەھەتتىكى بۆلۈنمە ۋەزىيەتنى كەلتۈرۈپ چىقىراتتى. شۇ سەۋەبتىن غەربىي يۇرتتىكى ھەر قايسى بوستانلىقلار ئېتنىك قاتلام ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردە كۆرۈنەرلىك پەرقلەرنى شەكىللەندۈرگەن» (108). قەدىمكى چاغلاردىلا تارىم ۋادىسىدا چوڭ جەھەتتىن قۇمۇل-تۇرپان ئويمانلىقىنى ئاساس قىلغان شەرقىي گىرۋەك مەدەنىيەت توپى، كۇچا-ئاقسۇنى مەركەز قىلغان ئوتتۇرا ۋە شىمالىي گىرۋەك مەدەنىيەت توپى ۋە قەشقەر-يەكەن-خوتەننى مەركەز قىلغان غەربىي ۋە جەنۇبىي گىرۋەك مەدەنىيەت توپلىرى ۋۇجۇدقا كەلگەنىدى. مۇشۇ ئۈچ چوڭ مەدەنىيەت توپى ئىچىدە يەنە نەچچە ئونلىغان كىچىك بوستانلىقلار ۋە يۇرتلار بارئىدى. مىلادى 9-ئەسىردىكى چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىن تامامەن ئۇيغۇرلاشقان بۇ ۋادىدا يەنىلا ئاۋۋالقى تارقاق ھالەتتىكى جەمئىيەت تۈزۈلمىسى داۋاملاشتى ۋە يەنىمۇ قېلىپلاشتى.

شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ يەردە بىراق شەرق تۈزلەڭلىكلىرىدىكى تىپىك ئەندىزىسىگە تامامەن ئوخشىمىغان ھالدا قانداشلىق مۇناسىۋەت بويىچە بۆلۈنگەن ئۇرۇغ-قەبىلە تۈزۈملىرى تېزلىكتە يىمىرىلدى. ھەرقايسى بوستانلىقلاردىكى تىپىك ھاياتقا كۆنۈككەن ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ شىمالىي قۇملۇق دەۋرىدىن قېپقالغان ئۇرۇغ-قەبىلە مۇناسىۋەتلىرىنى تامامەن ئۇنتۇپ كەتتى. ئوتتۇرا ئاسىيا بوستانلىقلىرىدىكى ئۇيغۇر، ئۆزبېك قاتارلىق شەھەرلەشكەن تىپىك مىللەتلىرى قازاق، قىرغىز قاتارلىق چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى ئاساس قىلغان تۈركىي قەۋملىرىنىڭ ئەكسىچە، ئۇرۇغ-قەبىلە ناملىرىنى ئەمەس بەلكى ھەر قايسى يۇرت ۋە شەھەرلەرنىڭ نامىنى قوللىنىدىغان بولدى. ھەتتا ئۇلارنىڭ تىللىرىدا تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرىنى ئىپادىلەيدىغان سۆز-ئاتالغۇلار بارغانسېرى ئازىيىپ، ئاددىي فورمىغىلا مەركەزلەشتى. رۇس تۈركولوگى ن. ئا. باسكاكوف بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازدى: «قازاقلار تېخى 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ئۇرۇغ-قەبىلە تۈزۈمىنى ساقلاپ كەلگەن. ۋەھالەنكى ئۆزبېكلەر بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار ئۇرۇغداشلىق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقلىرىنى ئاللىقاچان تۈگىتىپ، ئۇزاق مۇددەتلىك فېئوداللىق دەۋرنى بېسىپ ئۆتكەن. شۇنىڭ نەتىجىسىدە قازاق، قاراقالپاق، ئالتايلىقلار ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ پۇختا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئۇرۇغ-قەبىلە مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئەكسىچە، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇغ ۋە قەبىلە تەۋەلىكىنى ئۇنتۇپ كەتكەن بولۇپ، مەلۇم يۇرت ياكى شەھەرگە قارىتىلغان نام-ئاتالغۇلارنى ئىشلىتىدۇ» (109).

ھەر قايسى بوستانلىقلار ۋە ئۇلارنىڭ بىر-بىرىدىن چوڭ قۇملۇقلار ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرۇشى ئۇيغۇر مىللىتىدە تەدرىجىي ھالدا كۈچلۈك «يۇرت» قارىشىنى شەكىللەندۈردى. ئۇلار ئەمدى ئۆزلىرىنىڭ «يەتتە ئەجدادىغىچە ئېسىدە تۇتۇش» تەك ئۇرۇغ-جەمەت ئۆدۈمىنى ئۇنتۇپ، ئۈچ ئەۋلادتىن يۇقىرىقى نەسەبىگە ئانچە ئېسىلىپ كەتمەيدىغان بولدى. بەلكى ئۇنىڭ ئورنىغا تار مەھەللىۋىي يۇرت قارىشى بارغانسېرى كۈچىيىپ باردى. 16-ئەسىرگە كەلگەندە ئىسلامىيەت ئېتىقادى پۈتكۈل ئۇيغۇر مىللىتىگە ئومۇملاشقاندىن كېيىنمۇ ئۇلارنىڭ ھەرقايسى بوستانلىقلارنى ئاساس قىلغان يۇرت ئەنئەنىسى ۋە ئايرىم مەدەنىيەت پەرقلىرى يەنىلا ساقلىنىپ قېلىۋەردى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە چوڭ جەھەتتىن نىسبىي ھالدا ئورتاق مەدەنىيەت گەۋدىسىگە ئۇيۇشقان، لېكىن كىچىك جەھەتتىن ھەرقايسى بوستانلىق ۋە يۇرتلار ئۆزلىرىنىڭ ئىنچىكە پىسخىك خاسلىقلىرى بىلەن تارقاق ھالەتتىكى جەمئىيەت تۈزۈلمىسىنى ھاسىل قىلغان ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئەندىزىسى شەكىللەندى. يېقىنقى زامانغا كەلگەندە، يىپەك يولى خارابلىشىپ، تارىم ئويمانلىقى دۇنيا تارىخىنىڭ تاشلاندۇق رايونىغا ئايلىنىپ قالدى. بۇ يەردىكى بوستانلىقلارنىڭ سىرتقى ئەللەر بىلەن بولغان مەدەنىيەت ۋە ئىقتىسادىي ئالاقىلىرى ئۈزۈلۈپلا قالماستىن بەلكى ئۆز ئەتراپىدىكى بوستانلىق ۋە يۇرتلار بىلەن بولغان ئالاقىلىرىمۇ زور دەرىجىدە سۇسلىشىپ باردى. مۇشۇنداق تۇرغۇن ھالەت ھۆكۈم سۈرگەن يېقىنقى بىرقانچە يۈز يىللىق تارىخىي جەرياندا قەشقەر بىلەن قۇمۇل بوستانلىقى ياكى كۇچا بىلەن چەرچەن ئاھالىلىرى ئوتتۇرىسىدا قانچىلىك

دەرىجىدە پىكىر ۋە ئىجتىمائىي ئالاقىلەرنىڭ بولغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىش تولىمۇ تەس. ۋەھالەنكى، بۇ يەردىكى ھەر قايسى يۇرت ۋە بوستانلىقلار قانچىلىك دەرىجىدە بىر-بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرۇشى ۋە ئۆزئارا ئالاقىلىرىنىڭ سۇسلىشىشىدىن قەتئىينەزەر، مۇنداق ئىككى نەرسە قەتئىي تۈردە ئورتاقلىقى ۋە ئىزچىللىقىنى ساقلاپ كەلدى: بىرى، ئۇيغۇر تىلى، يەنە بىرى سەنئەت ۋە مۇقام ھادىسىسى. ھەممىگە مەلۇمكى، ئۆز تارىخىدا ھامان بىرلىككە كېلىش ۋە ئورتاق مەدەنىيەت گەۋدىسىگە ئۇيۇشۇش خاھىشىنى ئىپادىلەپ كەلگەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا خەنزۇ تىلى نەچچە ئونلىغان دىئالېكىت-شېۋىلەرگە بۆلۈنگەن. ھەتتا گۇاڭدۇڭ شېۋىلىرىنى تەرجىمان ئارقىلىق چۈشىنىدىغان ئەھۋال شەكىللەنگەن؛ ھىندىستان خەلقى ھىندى مەدەنىيىتىدىن ئىبارەت بۇ جاھىل سىستېمىغا زىچ ئۇيۇشۇپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن بۈگۈنكى كۈندە ئوخشىمىغان تىللاردا سۆزلىشىدىغان يۈزدىن ئارتۇق مىللەتكە بۆلۈنۈپ كەتكەن. ۋەھالەنكى، تارىم ئويمانلىقىدىكى ئارىلىقى بىر-بىرىدىن يىراق بوستانلىقلارغا تارقالغان ئۇيغۇر خەلقى ئوخشاش شېۋە پەرقلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئورتاق قانۇنىيەتلىرىنى مۇتلەق ساقلاپ كەلدى. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇلار سەنئەت ئىجادىيىتىدىكى ئورتاق سىزىمنى ئىزچىل داۋاملاشتۇردى. مۇقام ئەنئەنىسى بارلىق يۇرت ۋە بوستانلىقلار ئۈچۈن ئورتاق ھادىسە بولۇپ كەلدى. مەشھۇر تارىخشۇناسىمىز موللامۇسا سايرامى مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا يېزىپ تاماملىغان «تارىخىي ئەمنىيە» ناملىق ئەسىرىدە تونجى بولۇپ ھەرقايسى بوستانلىق ۋە يۇرتلاردىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆزىگە خاس مىجەز-خاراكتېرى، پىسخىك ئالاھىدىلىكى ۋە خاراكتېر تۈزۈلمىسىدىكى ئىنچىكە پەرقلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى. بۇ بىزنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىمىزنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈلمىسى ۋە مەدەنىيەت پىسخىكىسىنى چۈشىنىشىمىزدە مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

10

ھەر قانداق بىر مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت پىسخىكىسىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدا، ئۇلار ئېتىقاد قىلغان دىنىي ئىدېئولوگىيىلەرنىڭ ناھايىتى چوڭقۇر تەسىرلەرنى كۆرسەتكەنلىكى شەك-شۈبھىسىزدۇر. ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ پۈتكۈل روھىيەت تارىخىغا نەزەر تاشلىساق، ھەر قېتىملىق يېڭى دىنىي ئىدېئولوگىيىنى قوبۇل قىلىشى، ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسى ۋە روھىيەت جۇغلانمىسىدا غايەت زور سەكرەشنى كەلتۈرۈپ چىقارغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلالايمىز.

ئۇزاقتىن بۇيان، نۇرغۇن كىشىلەر ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرۇپ يۈز يىلدىن ئارتۇق سەلتەنەت سۈرگەن شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنىڭ زور تالاپەتكە ئۇچراپ غەربكە كۆچكەنلىكىنى ئاساسەن تەبىئىي ئاپەت ۋە يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ ھۇجۇمىدىن بولغان، دەپ قاراپ كەلدى. لېكىن يۇقىرىقى ئوبيېكتىپ سەۋەبلەردىن باشقا يەنە روھىي ۋە پىسخىكىلىق سەۋەبلەرمۇ مۇئەييەن تەسىرلەرنى كۆرسەتتىمۇ-قانداق؟ بىزنىڭ قارىشىمىزچە، بۇ مەسىلىدە مانى دىنىنىڭ كۆرسەتكەن تەسىرىنى تىلغا ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ.

مانى دىنى دەسلەپ ئىراندا مەيدانغا كەلگەن بىرخىل ئارىلاشما خاراكتېرلىق دىن بولۇپ، ئۇنىڭ تەلىماتىدا خرىستىيان، قەدىمكى بابىل، يۇنان ۋە ھىندى دىنلىرىنىڭ ئىدىيىۋى تەسىرلىرى بارئىدى. شۇڭلاشقا بۇ دىن ئۆزىنىڭ كۈچلۈك ماسلىشىشچانلىق ئالاھىدىلىكى بىلەن ناھايىتى تېزلىكتە ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقالغانىدى. ئورقۇن خانلىقى تەۋەسىدىكى شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى مانى دىنى بىلەن ئۇچرىشىشتىن بۇرۇن تەبىئەت دىنى بولغان شامان ئەقىدىسىدە تۇرۇپ كەلگەنىدى. شامانىزم قەدىمكى يايلاق تۇرمۇشى كەچۈرگەن كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەرنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى بىلەن زىچ بىرلىشىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ قەھرىمانلىق جاسارىتى، ھېچنېمىدىن يانمايدىغان كۈچلۈكلەر پىسخىكىسىغا تولىمۇ ماسلىشاتتى. چۈنكى پەقەت ھەرىكەتچانلىق، تىنىمسىز كۆچۈپ يۈرۈش ۋە ھەر ۋاقىت ھەربىي جەھەتتىكى جەڭگىۋارلىق ئارقىلىق ئۆز مەۋجۇدلۇقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان شىمالدىكى ئات ئۈستى ھاياتىدا، تەبىئەت دىنلىرىلا ئۇلارنىڭ بۇ خىل كۈچتۈڭگۈرلىكىگە قوزغاتقۇچى كۈچ بولالايتتى. چۈنكى ئۇلار ئۆزلىرىگە زۆرۈر بولغان ماددىي بويۇملارنى «قان تۆكۈش ئۇسۇلى ئارقىلىق قولغا كەلتۈرەتتى. ئەگەر تەر تۆكۈش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئېرىشسە، بۇ تولىمۇ يۇۋاش-رايىشلىق ۋە ئاجىزانىلىق بولۇپ قالاتتى» (110).

لېكىن مىلادى762-يىلى سوغدىلاردىن بولغان تۆت نەپەر مانى راھىبىنىڭ لوياڭدىن ئورقۇن بويىغا كېلىشى، ئۆز دەۋرىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ پىسخىك تۈزۈلمىسىدە غايەت زور ئۆزگىرىشنىڭ باشلانغانلىقىدىن دېرەك بەردى. شۇندىن باشلاپ، خۇددى «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» دا ئېيتىلغاندەك:

«ئىلگىرى قان تۆكۈپ، ھايۋانات ئۆلتۈرۈپ ئوزۇقلىنىدىغان بۇ خەلق ئەمدىلىكتە سەي-كۆكتات ۋە ئۇن-گۈرۈچ تائاملىرى يەيدىغان بولدى؛ ئىلگىرى قانلىق قىرغىنچىلىقلار داۋاملىق يۈز بېرىپ تۇرىدىغان بۇ جايدا، ئەمدى ياخشىلىق ۋە رەھىمدىللىكنىڭ نۇرى چاقنايدىغان بولدى...».

سوغدى راھىبلىرى دەسلەپ مانى دىنىنى تارقىتىشقا باشلىغان چاغدا قاتتىق قارشىلىققا ئۇچرىغانىدى. لېكىن كېيىنچە يۇقىرى قاتلام ئىچىدە ھىمايىگە ئېرىشتى. ھەتتا ئۇيغۇر قاغانىنىڭ شەخسەن ئۆزىمۇ مانى دىنىغا بولغان مايىللىقىنى ئىپادىلەشكە باشلىدى. ئاخىرىدا «قاغان تۆت نەپەر مانى راھىبى بىلەن ئىككى كېچە-كۈندۈز سۆھبەتلەشتى. ئۈچىنچى كۈنى سەھەردە ئالتۇن تاجىسىنى تاقاپ تەختكە ئولتۇرغاندا

www.menzil.biz

چەكسىز ئازابلاندى، ۋۇجۇدى تەۋرەندى، قەلبىدە گويا مۇھىم بىر نەرسىنى يوقىتىپ قويغاندەك گاڭگىراش ۋە ئارىسالدىچىلىق ئىچىدە ئۇزاققىچە قىينالدى. كېيىن قاغان چوڭ تىپتىكى ئوردا يىغىلىشى ئۆتكۈزدى ۋە مانى راھىبلىرى ئالدىدا تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ ئۆزگۇناھلىرىنى كەچۈرۈشنى ئۆتۈندى. .» (111) . شۇنىڭدىن ئۇزاق ئۆتمەيلا مانى دىنى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتىلدى. نەتىجىدە، پۈتكۈل ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئەقىدە سىستېمىسى ۋە دىنىي ئىدېئولوگىيىسىدە تۈپتىن ئۆزگىرىش يۈز بەردى. خۇددى بارتولد ئېيتقاندەك: «دىن تارقىتىش ساھەسىدە ، سوغدىلارنىڭ تۈركىي قەۋملەرگە كۆرسەتكەن تەسىرى جۇڭگو تۈركىستانىدى- كى ھىندى-ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ يەرلىك خەلقلەرنىڭ تەسىرىگە قارىغاندا تېخىمۇ كۆپ تەرەپلىمىلىك بولدى» (112) . مانى دىنى ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دۆلەت دىنىغا ئايلانغاندىن كېيىن سوغدىلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت ئاپپاراتلىرىغا ئىچكىرىلەپ كىرىشكە باشلىدى ۋە ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ باشقا ئەللەر بىلەن بولغان سودىسىنى كونترول قىلىۋالدى. بۇنىڭ بىلەن خانلىقنىڭ ئەمەلىي تەسىر كۈچى ئاجىزلىشىپلا قالماستىن، بەلكى مانى دىنىنىڭ پەيلىشى بىلەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ پىسخىك خاراكتېرىدە رەھىمدىللىك، تىنچ-ئاسايىشلىق، يۇۋاش-يۇمشاقلىققا بولغان ئىچكى مايىللىق بارغانسېرى كۈچىيىپ باردى. بۇنداق پسىخىكلىق يۇمشاقلىق شىمالىي يايلاقلاردىكى كۈچلۈكلەر جاھان سوراپ، ئاجىزلار شاللىنىپ تۇرىدىغان ، ھەربىي جەڭگىۋارلىق ۋە ھەرىكەتچانلىق ئارقىلىق ئۆز مەۋجۇدلۇقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان شەرت-شارائىت بىلەن ئەسلا چىقىشالمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە «مانى دىنى جانلىقلارنى ئۆلتۈرۈشنى قاتتىق چەكلەيتتى، بۇ ھال يايلاق ھاياتىدىكى جەسۇر، ئۇرۇشقا ماھىر ۋە كۈچتۈڭگۈر مىللىي روھ بىلەن سىغىشالمايتتى. چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى بىلەنمۇ ماسلىشالمايتتى» (113) . دىنىي ئىدېئولوگىيە ۋە پسىخىك تۈزۈلمىدىكى بۇنداق كەسكىن بۇرۇلۇشلار ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ موڭغۇل ئېگىزلىكىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى قەدەممۇقەدەم تەۋرىتىپ باردى شۇنداقلا 840-يىلدىكى سىياسىي تراگېدىيىنىڭ ئىچكى تۆرەلمىلىرىنى پەيدا قىلدى. ھەتتا ئۆز دەۋرىدىكى ئەرەب تارىخچىلىرى ۋە سەيياھلىرىمۇ مانى ۋە بۇددىزم ئەقىدىلىرىنىڭ تۈركىي قەۋملەرنىڭ مىللىي خاراكتېرىنى ئاجىز ۋە يۇمشاق ھالەتكە كەلتۈرۈپ قويغانلىقى ھەققىدە خاتىرىلەرنى قالدۇردى. مىلادى 869-يىلى ۋاپات بولغان ئەرەب يىلنامىچىسى جەھىز توققۇز ئوغۇزلارنىڭ مانى دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئەسلىدىكى جەڭگىۋار ۋە چۇس خاراكتېرىنى يوقاتقانلىقى ھەققىدە مەلۇماتلار بەردى (114) .

دېمەك، مانى دىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان پسىخىكلىق ياتلىشىش شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئات ئۈستىدىكى كۆچمەن تۇرمۇشىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ روھىي خاھىشلىرىنى سىغدۇرالايدىغان تېرىم ھاياتىغا يەرلىشىشنى جىددىي تەلەپ قىلدى. نەتىجىدە تارىم ئويمانلىقىدا تارىخىي خاراكتېرلىق چوڭ قوشۇلۇش يۈز بەردى. شۇنىڭ بىلەن بۇ يەردىكى ھەرقايسى بوستانلىقلاردا مانى ۋە بۇددىزم ئەقىدىلىرىنىڭ ئايالللىق نازاكىتىگە تويۇنغان، شەرقچە مېتافىزىكىلىق خىياللار بىلەن پىنھان ئازابلارغا چىرمالغان، زىلزىلە ۋە ئەرلىك قەھر-غەزەپلەردىن خالىي، مۇقىم ئولتۇراق تۇرمۇش باشلاندى. بۇ يەردىكى كىشىلەر ئەمدى قۇيۇندەك ئۇچقۇر ئارغىماقلارغا مىنگەن قەھرىمانلار ھەققىدە ئېپوسلارنى توقۇمايدىغان، تاش بالبالار ئەتراپىدا گۈلخان يېقىپ، ناخشا توۋلاپ، ئەسەبىيلەرچە پىرقىرىمايدىغان ، كۆك بۆرە ھەققىدە گۈزەل رىۋايەتلەرنى ئېيتمايدىغان بولدى. بەلكى مانى ئىلاھىغا بولغان «توۋانامە» لەرنى يادلاپ، بۇدساتىۋا ھەققىدىكى خىيالىي ھېكايىلەرگە مەپتۇن بولىدىغان ، ئاچ يولۋاسنى قۇتقۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئۆز تېنىنى يەم قىلىپ بەرگەن ۋە «نىرۋانا» مەنزىلىگە يەتكەن شاھزادە ھەققىدىكى رىۋايەتلەردىن زوق ئالىدىغان بولدى.

بۇنداق ھالەت مىلادى10-ئەسىرگىچە - تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي گىرۋەكلىرىگە ئىسلام نۇرى يېتىپ كەلگىچە داۋاملاشتى. ھەتتا ئويمانلىقنىڭ شەرقىي گىرۋىكىدىكى تۇرپان -قۇمۇل رايونلىرىدا 15-، 16-ئەسىرلەرگىچە داۋام قىلدى. شۇڭلاشقا «غەربىي يۇرت بۇددىزم مەدەنىيىتى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى بىر-بىرىدىن ئايرىپ قارايدىغان ، ياكى غەربىي يۇرت بۇددىزم مەدەنىيىتى قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئەمەس دەيدىغان قاراشلار ئىلمىي پوزىتسىيىگە زىت بولۇپلا قالماستىن ، تارىخىي رېئاللىققىمۇ ئۇيغۇن ئەمەستۇر» (115) .

دەرۋەقە، ئىسلامىيەت ئېتىقادى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ جەمئىيەت تۈزۈلمىسى، مەدەنىيەت ئەندىزىسى ۋە پسىخىك جۇغلانمىسىغا غايەت زور تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئىسلامىيەت ئېتىقادىدىن كېيىنكى مىڭ يىللىق مەدەنىيەت تارىخى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ پسىخىك تىندۇرمىسىدىكى ئەڭ ماھىيەتلىك تەرەپلەرنى ھاسىل قىلدى. قاراخانىيلار سۇلالىسىدىن تارتىپ تاكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسى ۋە يەكەن سەئىدىيە خانلىقى يىمىرىلگەنگە قەدەر مەدەنىيەت، ئەدەبىيات-سەنئەت ۋە پەلسەپىدە ناھايىتى زور مۇۋەپپەقىيەتلەر يارىتىلدى شۇنداقلا ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئالتۇن دەۋرلەر مەيدانغا كەلدى. ھالبۇكى، ئىنسانىيەت ئىدېئولوگىيە تارىخىدا شۇ نەرسە ئايانكى، ھەرقانداق بىر دىنىي ئىدېئولوگىيە، ھەرقانداق بىر روھىي ئەندىزە ھەرقايسى دەۋرلەردە يېڭى مەزمۇنلار بىلەن بېيىتىلمىسا ۋە دەۋر ئېقىمىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرمىسە ، ھامان قاتماللىق ۋە زەئىپلىشىشتىن خالىي بولالمايدۇ. 15-ئەسىردىن كېيىن ئىسلام دۇنياسىنىڭ چۈشكۈنلىشىشى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ تاشقى جەھەتتىن يېتىم، ئىچكى جەھەتتىن مالىمانچىلىق ئىچىدە قېلىشى تارىم

www.menzil.biz

ئويمانلىقىنىڭ غېرىبلىقىنى بارغانسېرى كۈچەيتىپ باردى. ئىسلام شەرقىدىكى تىنىمسىز مەزھەبچىلىك كۈرەشلىرى، دىن بىلەن سىياسىينىڭ بىر گەۋدىلىشىشى ، خوجا ـ ئىشانلارنىڭ تەركىيدۇنياچىلىق تەرغىباتلىرى، بارغانسېرى يامراۋاتقان دىنىي پەتىۋاچىلىق ۋە غەيرىي ئىسلامىي ئادەتلەر ئىسلام دىنىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىنى غۇۋالاشتۇرۇپ، دەۋر تەرەققىياتى بىلەن تەڭ قەدەمدە ماڭالمايدىغان قىلىپ قويدى. بۇنىڭ بىلەن مىللىتىمىزنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسىدا نەۋائىيدىن كېيىنكى 500يىللىق پاجىئە يۈز بەردى.

ۋەھالەنكى، شەرق چۈشكۈنلىشىشكە باشلىغان ئاشۇ دەۋرلەردە، مىڭ يىللىق ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتىنى بېشىدىن كەچۈرگەن خرىستىيان ياۋروپاسىدا جىددىي دىنىي ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلىۋاتاتتى. گېرمانىيىلىك مارتىن ليۇتېر (1446 ـ 1583) «گىگانت شەخسلەرنىڭ گىگانت دەۋرى» بولغان ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئۇلۇغۋار پىكىر ئېقىملىرىدىن ئىلھاملىنىپ، رىم پاپاسى ۋە دىنىي جەمئىيەتنىڭ چاڭگىلىدا خالىغانچە سۇيىئىستېمال قىلىنىۋاتقان خرىستىيان دىنىغا بولغان كەڭ كۆلەملىك ئىسلاھات تەشەببۇسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى ۋە يېڭى خرىستىيان دىنى تەلىماتىنى ئوتتۇرىغا قويدى. مارتىن ليۇتېر قوزغىغان دىنىي ئىسلاھات ھەرىكىتى كونا بىلەن يېڭى دەۋر ئالمىشىش بوسۇغىسىدا تۇرۇۋاتقان خرىستىيان ياۋروپاسىدا كۈچلۈك تەسىر قوزغىدى. ئۇنىڭ ئىسلاھات تەشەببۇسلىرى ئاھايىتى تېزلىكتە، رۇم پاپاسىنىڭ تىزگىنىگە چۈشۈپ قالغان ھەرقايسى ئەل مەمۇرىي ئاپپاراتلىرى ۋە يېڭىدىن ئويغىنىۋاتقان مىللىي بۇرژۇئازىيىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. بولۇپمۇ ياۋروپا تەپەككۇرىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر چېركاۋ پەلسەپىسىنىڭ سىرتىمىقىدىن قۇتۇلۇپ، پارتلاش خاراكتېرلىق ئىلگىرىلەشلەرگە ئېرىشىشىگە ۋە كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشىغا ئىدىيىۋى شارائىت ھازىرلاندى. ماكس ۋېبېر «يېڭى خرىستىيان دىنى نەزەرىيىسى ۋە كاپىتالىزم» ناملىق ئەسىرىدە ، يېقىنقى زاماندىكى كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنىڭ بىخلىنىشى ۋە راۋاجلىنىشى ياۋروپانىڭ دىنىي ئىسلاھات ھەرىكىتىدىن كېيىنكى ئىجتىمائىي قىممەت قارىشىنىڭ ئۆزگەرگەنلىكى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، چۈنكى قىممەت قارىشى يېڭى دىنىي شەكىلدە ، ھەر بىر شەخسنىڭ ئىدىيە ۋە ھەرىكىتىگە ، بولۇپمۇ ئىقتىسادىي ئىدىيە ۋە ئىقتىسادىي ھەرىكەتلەرگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى، دەپ كۆرسەتتى. مارتىن ليۇتېر قوزغىغان دىنىي ئىسلاھات ھەرىكىتى ۋە يېڭى خرىستىيانىزم تەلىماتلىرىنى تۆۋەندىكى بىر قانچە نۇقتىدىن شەرھىيلەش مۇمكىن:

بىرىنچى، مارتىن ليۇتېرنىڭ دىنىي ئىسلاھاتى «ئىنجىل»نى شەرھىيلەش ھوقۇقىنى دىنىي جەمئىيەتنىڭ چاڭگىلىدىن قۇتۇلدۇرۇپ چىقتى. ئۇ، رىم پاپاسى ۋە چېركاۋلاردىكى ئىلاھىيەت ئىنىستىتۇتلىرىنىڭ «ئىنجىل»نى شەرھىيلەشتىكى مۇتلەق ھوقۇقىغا قارشى تۇرۇپ، ئۇنى ئەركىن ۋە ئىلمىي ھالدا چۈشەندۈرۈشنى ۋە دەۋر روھى بىلەن بىرلەشتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇ، «خۇدانىڭ مۇقەددەس سۆزلىرى ھامان دىنىي جەمئىيەتنىڭ پەتىۋالىرىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ» (116) دەپ جاكارلىدى.

ئىككىنچى، پاپا ۋە دىنىي جەمئىيەتنىڭ جىسمانىي جازا ۋە زورلۇق ۋاستىلىرى ئارقىلىق غەيرىي دىندىكىلەرنى ۋە دىندىن گۇمانلانغۇچىلارنى جازالىشىغا ياكى مەجبۇرلىشىغا قارشى تۇرۇپ، دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىنى ۋە ئىلمىي مۇنازىرە ئۇسۇلىنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇ، كەسكىنلىك بىلەن: «ئىلمىي مۇلاھىزە ۋە مۇتالىئە ئۇسۇلى ئارقىلىق غەيرىي دىندىكىلەرنى قايىل قىلىش كېرەككى، ھەرگىزمۇ ئوتتا كۆيدۈرۈشتەك ۋەھشىي ئۇسۇللار ئارقىلىق ئۇلارنى تىزگىنلىمەسلىك كېرەك. ئەگەردە ئوتتا كۆيدۈرۈپ باشقىلارغا ئىبرەت قىلىش ئۇسۇلىنى بىر خىل ئۇلۇغۋار تاكتىكا دەپ قارايدىغان بولساق، ئۇچاغدا جاللاتلار دۇنيادىكى ئەڭ بىلىملىك ئوقۇتقۇچى بولۇپ قالامدۇ!؟» (117) دەپ كۆرسەتتى.

ئۈچىنچى، ئۇلار دىنىي جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرگە چەك قويۇشىغا ۋە ئارىلىشىشىغا قارشى تۇرۇپ، سودا ـ سېتىقتىكى رىقابەت دىنىي ئەھكاملارغا خىلاپ ئەمەس، پۇلنىڭ ئۆسۈمىنى چىقىرىش سودا ئىگىلىكىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى شۇنداقلا ھەققانىي ئىش دەپ قارىدى. بۇ تەشەببۇسلار يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتتە رىقابەت ئېڭىنى كۈچەيتىپ، بازار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئىلھام بەردى.

تۆتىنچى، ئۇلار شەخس بىلەن خۇدانىڭ مۇناسىۋىتى بىۋاستە ۋە دائىملىق بولۇپ، ئوتتۇرىدا ۋاستە تەلەپ قىلمايدۇ. ھەرقانداق كىشىنىڭ قەلبى خۇدا بىلەن مەڭگۈ تۇتۇشۇپ تۇرىدۇ. ئىخلاسمەنلەرنىڭ دىنىي جەمئىيەت ، چېركاۋ ۋە پوپ قاتارلىقلارنى ئىنسان بىلەن خۇدانىڭ ئارىلىقىدىكى ۋاستە دەپ قارىشى توغرا ئەمەس دەپ قارىدى.

بەشىنچى، ئۇلار «جەننەت» ۋە «دوزاخ» مەسىلىسىدە ھەرقانداق بىر ئىنسان خۇدانىڭ تاللىشىغا مۇيەسسەر بولالايدۇ. خۇداغا ئېتىقاد قىلىشنىڭ ئۇسۇلى يەكشەنبە كۈنى چېركاۋغا بېرىپ ئىبادەت قىلىش ۋە باشقا دىنىي مۇراسىملارغا قاتنىشىش بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. ھەر بىر كىشىنىڭ قەلبى خۇدا بىلەن بىۋاستە تۇتاشقان بولۇپ، ئۇ، بۇ دۇنيادىكى ئىشلىرىنى ياخشى ئىشلىسە، تىرىشچان، ئىقتىسادچان ۋە ھەرىكەتچان بولۇپ، ياخشى ئىگىلىك تىكلىسە، شۇنىڭ ئۆزىمۇ ئىبادەت ھېسابلىنىۋېرىدۇ، دەپ قارىدى.

دېمەك، ياۋروپادا 16ـ ئەسىردە ئېلىپ بېرىلغان دىنىي ئىسلاھاتچىلىق ھەرىكىتى، ياۋروپالىقلارنىڭ رۇم پاپاسى ۋە چېركاۋ پەلسەپىسىنىڭ سىرلىق سىرتىمىقىدىن قۇتۇلۇپ، ئىنسان قىممىتىنى قايتا بايقىشىغا ، تەپەككۇر ۋە پىكىر ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىشىغا شۇنىڭدەك كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەت ۋە بازار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشىغا كۈچلۈك تۈرتكە

www.menzil.biz

بولدى. ياۋروپادا دىنىي ئىسلاھات ھەرىكىتىدىن كېيىن جىددىي بۇرۇلۇش ھاسىل قىلغان. قىممەت قارىشى ۋە پىكىر ئىنقىلابى تەبىئىي پەنلەردىكى پارتلاش خاراكتېرلىق مۇۋەپپەقىيەتلەرگە زېمىن ھازىرلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، غەربتە مەيدانغا كەلگەن مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتى ياۋروپانىڭ ئوتتۇرا ئەسىر فېئوداللىق ئىدىيىلىرىدىن ئۈزۈلكېسىل قۇتۇلۇپ، دېموكراتىك سىياسىي تۈزۈلمىگە قەدەم قويۇشىغا، شەخسنىڭ قىممىتى، مەنپەئەتى ۋە ئىززەت-غورۇرى تەكىتلىنىدىغان ۋە قانۇن ئارقىلىق كاپالەتلەندۈرۈلىدىغان جەمئىيەتكە ئۆتۈشىگە كۈچلۈك تۈرتكە بولدى. نيۇتون، دېككارت، بېكون، روك قاتارلىق ئالىملارنىڭ تەبىئىي پەنلەردىكى پارتلاش خاراكتېرلىق مۇۋەپپەقىيەتلىرى دېدرو، مونتېسكيو، روسسو، ۋولتېر قاتارلىق ئەدىب ۋە مۇتەپەككۇرلار قوزغىغان مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتىگە ئاساس ياراتتى. روك، ئادەم تۇغۇلۇشىدىنلا ئەركىن بولۇپ، ئۇ ھەرقانداق كۈچنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىماسلىقى، بەلكى ئۆزىنىڭ ئەقلىي كۆرسەتمىسى ۋە ئىرادىسى بويىچە ياشىشى كېرەك، دەپ كۆرسەتتى. ئۇ يەنە خۇدانىڭ ھۆكۈمەتنى تەسىس قىلىشى ئادەملەرنىڭ زوراۋانلىق قىلمىشلىرىنى توسۇش ۋە كونترول قىلىش ئۈچۈندۇر. ئەگەر ھۆكۈمەت خەلقنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپلىق قىلىدىكەن، خەلقنىڭ بۇ مۇقەددەس ھوقۇقنى قايتۇرۇۋېلىشى زۆرۈر دەپ قارىدى. مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتى ئۆز دەۋرىدىكى فرانسىيىنى ياۋروپا دېموكراتىك ئىدىيىلىرىنىڭ بۆشۈكىگە ئايلاندۇردى. خۇددى 19-ئەسىردە ئۆتكەن فرانسىيە تارىخشۇناسى ئالېكس توكوۋېل ئېيتقاندەك: «ئۇزاقتىن بۇيان فرانسۇزلار ياۋروپادىكى بارلىق مىللەتلەر ئىچىدە ئەدەبىي تالانتى ئەڭ كۈچلۈك مىللەت بولۇپ كەلگەندى. ئەدىبلەر فرانسىيىدە ئەزەلدىن 18-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكىدەك بۇنداق روھنى ئىپادىلەپ باقمىغان شۇنداقلا بۇنداق مۇھىم ئورۇنغا ئېرىشىپ باقمىغانىدى. شۇنداق، بۇنداق ئەھۋال فرانسىيىدىلا ئەمەس ، بەلكى باشقا ئەللەردىمۇ ئەزەلدىن يۈز بېرىپ باقمىغانىدى» . (118) . مەرىپەتچىلىك دەۋرىدىكى مۇتەپەككۇرلارنىڭ ئىنسان قىممىتى، كىشىلىك ھوقۇق، سىياسىي ئەركىنلىك ۋە دېموكراتىك ئىدىيىلەر ھەققىدىكى مەردانە نۇقتىئىنەزەرلىرى ئۆز دەۋرىدىكى ئامېرىكا مۇستەقىللىق ئىنقىلابى ۋە فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابىغا بىۋاسىتە تەسىر كۆرسەتتى. 1776-يىلى ئېلان قىلىنغان ئامېرىكا «مۇستەقىللىق خىتابنامىسى»نىڭ بىرىنچى جۈملىسى مۇنداق دەپ باشلاندى: «بىز تۆۋەندىكى ھەرقايسى ماددىلارنى قىل سىغمايدىغان ھەقىقەت دەپ قارايمىز: ئىنسانلار تۇغۇلۇشىدىنلا تەڭ-باراۋەردۇر. ياراتقۇچى پەرۋەردىگارىمىز ئۇلارغا تۇغما ھوقۇقلارنى، يەنى ياشاش، ئەركىنلىككە ئىگە بولۇش ۋە بەختكە ئېرىشىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىش ھوقۇقلىرىنى ئاتا قىلغان. ھۆكۈمەت مانا مۇشۇ مۇقەددەس ھوقۇقلارنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن تەسىس قىلىنغان. شۇڭا ھۆكۈمەت پەقەت خەلقنىڭ ھىمايىسىنى ئالدىنقى شەرت قىلغاندىلا ئاندىن ئۆزىنىڭ قانۇنلۇق ھوقۇقىنى يۈرگۈزەلەيدۇ» (119) . 1791-يىلى ئېلان قىلىنغان فرانسىيە پارلامېنتىنىڭ «كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى»دىمۇ مۇنداق بايانلار يېزىلدى: «خەلق ھوقۇقىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىنسان تۇغۇلۇشىدىنلا باراۋەر بولۇپ قالماستىن، بەلكى مەڭگۈ باراۋەر بولۇشى كېرەك» (120) . «ھۆكۈمەت تەشكىللەشنىڭ مەقسىتى خەلقنىڭ تەبىئىي ھوقۇقلىرىنى ، يەنى ئەركىنلىك، مال-مۈلۈك، بىخەتەرلىك ھەمدە ئېزىلىشكە قارشى تۇرۇش ھوقۇقلىرىنى قوغداش ئۈچۈندۇر» (121) .

دېمەك، يېقىنقى زامان ياۋروپاسى ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى، دىنىي ئىسلاھات ھەرىكىتى، يېڭى دېڭىز يوللىرىنى ئېچىش، جۇغراپىيىلىك بايقاش، سانائەت ئىنقىلابى، مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتى، رومانتىزم ۋە تەنقىدىي رېئالىزم ئېقىملىرى، ھەرقايسى ئەللەردە يۈز بەرگەن بۇرژۇئا ئىنقىلابلىرى نەتىجىسىدە ئوتتۇرا ئەسىر فېئوداللىزمى ۋە چېركاۋ پەلسەپىسىدىن ئادا-جۇدا بولۇپ، يېپيېڭى بىر دەۋر ئاچقان چاغدا، شەرق خەلقلىرى دەۋردىن تولىمۇ ئارقىدا قالغانىدى. كۈندىن-كۈنگە زەئىپلىشىۋاتقان ئىسلام شەرقى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ غېرىبلىقىنى ھەر قەدەمدە كۈچەيتىپ بېرىۋاتاتتى. گەرچە جامالىددىن ئافغانى (1897 _ 1839) قاتارلىق زاتلار «غەرب دۇنياسى پەقەت مارتىن ليۇتېرنىڭ دىنىي ئىسلاھات ھەرىكىتىدىن كېيىنلا ئاندىن ھەقىقىي مەدەنىيەتلىك دەۋرگە قەدەم قويدى. ئىسلام دىنىمۇ چوقۇم ئىسلاھات يولىنى تاللىشى كېرەك» (122) دېگەن چاقىرىقلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، دىنىي ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنى تەشەببۇس قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ بۇ تەشەببۇسلىرى ئەمەلىي قوللاشقا ئېرىشەلمىدى شۇنداقلا مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشتى. ئىسمائىل غاسپىرالى، مۇسا جارۇللا قاتارلىق تاتار زىيالىيلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە قوزغالغان ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يېقىنقى زامان «مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتى» _ جەدىتىزم ھەرىكىتىمۇ ھەرقايسى تۈركىي مىللەتلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەنىۋى ئويغىنىشىغا خېلى زور تەسىرلەرنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، لېكىن پۈتكۈل مىللەتنىڭ يېڭى تارىخىي دەۋردىكى ئومۇمىي پىكىر ئېقىمىغا ئايلىنالمىدى.

شۇنداق، بۇ يەردە ئوكيان كېچىپ، دېڭىز ئاتلاپ يېڭى جۇغراپىيىۋى بايقاشلارنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدىغان ئىمكانىيەت بولمىدى؛ پار ماشىنىسى ياساپ سانائەت دەۋرى ئاچىدىغان تەبىئىي پەن مۆجىزىلىرى مەيدانغا كەلمىدى؛ ئىنساننىڭ قىممىتى، ئىززەت-غورۇرى، ئەركىنلىكى ۋە ھوقۇق-مەنپەئەتى تەكىتلىنىدىغان ھەمدە قانۇن ئارقىلىق قوغدىلىدىغان ئىجتىمائىي تۈزۈلمىمۇ بەرپا بولمىدى. بۇنىڭ ئەكسىچە، بۇ يەردە ئىسلام ماھىيىتىگە زىت بولغان شەرھىي-پەتىۋاچىلىق، روھىي مەھكۇملۇق، ئىچكى تەپرىقىچىلىق ۋە سىياسىي يېتىملىك ھۆكۈم سۈردى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە پۈتكۈل مىللەتنىڭ پىسخىك تىندۇرمىسى ئۇزاق مۇددەتلىك تۇرغۇن مۇھىتتا ئاستا-ئاستا

www.menzil.biz

قىرىدى ۋە ئىجادىيەت ئىلھامىدىن مەھرۇم قالدى. پۈتكۈل دۇنيا يېڭى دەۋرنىڭ تاڭ نۇرىغا چۆمۈلگەندە، دەۋردىن تولىمۇ يىراقتا قالغان تارىم ئويمانلىقى ئۆزىنىڭ «ئەسھابۇل كەھف»تىكى ئۇيقۇسىنى ئۇخلاۋەردى.

11

ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ يېقىنقى بەش ئەسىرلىك تارىخىي قىسمىتى ۋە مەنىۋى ھاياتى ئىلىم ساھەسى تەرىپىدىن تېخى تەلتۆكۈس يورۇتۇلمىدى. ياۋروپا ئويغىنىشىدىن كېيىنكى بەش يۈز يىل غەرب دۇنياسى ئۈچۈن ئاجايىپ ئەھمىيەتكە ئىگە بۈيۈك جەريان ھېسابلانغان بولسا، ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار ئۈچۈن مەدەنىي ھاياتنىڭ پەلەمپەيسىمان چېكىنىش دەۋرى بولدى.

ئەمىر تېمۇر دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرى ئۆزىنىڭ بىر مەھەللىك جۇشقۇن ئېقىمىدىن كېيىن ئاستا-ئاستا ئۆتۈپ كەتتى. نەۋائىينىڭ ئىجادىي ئەمگىكى ۋە بەدىئىي تەپەككۇرى ئارقىلىق تىكلەنگەن پىكىر تاكامۇللىقى قايتا مەيدانغا كېلەلمىدى. ئۇلۇغبېكنىڭ سەمەرقەنتتىكى رەسەتخانىسىدا دۇنياغا كەلگەن ئاجايىپ ئاسترونومىيىلىك بايقاشلار، ھىندى تۇپرىقىغا يۈرۈش قىلغان بابۇرنىڭ ئات ئۈستىدىكى تارىخىي ئەسلىمىلىرى، ھۈسەيىن بايقارانىڭ ھىراتتىكى ھەيۋەتلىك قەسرىدە ئۆتكۈزۈلگەن ئەدەبىي مۇھاكىمىلىرى، بېھزادنىڭ رەسساملىق مەكتىپى ۋە شەرق داستانلىرىغا ئىشلەنگەن مىنياتوراسىزمىلىرى، مىرزا ھەيدەر، خاندەمىر، دۆلەتشاھ سەمەرقەندىي قاتارلىق تارىخچىلارنىڭ ئىلمىي ۋە تارىخىي ئىزدىنىشلىرى بىلەن خاراكتېرلەنگەن ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرى تارىخنىڭ بوران-چاپقۇنلىرى ئىچىدە تۈگەللەندى. بۇ ھال ياۋروپا ئويغىنىشى بىلەن تەتۈر تاناسىپ ھاسىل قىلغانىدى. خۇددى ئۆزبېك ئالىمى مۇزەپپەر خەيرۇللايېۋ ئېيتقاندەك: «مەيلى قايسى ئەلدە بولمىسۇن، ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئەڭ مۇھىم خىسلىتى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، بۇ دەۋردە ئىنساننى قاتمال دىنىي ئەقىدىلەر سىرتمىقىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، تەبىئەتنىڭ ئەڭ ئالىي مەھسۇلى بولغان ئەقلىي مەۋجۇدات سۈپىتىدە ئۇنىڭ ھوقۇقىنى بەلگىلەش ۋە گۇمانىستىك پرىنسىپلارنى ھەر جەھەتتىن ئاساسىي مەۋقەگە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىش — جەمئىيەت مەنىۋى ھاياتى تەرەققىياتىنىڭ باش مەزمۇنىغا ئايلىنىدۇ. بۇ كۈرەشتە قەدىمكى مىراسلاردىن پايدىلىنىش ئاساسىي ۋاسىتىلەر سۈپىتىدە خىزمەت قىلىدۇ. نەۋائىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان 15-ئەسىر ئوتتۇرا ئاسىيادا ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئاخىرقى ئەسىرى بولدى دېيىش مۇمكىن. چۈنكى شۇنىڭدىن كېيىنكى ئەسىرلەر يەرلىك فېئودال كۈچلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشلارنىڭ ئەۋج ئېلىشى، دۆلەتنىڭ پارچىلىنىشى، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتتىكى چۈشكۈنلۈكنىڭ كۈچىيىشى بىلەن

خاراكتېرلەندى» (123).

شۇنداق قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىدىكى بوستانلىقلاردا ئۆز ئۆتمۈشىگە تامامەن ئوخشىمىغان مەدەنىيەت چۈشكۈنلىشىشى باشلاندى. ماۋرەئۇننەھر ۋە پەرغانە ئويمانلىقىدا شەيبانىخان باشلىغان سىياسىي داۋالغۇشلار بىلەن تارىم ئويمانلىقىدا يۈز بەرگەن قوغلاندى«خوجا»لار پاراكەندىچىلىكلىرى بۇ رايوننىڭ تاكى ئەسىرىمىزگىچە داۋاملاشقان ئىچكى تىنچسىزلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

رۇم ئىمپېرىيىسىنىڭ گۇمران بولۇشى، ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ چۈشكۈنلىشىشى، ئوسمان تۈركلىرى ئىمپېرىيىسىنىڭ زەئىپلىشىشى جەريانىدا كۆرۈلگەن مەنىۋى يوقىتىش ۋە روھىي كرىزىسلار شۇنداقلا دۇنيادىكى ھەرقانداق بىر بۈيۈك مەدەنىيەتنىڭ پەسكويغا يۈزلىنىشىدىن كېلىپ چىققان «قىزىل رەقەم» بۇ يەردىمۇ روي بەردى. نەۋائىي ۋاپاتىدىن كېيىنكى ئۇزاق تارىخىي جەرياندا ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار ئىنسانىيەت تەپەككۇر خەزىنىسىگە يېڭى پىكىر ئىنقىلابى تەقدىم ئېتەلمىدى، ئاتلانتىك ئوكيان قىرغاقلىرىدا جۇش ئۇرغان يېڭى دېڭىز مەدەنىيىتىنىڭ شاۋقۇن-سۈرەنلىرىنىمۇ ئاڭلىيالمىدى. شۇندىن تارتىپ، ئۇلار پەقەتلا ئالدىنقىلار تەييارلىغان مەنىۋى تائاملارنى قايتا-قايتا چاينىدى، كۆشىدى ۋە تامشىدى، خالاس!

شەرق ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئىككى قېتىملىق يۇقىرى باسقۇچى (دەسلەپكىسى 9-، 12-ئەسىرلەر بىلەن كېيىنكىسى 14-، 15-ئەسىرلەر) جەريانىدا ئېرىشىلگەن مەدەنىيەت گۈللىنىشى ۋە ئۇنىڭغا ياندىشقان بەدىئىي ئىجادىيەت ئەندىزىسى كېيىنكى زامانلاردا يېڭىلاش ۋە ئىسلاھ قىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشەلمىدى. كېيىنكىلەر ئەمدىلىكتە ئاشۇ دەۋرنىڭ جۇشقۇن ئېقىمى تىكلەپ بەرگەن كلاسسىك مەدەنىيەت ئەندىزىسىنىڭ مەدداھ ۋە ۋەزخانلىرىغا ئايلاندى. ئۇلار بەدىئىي ئىجادىيەتتە ئالدىنقىلارنى بېسىپ چۈشكىدەك يېڭى پىكىر ۋە ئۇسلۇب يارىتالمىدى، پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي ئىدېئولوگىيىسىنى يېتەكلىيەلەيدىغان ئۇلۇغۋار پەلسەپىلەرنى مەيدانغا كەلتۈرەلمىدى، ئىنسان قىممىتى ۋە ئەقلىي كامالىتى ھەققىدىكى دادىل ئىزدىنىشلەرنى ئۆز مۇلاھىزىلىرىنىڭ مەركىزىي ھالقىسى قىلالمىدى... شۇنداق، ئۇلار پەقەتلا ئالدىنقىلارغا چوقۇندى، ئۇلارنىڭ پىكىرلىرىنى تەكرارلىدى، ئۇسلۇبىنى كۆچۈردى، تەقلىد قىلىپ يازدى. قىسقىسى، ئۇلار پەقەت ئۆز ئۆتمۈشىنىڭ بۈيۈك ئەللامىلىرىگە تالىب، سۆز-ئىبارىلىرىگە كاتىپ بولالىدى، خالاس!

شەرق ئويغىنىش دەۋرىنىڭ بۈيۈك سەركەردىلىرىدىن ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى، نىزامى گەنجىۋى، مەھمۇد قەشقەرىي، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەلىشىر نەۋائىي قاتارلىق ئەدىب ۋە ئالىملار ئۆز دەۋرىدىلا ئۆز ئەسەرلىرىنىڭ ئىنسانىيەت پىكىر تارىخىدا مەڭگۈلۈك قىممەتكە ۋە ئەھمىيەتكە ئىگە بولالايدىغانلىقىغا شەكسىز ئىشەنگەنىدى. خۇددى گېگېل ئېيتقاندەك: «ھەقىقىي ئۆلمەس بەدىئىي

www.menzil.biz

ئەسەر ھەرقانداق دەۋر ۋە ھەر قانداق مىللەت ئۈچۈن ئورتاق بەھرىلىنگىلى بولىدىغان مەڭگۈلۈك ئېستېتىك قىممەتكە ئىگە بولىدۇ» (124) . دەرۋەقە، بۈيۈك كلاسسىكلار ئۆزلىرىنىڭ دەۋر ئالدىدىكى بۇرچىنى تولۇق ھېس قىلدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ يېپيېڭى پىكىرتەلقىنلىرىنى ئىنسانىيەتكە تەقدىم قىلدى. ئۇلار ئۆز ئىستىبداتىغا ، تالانت ۋە تەپەككۇر يېڭىلىقلىرىغا قاتتىق ئىشەندى. ئۇلارنىڭ ئۆز ئىزدىنىشلىرى ۋە ئەسەرلىرىگە بولغان چەكسىز ئىشەنچى ئۆز خەلقىنىڭ ۋە شۇنداقلا پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭمۇ ئىشەنچى بولۇپ قالدى. ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىي ئۆزىنىڭ گىگانت ئەسىرى «شاھنامە» ھەققىدە:

كۆپ ئالىي قەسىرلەر بولۇپتۇ خاراب،
ئۇرۇپ قار-يامغۇر، شامال ۋە ئاپتاپ.
شېئىرىي مىسرادىن پۈتتى بىر جاھان،
ئۇنى ئەسلا ئۆرەلمەس شامال ۋە بوران.
ئوتتۇز يىل مېھنەتۇ زەخمەتتە قالدىم،
فارسىيدا ئىرانىي تىرىلدۈرۋالدىم.
سۆزۈمدىن جەننەتتەك بېزەلدى جاھان،
مەندىن ئاۋۋال كىم يازغان، قاچان؟
مەن ئەسلا ئۆلمەسمەن، مەڭگۈ ياشارمەن،
ئېيتقان ھەر سۆزۈمدە قايتا ياشارمەن (125) .

دەپ يازسا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ «قۇتادغۇبىلىگ» ئەسىرى ئۈستىدە توختىلىپ، يۈكسەك ئىشەنچ بىلەن مۇنداق دەيدۇ:

پۈتۈن تۈرك، چىن، شەرق ئېلىدە دېمەك،
بۇنىڭدەك كىتاب يوق جاھاندا بۆلەك.
بۇنىڭدەك كىتابنى كىم ئېيتقان ئەۋۋەل،
كېيىن كىممۇ ئېيتار بۇنىڭدەكنى دەل؟
كىم ئۇلسا بۇنىڭدەك يازارمۇ، قېنى؟
يازغۇچى بار بولسا، مەن ماختاي ئۇنى (126) .

مەھمۇد قەشقەرىيمۇ «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ مۇقەددىمىسىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

«مەن تۈركلەرنىڭ ئەڭ سۆزمەنلىرىدىن، پىكرىنى ئەڭ روشەن بايان قىلالايدىغانلىرىدىن، ئەڭ زىرەكلىرىدىن، ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىگە مەنسۇپلىرىدىن ۋە جەڭ ئىشلىرىدا ئۇستا نەيزىۋازلاردىن بولۇپ تۇرۇقلۇق، ئۇلارنىڭ شەھەر ۋە سەھرالىرىنى باشتىن ئاياق كېزىپ چىقتىم. تۈرك، تۈركمەن، ئوغۇز، چىگىل، ياغما، قىرغىزلارنىڭ سۆزلىرىنى ۋە قاپىيىلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىپ، ئۇلاردىن پايدىلاندىم. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ تىللىرى مېنىڭ دىلىمغا ناھايىتى ئورناپ كەتتى. مەن ئۇلارنى پۇختا رەتلەپ، ئوبدان تەرتىپكە سېلىپ چىقتىم. ئەبەدىي يادىكارلىق ۋە پۈتمەس-تۈگىمەس بىر بايلىق بولۇپ قالسۇن دەپ، ئۇلۇغ تەڭرىگە سېغىنىپ، بۇ كىتابنى تۈزۈپ چىقتىم ۋە ‹تۈركىي تىللار دىۋانى› دەپ ئات قويدۇم» (127) .

ئەمدى 15-ئەسىردىكى بۈيۈك شائىر ۋە مۇتەپەككۇر ئەلىشىر نەۋائىي «خەمسە»سىنىڭ ئىككىنچى داستانى «فەرھاد – شېرىن» نىڭ خاتىمىسىدە:

نىزامى ئالسا بەردەئى بىرلە گەنجە،
قەدەم رۇم ئەھلىغە ھەم قىلسا رەنجە.
چېكىپ خىسرەۋ داغى تىغى زەبانىنى،
يۈرۈپ فەتھە ئەيلەسە ھىندۇستانىنى.
يانا جامى ئەجەمدە ئۇرسا نەۋبەت،
ئەرەبدەداغى چالسا كوسى شەۋكەت.
ئەگەر بىر قەۋم گەر يۈز، يوقسە مىڭدۇر،
مۇئەييەن تۈرك ئۇلۇسى خۇد مېنىڭدۇر.
ئالىبمەن تەھتى فەرمانىمغە ئاسان،
چىرىك چەكمەي خىتادىن تا خۇراسان.
كۆڭۈل بەرمىش سۆزۈمگە تۈرك جان ھەم،
نە يالغۇز تۈرك، بەلكىم تۈركمەن ھەم (128) .

دەپ يازىدۇ ۋە نىزامى گەنجۋىي ئۆز «خەمسە»سى بىلەن پۈتكۈل رۇم ئەھلىنى ، خىسراۋ دېھلەۋىي ھىندى دىيارىنى، ئابدۇراھمان جامى ئىران ۋە ئەرەب مەملىكەتلىرىنى بويسۇندۇرسا، مېنىڭ «خەمسە»م پۈتكۈل تۈرك ئۇلۇسىنى، جۈملىدىن بىر چېرىك تارتماي تۇرۇپ جۇڭگودىن خوراسانغىچە بولغان زېمىنلارنى ئۆزىگە بويسۇندۇرىدۇ دەيدۇ.

كۆرۈپ تۇرۇۋېتىمىزكى، شەرق ئويغىنىش دەۋرىدىكى بۈيۈك كلاسسىكلىرىمىز ناھايىتى دادىللىق بىلەن ئۆزىگە ۋە ئىجادىي تالانتىغا بولغان يۈكسەك ئىشەنچىنى ئوچۇق-ئاشكارا ئوتتۇرىغا قويدى ۋە شۇنىڭغا يارىشا مەڭگۈلۈك ئەسەر يارىتالىدى. لېكىن نەۋائىي ۋاپاتىدىن كېيىن قايسىبىر ئەدىب ۋە شائىرىمىز ئۆز ئىجادىغا بولغان مۇنداق يۈكسەك ئىشەنچنى ئوچۇق-ئاشكارا جاكارلىيالىدى؟ قايسىبىر يېقىنقى زامان كلاسسىكلىرىمىز ئۇلارنى بېسىپ چۈشكىدەك بەدىئىي ئەسەر ۋە پەلسەپىۋى پىكىر يارىتالىدى؟

شۇنداق، نەۋائىيدىن كېيىن ھېچكىم شەرق ئويغىنىش دەۋرىدىكى مۇتەپەككۇرلاردەك جاراڭلىق ۋە مەردانە سۆزلىيەلمىدى. يېڭى پىكىر ئىنقىلابىمۇ يارىتالمىدى. ئۇلار ئەل فارابىنىڭ، ئىبىن سىنانىڭ، فىردەۋسىينىڭ، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ۋە نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرىدىن چاچراپ چىققان پىكىر تامچىلىرىنى گەز باغلىغان لەۋلىرىگە سېلىپ ئۆزاققىچە شۈمىدى. تارىم گىرۋەكلىرىدىن پەرغانە ۋە ئارال دېڭىزىغىچە بولغان ئۇزاق چۆللۈك زونىدا – بوستانلىقلاردا، كارۋان سارايلىرىدا، دەڭ-راباتلاردا، يېزا-قىشلاقلاردا ئىلگىرىكىگە زادىلا ئوخشىمايدىغان زېرىكەرلىك كەيپىيات ھۆكۈم سۈردى. ئوتتۇرا ئاسىيا چۈشكۈنلەشكەن ئەشۇ ئۇزاق جەرياندا، يېڭىلىقى ناھايىتى ئاز بولغان ئىجادىي ئەسەرلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇلار پەقەتلا ئالدىنقىلاردىن قالغان ئەنئەنىۋى تېمىلار – چىن شاھزادىسى، ئىسكەندەر سېپىلى، ئەرمەن مەلىكىسى، ئىران پادىشاھى، ھىندى گۈزىلى، يۇنان ھەكىمى، رۇم مەلىكىسى، ئەرەب خەلىپىسى، تۈرك قوشۇنى، مىسىر پىرئەۋنى. . . توغرىسىدىكى ھېكايىلەرگە تەقلىد قىلدى، كۆچۈردى ۋە ئەندىزە يازدى، خالاس. ئۇلارنىڭ ئالدىنقىلاردىن سۈيئىستېمال قىلىنغان يار، مەي، گۈل، بۇلبۇل، ساقى قاتارلىق مەجازىي ئوبرازلاردا ئىپادە قىلىنغان ھېس – تۇيغۇلىرىمۇ مەڭگۈ ئايىغى چىقمايدىغان دەرد-ھەسرەت ۋە شىرىن ئازابلار بىلەن سۇغۇرۇلدى. نەۋائىيدىن

www.menzil.biz

كېيىن «خەمسە» يېزىشقا ياكى «خەمسە» تەركىبىدىكى ئايرىم داستانلارغا نەزىرە يېزىشقا تۇتۇش قىلغان يۈزلىگەن قەلەمكەشلەرنىڭ ھېچقايسىسى ئالدىنقى تۆت بۈيۈك خەمسە نەۋىس («خەمسە» يازغۇچى) - نىزامى گەنجىۋى، خۇسراۋ دېھلەۋى، ئابدۇراھمان جامى، ئەلىشىر نەۋائىيلارنىڭ بەدىئىي مۇۋەپپەقىيىتىگە يېتەلمىدى. نەۋائىينىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ يازغانلىرى «سەرۋ گۈللىرى ئارىسىدىكى خەس ياكى ماتادەك چېچىلىپ قالدى» (129). ھەتتا بىزنىڭ بىر قىسىم تەتقىقاتچىلىرىمىز «نەۋائىي (خەمسە) سى ۋە جامىينىڭ (يەتتىلىكى)، دىن ھەر جەھەتتە ئۈستۈن تۇرىدۇ» (130)، «خەمسىچىلىك تارىخىدا ھەقىقەتەن يېڭىلىق ۋە ئورىگىناللىق ياراتقان» (131) دەپ ماختاپ كۆككە كۆتۈرگەن ئابدۇرېھىم نىزارىي قاتارلىق 19-ئەسىردىكى كلاسسىكلىرىمىزنىڭ داستانلىرىمۇ ناھايىتى زور دەرىجىدە نەۋائىي تەسىرىنى قوبۇل قىلغان ۋە نەۋائىينىڭ ئىزىدىن ماڭغان. گەرچە نىزارىي، غېرىبى قاتارلىقلارنىڭ 19-ئەسىر تەلىپىگە خاس ئىجادىي مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرسەكمۇ، لېكىن ھېچكىم ئۇلارنى نەۋائىينىڭ بەدىئىي مىتودىدىن ئېشىپ چۈشكىدەك يېڭىلىق يارىتالىدى دېيەلمەيدۇ. بۇ تەرىپىنى نىزارىي ئۆزىمۇ ئوچۇق ئېيتقان:

بۇلار ۋەسفى تەتۋىل خەمسەدە،
ھەمە سۆزى نەفسىل ئىرور خەمسەدە.
كى مۇجمەل بەيان ئەيلەدۇك قەدرى ھال،
نەزەر سالغان ئەل بولماسۇن دەپ مالال (132)

(مەنىسى: بۇلارنىڭ تەرىپى نەۋائىينىڭ «خەمسە» سىدە ئۇزۇن بايان قىلىنغان، ھەممە سۆز تەپسىلىي ئېيتىلغان. بىز بۇ داستاننى ئوقىغان ئادەمگە يېنىك بولسۇن ئۈچۈن قەدرىئەھۋال قىسقا بايان قىلدۇق)

ئۇندىن باشقا نىزارىي يەنە ئۆزى ھەققىدە يازغان بايانلاردا، نەۋائىي ۋە جامىلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئۆگەنگەنلىكىنى ئوچۇق بايان قىلىدۇ:

نەۋائىي پىرىمنىڭ گەداسى بولۇب،
يەنە جامىنىڭ جان فىداسى بولۇب.
جەۋاھىرلارىغە سالىبمەن نەزەر،
تافىب ئاندا ھەر بىرىنى ئوتلۇق گەۋھەر (133)

دېمەك، بۇنىڭدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرى، جۈملىدىن نەۋائىي دەۋرىدىن كېيىن، ياۋروپادا پارتلىغان يېڭى پىكىر ئىنقىلابىنىڭ ئەكسىچە تەپەككۇر ۋە ئىجادىي ساھەدە قەدەممۇقەددەم چېكىنىش يۈز بەردى. گەرچە كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا ئۈزۈلۈش بولمىغان، يەنىلا نۇرغۇن ئەسەرلەر يارىتىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ تەپەككۇر ئۇسۇلى، بەدىئىي ماھارىتى، پىكىر سىزىمى ۋە ئېستېتىك قىممىتى ئالدىنقىلار تىكلەپ بەرگەن ئىجادىيەت رامكىسىدىن تامامەن چىقىپ كېتەلمىدى. بۇ ئۇزاق جەريان ئەنئەنىۋى پىكىر فورمىسىنىڭ بىرخىل ئۇنسىز رەۋىشتە داۋاملىشىشى، ئاللىقاچان قېلىپلاشقان تېمىلارنىڭ بەدىئىي ئىجادىيەتتە تەكرار-تەكرار يېزىلىشى، مەدداھلارنىڭ توكرۇك چاچراندىلىرى ئارقىلىق يېتىپ كەلگەن جەڭنامە پارچىلىرىنىڭ قايتا-قايتا ھېكايە قىلىنىش جەريانى بولدى.

قىسقىسى، مۇشۇ ئۇزاق تارىخىي مەزگىلدە - غەرب ئەللىرى يېڭى دەۋرنىڭ تاڭ نۇرىغا چۆمۈلگەن ئەشۇ ئۇلۇغۋار دەۋردە، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم بوستانلىقلىرى ئۆز كەلگۈسىنى يارىتىشتىكى ئەڭ ھالقىلىق پۇرسەتلىرىدىن مەھرۇم قالدى. يىپەك يولىنىڭ خارابلىشىشى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ دۇنيا ئالاقىلىرىدىكى ئورنىدىن ئايرىلىپ قېلىشى تارىم ئويمانلىقىنىڭ جۇغراپىيىلىك يېتىملىكىنى كۈنسايىن كۈچەيتىپ باردى. خۇددى گاۋىن ھامبىلى ئېيتقاندەك: «16-ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە بارمايلا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرجەھەتتىن چۈشكۈنلۈك قاينىمىغا كىرىپ قېلىشى ئاللىقاچان بەلگىلىنىپ قالدى» (134). شۇندىن باشلاپ پۈتكۈل تارىم ئويمانلىقىدىكى نەچچە ئونلىغان تەنھا بوستانلىقلار ئۆز تارىخىدىكى ئەڭ تۇرغۇن ۋە ئەڭ زۇلمەتلىك دەۋرگە قەدەم قويدى. ئۇلار دۇنيا تارىخىنىڭ ئاساسىي ئېقىمىدىن تامامەن ئايرىلغان ھالدا، مەڭگۈ بىر يۆنىلىشكە قاراپ چۆرگىلەيدىغان ئەبجەق - كونا تۈگمەنگە ئوخشاپ قالدى. ئىشىق سەۋداسىغا گىرىپتار بولغان شاھ مەشرەپ مەنسۇر ھەللاجى (؟ - 988) نىڭ «ئەنەلھەق» سۆزىنى تەكرارلىغانلىقى ئۈچۈن قۇندۇزدا دارغا ئېسىلدى. زەلىلى تارىم ۋادىسىنى پىيادە كېزىپ چىقىپ ئەل-يۇرتنىڭ ئېچىنىشلىق ھالىدىن قان-ياش تۆكتى. موللابىلال نازىمى تېگى-تەكتى نامەلۇم ئاشۇ بىرتوپ خوجا-ئىشانلارنىڭ ئاۋام خەلققە كەلتۈرگەن سورۇقچىلىقلىرى ۋە ئالدامچىلىقلىرىدىن شىكايەت قىلدى:

ئىشىتىپ خوجام كەلگەننى غازىلار،
كى ئىخلاس ئېتىپ قىشباز باردىلار.
خوجاملار قولىنى قىلىشىپ تاۋاب،
زىيارەت قىلىشىپ، ئالىشىپ ساۋاب.
كى نۇرغۇن كىشىدىن ئالالا چىقىپ،
يۈرەك يارغۇدەك شارى-غەۋغا چىقىپ.
تامام چوڭ-كىچىكلەر قىلىپ ئاھۇ-زار،
ئۆزىنى يەرگە تاشلاپ بولۇپ بىقارار...
خوجامنىڭ تونىنى ئۈزۈپ تويمادى،
ئۈزۈپ تىرمالاپ ھېچ پۈتۈن قويمادى (135).

موللا مۇسا سايرامىمۇ ئۆز دەۋرىنىڭ سەزگۈر كۆزەتكۈچىسى ۋە تارىخچىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن، 19-ئەسىردىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىچ-باغرى زەردابقا تولغان زەئىپ كەيپىياتىنى چوڭقۇر ھېس قىلغانىدى. دەرۋەقە، ئاشۇ ئۇزاق جاھالەتلىك يىللاردا بەدەخشان ۋە قوقان تەرەپلەردىن جان باقالماي ئۆزى بىلەن بىللە سىرلىق پەتىۋالارنى يۈدۈپ، دىيارىمىزغا ئېقىپ كىرگەن ئاشۇبىرتوپ «پىر»، «ئەۋلىيا»، «خوجا»ۋە ئاتالمىش «پەيغەمبەر پۇشتلىرى» تارىم ئويمانلىقىدا ئەڭ ئەقەللىي ئىنسانىي تەلەپ ۋە تۇيغۇلارنى بەربات قىلىشقا ئۇرۇنغانىدى. ئۇلار ھەتتا

www.menzil.biz

ئاۋام خەلقنى سودا-سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىش، دېھقانچىلىق قىلىش، ناخشا-ئۇسسۇللاردىن بەھرىلىنىش، توي قىلىش، پەرزەنتلىك بولۇش قاتارلىق ئەڭ ئاساسلىق ئىنسانىي تۇرمۇش ئۇسۇللىرىدىن بەزدۇرۇپ، تەركىدۇنيالىق ۋە روھىي مەھكۇملۇق سىرتمىقى سېلىشقا ئۇرۇنغانىدى. بۇنداق چېكىدىن ئاشقان پاسسىپ مەنىۋى كەيپىيات ۋە ئەقىدە كرىزىسى پۈتكۈل دۇنيا يېڭى دەۋرنىڭ تاڭ نۇرىغا چۆمۈلگەن يېقىنقى دەۋردە يۈز بەرگەنىدى. شۇڭلاشقا موللا مۇسا سايرامى بىر تارىخچىغا خاس نۇقتىئىنەزەر بىلەن مۇنداق دەپ يازىدۇ:

يەنە دېھقانچىلىق ئىشاندىن ئارتۇق،
يەنە «ھۇ-ھۇ» دېگەن زىكرىدىن ئارتۇق.
ھەممە ئىشان، ئەرەبىي، سەئىد دېگەنلەر،
يەنە ھەجىي مۇجاۋۇرى ھەرەملەر.
يەنە كەلتۈرگەنى ھەم كەئبە تۇفراق،
يەنە مويى مۇبارەك، شەددى بايراق.
كېچەلەرى ئۇيۇماي «ھۇ-ھۇ»نى ئېيتىپ،
يەنە چىللە ئولتۇرۇپ تەسبىھ ئېيتىپ.
ئۆزىنى كۆرسەتىپ پىرى ھىدايەت،
ۋە لېكىن ئازدۇرۇپ يولدىن زەلاھەت.
يەنە ئېيتىپ خىتاب قىلغان نەسىھەت،
«ساڭا قىلماس نەتىجە بۇ زىرائەت،
زىرائەتنى قويۇپ «ھۇ-ھۇ!» دېگەيسەن،
ھەممەنى تاشلاپ تەرك ئەتكەيسەن».
مۇخالىپتۇر دېگەن سۆزى شەرىئەت،
بۇ سۆزنى تىڭلىماي قىلىڭ زىرائەت (136).

موللا مۇسا سايرامى ئۆز دەۋرىدىكى تارىم بوستانلىقلىرىدا يۇرتمۇيۇرت قاتراپ، ئۆزىنى «پىر»، «ئەۋلىيا» ئاتاپ، ھەر تەرەپتە مۇرىت توپلاپ، ئاۋام خەلقنى تەركىدۇنياچىلىققا ۋە روھىي قۇلچىلىققا سۆرەۋاتقان ساختىپەز «ئىشان»لارنى ۋە ئۇلارنىڭ ئىسلام روھىغا تۈپتىن زىت بولغان قىلمىشلىرىنى قاتتىق پاش قىلىدۇ. ئۇ يەنە دېھقانچىلىق قىلىپ، زىرائەت تېرىپ تۇرمۇشنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش، ياشاش ھوقۇقىنى قولدىن بەرمەسلىك، ئىنسان سۈپىتى بىلەن تۇرمۇش خۇشاللىقلىرىدىن بەھرىمەن بولۇش قاتارلىقلار ساختا ئىبادەت ۋە ئاتالمىش «ئەۋلىيا»لارغا مۇرىت بولۇپ، مازار-ماشايىقلاردا تۈنەپ يۈرۈشتىن كۆپ ئەۋزەل ۋە ساۋابلىق دەپ كۆرسەتتى:

مۇۋافىق شورۇئى قىلسە گەر زىرائەت،
زىرائەتتىن يوقتۇر ئۇلۇغ ئىبادەت.
ھەممە ئىشان تەمەئدىن خالى ئېرمەس،
يەنە ئۇچبۇر رىيادىن خالى ئېرمەس
بۇ كۈندە نەفسىغە قۇل ھەممە ئىشان.
قەيەردە نەفسىنى ئۆلتۈرگەن ئىشان؟
تاقىلماس خالىس ئىشان مىسلى ئەنقا،
ئۆزىن مەخفىي تۇتۇپ كۆرسەتمەس ئەسلا.
شەرىئەت شاھراھىدا رۇست يۈرەلمەي،
تەرىقەت تەيىدە نىچۇك يۈرەلگەي؟
بۇ ئىشانلار ھونۇز تۇتماي شەرىئەت،
شەرىئەتنى قويۇپ كىرەر تەرىقەت.
بۇلاردا فەزىلەت بىرنەرسە يوقتۇر،
زەھى ئالدامچى نەفس ئاۋارىسىدۇر.
تەمەئنىڭ دۇكاننى قۇرۇپ ئىشان،
رىيانىڭ رەختلىرىنى تىزىپ ئىشان.
يىغىپ ئادەم قىلىپ سۆھبەت ئالالا،
ھەممە تەسبىھ زىكرى خاھى ئىللەللا.
بۇ قىلغان ماجرادىن مۇددىئاقۇل،
يەنە «ھۇ-ھۇ!» دېگەندىن ئىددىئا قۇل (137).

دېمەك، يۇقىرىقىلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەر، جۈملىدىن تېمۇرىيلەر سەلتەنىتى يىمىرىلگەندىن كېيىنكى ئۇزاق دەۋرلەردە مىللىتىمىزنىڭ مەنىۋى جۇغلانمىسىدا تەدرىجىي خوراش ۋە چېچىلىش يۈز بەردى. بۇنداق بىر ئىزدا تۇرۇپ قالغان، تۇنجۇققان، گويا زۇلمەتكە ئوخشايدىغان دەۋر تاكى 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە داۋام قىلدى. نەتىجىدە ئۆز روھىي مۇۋازىنىتىنى ھامان سىرتقى مەدەنىيەتلەرنىڭ رادىئاتسىيىلىرىدىن تەڭشەپ ئۆگەنگەن بۇ تارقاق بوستانلىقلار دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئۇچۇرلىرىدىن يېتىم ھالەتتە قېلىپ، مىللىي كەيپىياتتىكى دۇملەنمە ھالەتنى شەكىللەندۇردى. بۇنىڭ بىلەن كىچىك جەھەتتىن بوستانلىقلار دائىرىسىدىن چىقىپ كېتەلمەيدىغان، چوڭ جەھەتتىن تارىم ئويمانلىقىدىن ھالقىيالمايدىغان، ھەرقانچە قىلسىمۇ ئۆزىنى سەگىتىش پۇرسىتىگە زادىلا ئېرىشەلمىگەن تەنھا، يېتىم پىسخىك مۇھىت ئومۇمىي كەيپىياتقا ئايلاندى. بۇنداق چېكىدىن ئاشقان بۇرۇقتۇرما ھالەت ئەقلىي سېزىمنى كونىسىنى خورىتىپ، ئۆز روھىي تەڭپۇڭلۇقىنى ئۆز جەمئىيىتىنىڭ مەنىۋى جۇغلانمىسى بىلەن تۇتۇپ تۇرالمايدىغان، يىراقتىكى غايىۋى نەرسىلەر ھەمىشە مۇقەددەس ۋە ھەممىگە قادىر كۆرۈنىدىغان بىر پاسسىپ كېلىماتنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بەدەخشان، قوقان ۋە بۇخارا تەرەپلەردىن خورجۇنىغا لىققىدە پەتىۋا يۈدۈپ، «پەيغەمبەر پۇشتى»لىرىنىڭ نامىنى سۈيىئىستېمال قىلىپ، دىيارىمىزدا قانچىلىغان پاجىئەلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئاتالمىش «خوجا»، «ئىشان»لارنىڭ سورۇقچىلىقلىرى دەل مۇشۇنداق پاسسىپ ئىچكى كېلىماتتا يۈز بەرگەنىدى. يېڭى ھاۋادىن نەپەس ئېلىپ، ھەمىشە ئۆزىنى يېڭىلاپ تۇرۇشقا قادىر بولالمىغان، بىرخىلدا تۇرۇۋەرگەن ۋە ئىچكى ۋېنتىلىرى كونىراپ، چىرىپ، قېرىپ كەتكەن بۇ جەمئىيەت گويا دېڭىز تېگىدىكى تىنىپ كەتكەن چۆكمىدەك دۇنيا سەھنىسىدىن غايىب بولدى. شۇنداق، ئۇلار دۇنيانىڭ تەرەققىيات ئېقىمىدىن سىقىپ چىقىرىلدى، تارىخنىڭ پاراۋۇزى تەرىپىدىن تاشلىۋېتىلدى. ئىنسانىيەتكە ئوت ئوغرىلاپ بەرگەن پرومېتىي كافكاز تاغلىرىغا پولات زەنجىر بىلەن بەنت قىلىنىپ يۈرەك-باغرى تازقارىنىڭ چوقۇپ يېيىشىگە تۇتۇپ بېرىلگىنىدەك، يىپەك يولىدا رابات ۋە كارۋان سارايلىرى قۇرۇپ، شەرق ۋە غەربتىن كەلگەن ھەرخىل ئىرقتىكى كىشىلەرنى قارشى ئالغان تارىم بوستانلىقلىرىدىكى ئۇيغۇر خەلقىمۇ يېقىنقى زامانغا كەلگەندە تارىخ تەرىپىدىن تەكلىماكان چۆلىنىڭ سىرلىق سۈكۈناتىغا دەپنە قىلىۋېتىلدى ۋە ھەر ياقتىن كەلگەن، يالتىراق كىيىملىك سېھىرگەرلەرنىڭ

www.menzil.biz

سىرلىق ئەپسۇنلىرىدىن ئەس-ھوشىنى يوقاتتى.

ھازىرقى زامان مىللەتلىرىنىڭ ئاڭ فورماتسىيىسى ۋە پسىخىك خاراكتېرى جىددىي يېتىلىۋاتقان يېقىنقى زامان تارىخ مۇساپىسىدە، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىغا ھەر ياقتىن ئۆسۈپ كىرگەن جاھالەت پىرلىرىنىڭ ئەپسۇنلىرىدىن سېھىرلەنگەن بۇ بەختسىز خەلق بىھوشلۇق ئىچىدە ئۇلۇغۋار تارىخىي پۇرسەتلەرنى قولدىن بېرىپ قويدى. 15-ئەسىردە ياۋروپادا ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى باشلىنىپ، ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتىگە قارشى كەسكىن پىكىر ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىلغان چاغدا، ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرى تۈگەللىنىپ، چاك-چېكىدىن پارچىلانغان بۆلۈنمە ۋەزىيەت ۋە تىنچسىز كەيپىيات ھاسىل بولغانىدى؛ 1649-يىلى ئەنگلىيىدە بۇرژۇئا ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىلىپ، فېئوداللىق مۇستەبىتچىلىككە خاتىمە بېرىلگەن، بۇرژۇئازىيە «شەرەپلىك ئىنقىلاب» ئارقىلىق 1688-يىلى تولۇق سىياسىي سەھنىگە چىققان چاغدا، تارىم ئويمانلىقىدا «ئاق تاغلىق» ۋە «قارا تاغلىق» خوجىلار ئۆزئارا ئۈستۈنلۈك تالىشىپ، قىرغىنچىلىق ئېلىپ بېرىشىۋاتقان، ئافاق خوجا غالداننىڭ قولى ئارقىلىق «تۆگمەن چۆرگىلىگەندەك قانلارنى تۆكۈپ» («تەزكىرەئى خوجىگان»)، 1682-يىلى ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغانىدى؛ 1789-يىلى فرانسىيىدە بۈيۈك ئىنقىلاب يۈز بېرىپ جۇمھۇرىيەت تىكلەنگەن، «كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى» جاكارلانغان، ئامېرىكىدا بولسا مۇستەقىللىق ئۇرۇشى غەلىبە قىلىپ دېموكراتىك قانۇن - تۈزۈم تىكلەنگەن بىر شارائىتتا، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىدا جاھالەتلىك دەۋر ئەۋجىگە يەتكەنىدى؛ 1848-يىلى گېرمانىيىدە ياۋروپادا پارتلىغان بۈيۈك ئىنقىلاب نەتىجىسىدە كەسكىن سىياسىي بۆرۈلۈش ھاسىل بولغان، ياپونىيىدە 1853-يىلىدىن كېيىن ساماۋى پادىشاھ «ئەمدى بىز ئۈچۈن قەدىمكى ئەنئەنىگە چۈشلىنىپ ئولتۇرۇش، دەۋر روھىنى *خاتا چۈشەنگەنلىك بولىدۇ» دەپ مېيجى يېڭىلىققا كۆچۈش ھەرىكىتىنى قوزغىغان چاغدا، ۋەلىخان تۆرە قەشقەردە ئادەم كاللىسىدىن مۇنار ياساۋاتاتتى...

دېمەك پۈتكۈل دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەل خەلقلىرى ئۆز كېلەچىكى ئۈستىدە كەسكىن ئويلىنىۋاتقان، ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەۋاتقان، تەپەككۇر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىپ، ئەقلىيلىك دەۋرىگە قەدەم قويغان چاغدا، تارىم ۋادىسىدىكى تەنھا بوستانلىقلاردا بىرخىل بۇرۇقتۇرمىھالەتتىكى دۇملەنمە ھالەت ھۆكۈم سۈرۈۋاتاتتى. بۇنداق جاھان ئۆزگىرىشلىرىدىن خالىي، مەنىۋى ئېنېرگىيىسى چىرىگەن، گويا توختام سۇدەك تۇرغۇن كەيپىيات بىر قانچە ئەسىر داۋاملاشقاندىن كېيىن، مىللىي روھتا ئازلىغىلى بولمايدىغان كېسەللىك باكتېرىيىلىرىنى ئۇندۇرۇپ قويدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، مىللىتىمىز ھازىرقى زامان مىللىتىگە ئايلىنىش ۋە ھازىرقى زامان دەۋرىگە ئۆتۈش ئۈچۈن ناھايىتى زۆرۈر بولغان ئېنېرگىيە جۇغلاش جەريانىدىن مەھرۇم قالدى. ياۋروپادىكى ئىككى بۈيۈك مىللەت - فرانسۇزلار بىلەن گېرمانلار ھازىرقى زاماندىكى دۇنياۋى تارىخىي مىللەتكە ئايلىنىش ئۈچۈن ئاز دېگەندىمۇ 100يىلدىن 200يىلغىچە تەپەككۇر ئىسلاھاتى ۋە ئەقلىي ئېنېرگىيە جۇغلاش جەريانىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەنىدى. فرانسۇزلار 18-ئەسىردىكى روسسو، دىدىرو، مونتېسكيۇ ۋە ۋولتېر قاتارلىقلار قوزغىغان مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتى نەتىجىسىدە، ئۆزلۈكسىز پىكىر ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىپ، ئۆز دەۋرىدىكى شەرقىي ياۋروپا ئەللىرىنىڭ مەدەنىيەت ئىسلاھاتىدىكى چوقۇنۇش ئوبيېكتىغا ئايلاندى. فرانسۇز ئەدەبىياتى ۋە سەنئىتى پۈتۈن دۇنيا بەدىئىي ئىجادىيىتىنىڭ كۆزى بولۇپ قالدى. گېرمانلار بولسا «تىپىك پەلسەپە مىللىتى» (138) ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ تەپەككۇر ئىسلاھاتىنى فرانسۇزلارنىڭ ئەدەبىي ھەۋىسىگە ئوخشىمىغان ھالدا، پەلسەپىدىن باشلىدى. تەمكىن ۋە سوغۇققان خاراكتېرغا ئىگە گېرمانلار فرانسىيىدىن باشلانغان مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتىدىن ئىلھاملىنىپ، پەلسەپە پەنلىرىدە پارتلاش خاراكتېرلىق مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈردى. «1750-يىلنىڭ ئالدى-كەينىدە گېرمانىيىدە ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرلاردىن - شائىر گيۆتې ۋە شىللېر، پەيلاسوپ كانت ۋە فىشتېلار دۇنياغا كەلدى، 20 يىلدىن كېيىن گېرمانىيىدىكى ئەڭ ئۇلۇغ پەيلاسوپ ۋە مېتافىزىك گېگېل تۇغۇلدى» (139). 100 يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە گېرمانىيىدە ئاجايىپ ئۇلۇغۋار ۋە رەڭگارەڭ پەلسەپە سىستېمىلىرى تۇرغۇزۇلدى شۇنداقلا گېرمانىيە دۇنيا پەلسەپىسىنىڭ يۈكسەك چوققىسى بولۇپ قالدى. ھېنرىخ ھېينى بۇ ھەقتە ھاياجان ئىلكىدە مۇنداق دەپ يازدى: «گېرمانىيە كانت ئارقىلىق پەلسەپە ئالەمىگە كىرىپ كەلدى شۇنداقلا پەلسەپىنى مىللەتنىڭ كەسپىي ئىشىغا ئايلاندۇردى... بىر توپ زېرەك مۇتەپەككۇرلار گويا سېھىردىن پەيدا بولغاندەكلا گېرمانىيە تۇپرىقىدا تۇيۇقسىز كۆزگە كۆرۈنۈپ چۇقان سېلىشتى» (140)
.

دەل بۇنىڭ ئەكسىچە، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىدا تامامەن باشقىچە بىر ھالەت داۋام قىلغانىدى. تەپەككۇر ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىپ ئەقلىي كامالەت ئىزدەيدىغان، يېڭى تارىخىي دەۋرگە ئۆتۈش ئۈچۈن روھىي ئېنېرگىيە جۇغلايدىغان زۆرۈرىيەت بۇ يەردىكى بوستانلىق جەمئىيەتلىرىنىڭ كۈنتەرتىپلىرىگە قويۇلمىغانىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە دەۋرنىڭ شاۋقۇن-سۈرەنلىرى ئىچىدە ئالاقىزادىلىك بىلەن چالا-پۇلا سەگىگەن مىللىتىمىز گويا كالتسىي ماددىسى كەم بوۋاقتەك تېنەپ-تەمتىرەپ يېڭى ئەسىرگە كىرىپ كەلدى. 20-ئەسىر ئۇلار ئۈچۈن ھەم ئۇلۇغۋار، ھەم ئازابلىق بىر ئەسىر بولدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ «ئەسھابۇل كەھف»تىكى 500يىللىق ئۇيقۇسى ئۈچۈن ھەسسىلەپ بەدەل تۆلىدى. تېڭىرقاش، چۆچۈش، سەگىدەش ۋە تىرمىشىش ئىچىدە نۇرغۇن نەرسىلەرگە ئېرىشتىيۇ، يەنە نۇرغۇن نەرسىلەرنى يوقاتتى. قانچىلىغان بوران-چاپقۇنلاردا گويا دېڭىز دولقۇنلىرى ئىتتىرىپ قىرغاققا چىقىرىپ قويغان قۇلۇلە قېپىدەك تەنھا

www.menzil.biz

قالغان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا ئاشۇ ھاياتلىق دېڭىزىغا قاراپ ئىلگىرىلىدى. ئۇلار ئۆز-ئۆزى، ئۆز كېلەچىكى ۋە ئۆزىنىڭ دۇنيادىكى ئورنى ھەققىدە قايتا ئويلىنىشنىڭ زۆرۈرلىكىنى ھېس قىلىشقا باشلىغان چاغدا، مۇشۇ ئەسىرمۇ خاتىمىسىگە باش قويدى.

12

ئەسىر ھالقىش ھارپىسىدا تۇرۇۋاتىمىز! مەدەنىيەت پىسخىكىمىزنىڭ يوشۇرۇن قاتلىمىنى ھاسىل قىلغان ئۇزاق ئۆتمۈشنى ئەسلىمەكچى بولدۇق، ئۆتمۈش ئۆتۈپ كەتتى، بۈگۈنكى رېئاللىق ئالدىمىزدا تۇرۇپتۇ، كەلگۈسى چەكسىزلىككە سوزۇلغان! . . .

20-ئەسىرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى دەقىقىلىرىدە - كەلگۈسى يېڭى ئىرانىڭ تەسەۋۋۇرى تۈزۈلىۋاتقان مۇشۇنداق بىر تارىخىي شارائىتتا، مىللىتىمىز روھىيىتىدىكى ئەڭ ماھىيەتلىك پىسخىك چۈكمىلەرنى ئېچىپ كۆرۈشنىڭ قانچىلىك زۆرۈرلىكىنى ھېس قىلدۇق.

تارىم ئويمانلىقىغا دۈملەنگەن روھ قايتا كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى، ئەمدى ئاۋالقى نەچچە ئون يىلدا تىكلەنگەن قىممەت قارىشىمىز كەسكىن تالالاشقا دۇچ كېلىۋاتىدۇ. پۈتكۈل روھىي دۇنيايىمىز يېڭى ئىرانىڭ سىر-ھەيۋىسى ئالدىدا گويا رادىئو دولقۇنلىرىدەك مۇرەككەپ ۋە گىرەلەشمە تۈيغۇغا ئەسىر بولدى. . . بىز كىم، نەگە بارىمىز، نەدە توختايمىز؟ . . .

مانا بۇ يېڭى ئەسىرنى كۈتۈۋېلىش ئالدىدا تۇرغان بىر خەلقنىڭ مۇرەككەپ تۈيغۇلار ئىچىدىكى مونولوگى ئىدى!

يېڭى ئىراغا ھالقىيدىغان مۇشۇنداق بىر ئۇلۇغۋار دەقىقىدە، بىر پۈتۈن مىللەت سۈپىتىمىز بىلەن ھەم پارلاق، ھەم ئازابلىق ئۆتمۈشكە بىر قېتىم قايتىش ۋە ئۇنىڭ خاتىرىلىرىنى ھەسلەپ ئۆتۈش ئارتۇقچە ئىش بولمىسا كېرەك.

شۇنداق، ئۆتمۈش گۈزەل، ئۇنىڭ باغرىغا بىر مىللەتنىڭ ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن بارلىق خۇشاللىقلىرى يوشۇرۇنغان. شۇڭا بېلىنىسكىي ھاياجان بىلەن: «قەدىمكى جەمئىيەت نەقەدەر دىلبەر! ئۇنىڭ ھاياتىدا جىمىكى ئۇلۇغلۇق، ئالىيجانابلىق، جاسارەت ۋە ئۇرغۇ بار، چۈنكى بۇ ھايات - شەخسنىڭ غورۇرى، قەدىر-قىممىتىگە دەخلىسىزلىك ئاساسىغا قۇرۇلغاندۇر» (141) دەيدۇ.

ئۆتمۈش ئازابلىق، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا بىر مىللەتنىڭ ئىگە يىغىسىدىن باشلانغان جىمى رىيازەتلىرى، بەختسىزلىكلىرى ۋە يوقىتىشلىرى يوشۇرۇنغان. شۇڭا ھېرمان ۋامبېرى «ئۆتمۈشى غۇۋا مىللەتنىڭ كەلگۈسىمۇ غۇۋا بولىدۇ» (142) دەيدۇ.

ئەنەشۇ چەكسىزلىككە سوزۇلغان، ھەم گۈزەل، ھەم ئازابلىق ئۆتمۈش قوينىدا مىللىتىمىزنىڭ روھىي تۈزۈلمىسى ۋە پىسخىك جۇغلانمىسى شەكىللەنگەن. دەرۋەقە، مىللىتىمىزنىڭ ئۆزگىچە خاس مەدەنىيەت مۇھىتىدا ئىپادە قىلغان پىسخىك ئەندىزىسى مۇرەككەپ ۋە كۆپ قاتلاملىققا ئىگە. ئۇنى مەدەنىيەتشۇناسلىق، پەلسەپە، سەنئەت، ئېستېتىكا، پىسخولوگىيە، ئانتروپولوگىيە، تارىخشۇناسلىق ۋە ئارخېئولوگىيە قاتارلىق كۆپ خىل پەنلەرنىڭ كېسىشمە نۇقتىسىدا تۇرۇپمۇ ياكى ئانا دىيارىمىزغا قوشنا بولغان بىرقانچىلىغان مەدەنىيەت تىپلىرى بىلەن سېلىشتۇرما ئېلىپ بېرىش جەريانىدىمۇ شەرھىيلەش مۇمكىن.

يېڭى ئەسىرگە قەدەم قويۇش ھارپىسىدا، ئۆز ئۆتمۈشى، ھازىرى ۋە كېلەچىكى ھەققىدە قايتا تەپەككۇر قىلىشقا شۇنداقلا ئۆز-ئۆزىنى قايتا تونۇشقا مەجبۇر بولىۋاتقان مىللىتىمىزگە تەۋەپپۇسلۇق سوۋغا ياكى ئەسلەتمە سۈپىتىدە يۇقىرىقى مۇلاھىزىلىرىمىزنى تەقدىم قىلدۇق. بايقىغان ۋە ھېس قىلغانلىرىمىز تارىم ئويمانلىقىغا دۈملەنگەن پىسخىك تىندۇرمىمىزنىڭ سىرتقا چاچراپ چىققان بىر تامچىسى، خالاس. ئۇنىڭ سىرلىق ئىچكى ئېقىمى ۋە كۆرۈنمەس ھۆجەيرىلىرىنى كەلگۈسىدە يەنە پۇرسەت تېپىپ داۋاملىق كۆزىتىمىز! . . .

ستاتا مەنبەلىرى

(1) يۇتىيەنخىاڭ (ياپونىيە) : «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، 189-بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى1985-يىل نەشرى.

(2) ۋ. بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلەر تارىخىدىن ئون ئىككى لېكسىيە»، 254-بەت، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1984-يىل نەشرى.

(3) ب. گ. غاپۇروف: «مەركىزىي ئاسىيا مەدەنىيىتى توغرىسىدىكى تەتقىقات، قا مۇقەددىمە» - «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى»، 1987-يىل 1-سان.

(4) ھېرمان ۋامبېرى: «بۇخارا ۋە ماۋرەئۇننەھر تارىخى» - «شەرق يۇلتۇزى» ژۇرنىلى، تاشكەنت، 1990-يىل 3-سان.

(5) يۇتىيەنخىاڭ: «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، 3-، 4-بەت.

(6) يۇقىرىقى كىتاب، 5-، 6-بەتلەر

(7) جياڭشاڭ بوفۇ (ياپونىيە) : «ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ دۆلەتلىرى»، 13-بەت، «نۇر گېزىتى» نەشرىياتى 1988-يىل نەشرى.

(8) پرىكس: «ھون پادىشاھى ئاتىلا بىلەن بىللە غىزالىنىش» - «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى 1993-يىللىق 1-سانىغا قاراڭ.

(9) جياڭشاڭ بوفۇ: «ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ دۆلەتلىرى»، 9-بەت.

(10) «بېلىنىسكىينىڭ ئەدەبىيات ھەققىدىكى قاراشلىرى»، 214-بەت، يېڭى ئەدەبىيات-سەنئەت نەشرىياتى1958-يىل نەشرى.

(11)، (12) گېگىل: «ئېستېتىكا»، 3-جىلد، 2-توم، 131-، 108-بەتلەر، سودا نەشرىياتى 1986-يىل نەشرى.

(13) ئىدوس. گ. شاستىرى (ھىندىستان) : «ئېپوس دەۋرى» - «جىنياڭ ئىلمىي ژۇرنىلى» 90-يىللىق 4-سان29-بەتتە كەلتۈرۈلگەن نەقىلگە قاراڭ.

(14) «نىبېلۇنگېن ناخشىسى»، كىرىش سۆز قىسمىغا قاراڭ. خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى، بېيجىڭ 1984-يىل نەشرى.

www.menzil.biz

(15) ماكېندى: «تارىخنىڭ جۇغراپىيىۋى ئۇگۇنلىرى»، 46-بەت، سودا نەشرىياتى 1985-يىل نەشرى.

(16) يې شۇشيەن: «قەھرىمان ۋە قۇياش»، 16-بەت، شائخەي ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1991-يىل نەشرى

(17) لۇشۈن: «جۇڭگو ھېكايىچىلىقىنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىشى» - «لۇشۈن ئەسەرلىرى ئومۇمىي توپلىمى» 9-توم، 303-بەت، خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى 1981-يىل نەشرى.

(18) «گېرمان مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ جۇڭگو ھەققىدە ئېيتقانلىرى»، 135-بەت، جياڭسۇ خەلق نەشرىياتى 1995-يىل نەشرى.

(19) ياۋباۋشۇەن: «دۇنيا ئېپوسلىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئۇگۇنلىرى» - «جىنيالڭ ئىلمىي ژۇرنىلى» 1990-يىللىق 4-سان

(20)، (21)، (22) گېگېل: «ئېستېتىكا»، 3-جىلد 2-توم، 170-، 108-، 109-بەتلەر. سودا نەشرىياتى 1986-يىل نەشرى.

(23) كارل ماركس: «سىياسىي - ئىقتىساد ئىلمىگە تەنقىد، كىرىش سۆز»، خەلق نەشرىياتى 1981-يىل نەشرى.

(24) گېگېل: «پەلسەپە تارىخىدىن لېكسىيىلەر»، 4-توم 231-بەت، سودا نەشرىياتى 1981-يىل نەشرى.

(25)، (26)، (27) گېگېل: «تارىختىكى ئەقلىيلىك»، 65-، 67-، 72-بەتلەر.

(28) گېگېل: «تارىخ پەلسەپىسى»، 269-بەت، ئۈچ بىرلەشمە نەشرىياتى 1956-يىل نەشرى.

(29) گېگېل: «تارىخ پەلسەپىسى»، 123-بەت.

(30)، (31) يۇقىرىقى كىتاب، 124-بەت.

(32) يۇقىرىقى كىتاب، 133-بەت.

(33)، (34) يۇقىرىقى كىتاب، 144-، 148-بەتلەر.

(35)، (36) يۇقىرىقى كىتاب، 134-بەت.

(37) يۇقىرىقى كىتاب، 131-، 132-بەتلەر.

(38) گې جيەنشيۇڭ: «بىرلىككە كېلىش ۋە بۆلۈنۈش - جۇڭگو تارىخىدىن كۆرسەتمىلەر»، 114-بەت، ئۈچ بىرلەشمە نەشرىياتى 1994-يىل نەشرى.

(39) گېگېل: «پەلسەپە تارىخىدىن لېكسىيىلەر»، 1-توم 95-بەت.

(40)، (41)، (43)، (44) گې جيەنشيۇڭ: «بىرلىككە كېلىش ۋە بۆلۈنۈش - جۇڭگو تارىخىدىن تەرمىلەر»، 19-، 17-، 18-، 19 - 20-بەتلەر.

(42) گاۋيابياۋ/ۋۇدەنماۋ: «مىللىي روھنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدا»، 149-بەت، جۇڭگو ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر نەشرىياتى شىركىتى 1988-يىل نەشرى

(45) گې جيەنشيۇڭ: «بىرلىككە كېلىش ۋە بۆلۈنۈش - جۇڭگو تارىخىدىن كۆرسەتمىلەر»، 199-، 200-بەتلەر.

(46) «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، 2-توم، 26-بەت.

(47) شېن دېيۇەن: «قەدىمكى شېئىرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى»، 1-جىلد.

(48) لاۋزى: «ئەدەب-ئەخلاق دەستۇرى»

(49) سىماچيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار تەزكىرىسى»، 110-جىلد، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1987-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.

(50) چېن بوخەي: «جۇڭگو مەدەنىيەت روھىنىڭ قۇرۇلما نۇقتىسىنى ئىزدەش» - «جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلىرى» ژۇرنىلى 1988-يىللىق 4-سان.

(51) يې شۇشيەن: «قەھرىمان ۋە قۇياش»، 27-، 28-بەتلەر.

(52)، (53) گېگېل: «تارىخ پەلسەپىسى»، 182-، 210-بەتلەر.

(54) نېھرۇ: «ھىندىستان جەمئىيىتى» - گاۋيابياۋ قاتارلىقلار يازغان: «مىللىي روھنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدا»، 5-بەتتىكى نەقىلگە قاراڭ.

(55) مى ۋېيكەي: «ھىندىستاننىڭ ئىككى چوڭ ئېپوسىغا كىرىش» - «ھىندى مەدەنىيىتىدىن ئون سەككىز لېكسىيە»، تەيۋەن دۇڭدا كىتاب شىركىتى 1984-يىل نەشرى، 110-، 112-بەتلەر.

(56)، (57)، (58) ھۇمايۇن جەبىل: «ھىندىستاننىڭ مىراسى»، 34-، 44؛ 44-، 46-بەتلەر، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى 1958-يىل نەشرى.

(59)، (60)، (61) گېگېل: «تارىخ پەلسەپىسى»، 216-، 146-بەتلەر.

(62)، (63) غاپۇروف (تاجىكىستان): «تاجىكلار تارىخى»، خەنزۇچە، 115 - 116-؛ 116-، 117-بەتلەر؛ ئۇيغۇرچە، 1-توم، 207-، 209-بەتلەر، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1985-يىل خەنزۇچە نەشرى؛ قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988-يىل نەشرى.

(64)، (65) شەرىپىددىن ئۆمەر: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىن ئوچېركلار»، 218-، 219-، 217-بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981-يىل نەشرى.

(66) ئا. ۋون گاباشىن: «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ئىجتىمائىي ھايات»، 6-بەت.

(67)، (68) يۇقىرىقى كىتاب، 10-بەتكە قاراڭ.

(69) سۇگىتيەن شۇنەن/چاڭزې خېجون (ياپونىيە): «تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى ئەللەر» - «ئارخېئولوگىيىگە دائىر پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 3-، 4-مەجمۇئە، 173-، 176-بەتلەر.

(70) ۋ. م. مېككوۋېرن (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەتلەر تارىخى» - «ئۇيغۇر (چەنتۇ) لارنىڭ مىللەت نامىنىڭ ئۆزگىرىشى ھەققىدە» ناملىق ماقالىسىدا كەلتۈرۈلگەن نەقىلگە قاراڭ، «يېڭى ھايات» ژۇرنىلى 1937-يىل 7-ئىيۇل، 4-سان.

(71) لى يۇڭ: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىگە بىر نەزەر» - «ئۈرۈمچى كەسپىي ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1994-يىللىق 1-، 2-سان.

(72) ئىمىن تۇرسۇن: «تارىم مەدەنىيىتى ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە» - «تارىمدىن تامچە»، 442-بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990-يىل نەشرى.

(73)، (74) يۇنېيشەن: «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، 73-، 74-بەتلەر، جۇڭگو دوستلۇق نەشرىيات شىركىتى 1996-يىل نەشرى.

(75) ئا. ۋون گاباشىن: «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي ھايات»، 3-بەت.

(76) گاۋىن ھامبىلى (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخ تېزىسلىرى»، 14-بەت، سودا نەشرىياتى 1994-يىل نەشرى.

(77) ليۇيىتاڭ (تەيۋەن): «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات»، 269-بەت.

(78)، (81) ئەسەت سۇلايمان: «ئۆلۈم ئىگىسى ۋە مەدەنىيەت پىشكەشمىزنىڭ يوشۇرۇن قاتلىمى» - «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 1996-يىللىق 1 - 2 (قوشما) -سان.

(79) ليۇيىتاڭ: «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات»، 214-بەت.

(80) گاۋىن ھامبىلى: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخ تېزىسلىرى»، 17-بەت.

(82) ئا. ۋون گاباشىن: «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي ھايات»، 10-بەت.

(83)، (84)، (86) يۇتيەنخياڭ: «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، خەنزۇچە نەشرى 45-بەت، ئۇيغۇرچە نەشرى 81-بەت؛ خەنزۇچە 47-بەت، ئۇيغۇرچە 85-، 86-بەتلەر؛ خەنزۇچە 45-بەت، ئۇيغۇرچە 82-بەت.

(85) چيەنداۋ شىنىس: «يىپەك يولىدىكى 99-سىر»، 149-بەت.

(87) ئەھمەدئەلى ئەسقەروف: «ئۆزبېكلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى» - «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ماتېرىياللىرى» 1986-يىللىق 2-سان، 53-بەت.